

శ్రీమన్మహారాజాధిరాజభోజదేవ

శృంగారప్రకాశము

సాహిత్య ప్రకాశము

ఆంధ్రప్రకాశము :

జమ్మలమడక మాధవరామశర్మ

అభినవభారతి : గుంటూరు

కృతిస్వీకర్త :

శ్రీనర్రాగోపాలకృష్ణయ్య

శ్రీవిజయదుర్గా కలాభవనము : విజయవాడ.

ప్రథమ ముద్రణము ౧౦౦౦

స్వామి త్రిము ౧౯౯౨.

“యస్మిన్ అశేషవిద్వా స్థానార్థ విభూతయః ప్రకాశంఽ
సంహృత్య స సాహిత్యప్రకాశ ఏతద్భవో భవతి”

జయలక్ష్మీ ప్రింటర్స్
ఆరండలుపేట; గుంటూరు

1970

భా వో పా య న మ్

శ్రీమన్ జయతు గోపాలకృష్ణార్జుణ్య కృతీశ్వరః
నర్రా వంశజ మాన్య శ్రీమన్య మహితాకృతిః
దీమాన్ జయతు శ్రీలక్ష్మీనారాయణ తనూభవః
శ్రీపూర్ణ పుణ్య మాతృత్రీ వాత్సలా మోది మానసః

కృష్ణో జయతు శ్రీదేవీ రుక్మిణీ జాయయాన్వితః
యయా గోపాలతా బ్యాతా శ్రీని త్యార్చా సమేతయా
సోయం జయతు నాట్యశ్రీ రంగాయత హృదంతరః
ధర్మితా కర్మితా యస్య శ్రీయాం వాచాం విహారభూః

నాగ్దేవీ మందిరోల్లాసం భోజాహంతా ప్రకాశకం
సాహితీ సార సర్వస్వం శ్రీ కృంగారప్రకాశనం
తదేతత్కావ్య సర్వస్వం తదేతత్కావ్య జీవితం
తదేరద్భావసౌభాగ్యం శ్రీ కృంగార ప్రకాశనం
సాహితీ సార సర్వస్వం శ్రీమన్: సౌహిత్య భాసురః
గోపాలకృష్ణ: భావజ్ఞ: భావోపాయసమస్తుతే

“యావన్నాద్ధిష్ఠి నిఘాంశుకందలభృతి స్వర్వాహినిదూర్జితేః
యావద్దక్షిణి రాస్తుభ స్తదితా లక్ష్మీ ర్మర ద్వేషిణః
యావచ్చిత్త భువత్త్రిలోకవిజయప్రౌఢం ధనుః కౌసుమం
యాత్రావదియం కృతిః కృతధియాం కర్ణావతంసోత్పలం”

శ్రీ నర్రా గోపాలకృష్ణయ్య భా వో పా య న ము :
 ఆ ము ఖ ము : శ్రీ పసల సూర్యచంద్రరావు
 కృ తి స్వీ క ర్త : శ్రీ మాధవరామశాస్త్రి-భవభూతిశర్మ-శ్రీమతీదేవి
 వి ష య ప్ర కా శ ము

శృం గా ర ప్ర కా శ ము : ౧ 302
 ప్రకృత్యాది ప్రకాశము : ౧ — ౬3
 రసావియోగము : ౬3 — ౧౯౪
 ప్రబంధాంగ చతుష్టయి చతుష్టయము . ౧౯౫ — ౨3౪
 రతిప్రకాశము : ౨3౫ — ౨౫౧
 సాహిత్య ప్రకాశనము : ౨౫౨ — 302
 ఆత్మ ప్రకాశము : 30౯ — 3౧౪

ఆ ము ఖి ము

శ్రీయుతులు పసల సూర్యచంద్రావు గారు

ఆంధ్రప్రభుత్వ సంగీత నాటక అకాడమి అధ్యక్షులు

శాసనమండలి సదస్యులు (M. L. C.)

భారతీయ సాహిత్య శాస్త్ర ప్రస్థానములలో “ర స | వ స్థా న ము” ఒక యపూర్వశుట్టము. విశ్వసాహిత్యచరిత్రలో “నాన్యతో దర్శనీయము”

“శృంగార వీర కరుణాద్భుత రౌద్ర హాస్య

వీధత్స వత్సల భయానక శాంత నామ్నః

అమ్నాసిమర్దక రసాస్పృధియో, వయం తు

శృంగారమేవ రసనా ద్రస మామనామః”

నాందీ ప్రధమశ్లోక మననే శృంగారమునకు కాంతా విమిశ్రత త్వముతో అన్యక్షత్వమును, కృత విప్రలంభశబ్దముచే వ్యక్తత్వమును పురారి శరీరమునకు భావించిన భోజదేవుని రసోపాసన అనన్యము అపూర్వము కదా !

భరణిముని అష్టరసములనె చెప్పినాడు. ఆనంద వర్ధనాభినవగుప్తపాదులు శాంతిమును జేర్చి “రసములు తొమ్మిది” అని నిష్కర్షించి యున్నారు. విశ్వనాథ కవిరాజు “వత్సల” రసమును పదియవ రసముగా పేర్కొని నాడు. అయితే, ఈ తొమ్మిదింటిలోను రసరాజు మేది? అను ప్రశ్న వచ్చి నప్పుడు కరుణాద రసముల పేర్లు వినవచ్చి నప్పటికి “శృంగారమే రసరాజు” మని కొందరు ముక్తకంఠముతో పనికి యంగీకరించినారు.

శృంగారము రసరాజు మనటలో భోజనకు విప్రతిపత్తి లేదు. అంతియే కాదు. ఆయన ఇంకను ముందునకు పోయి “శృంగార మొక్కటియే రసము” అని నిర్ధారించి నాడు. భోజని దృష్టిలో “అహంకారిము అభిమానము శృంగారము” ఈ మూడు సభిన్నాన్యకములు. ఇట్టి శృంగారరస స్వరూపమును ప్రకాశింప జేయుటకు పూను కొనిన గ్రంథము కావున నిది “శృంగారప్రకాశ” మైనది.

శ్రీ గంగా గోపకాశము శిరి ప్రకాశముల బృహద్గ్రంథము. శ్రీంగారమా నవలంబముగా జేసికొని సర్వ సాహిత్యకాస్త్ర విషయములను భోజమహారాజు మాలిక మయిన పనూత్తిపద్ధతిలో నిందు సవరించి యున్నాను. ఇదియే యిందలి విశిష్టతల లోని విశిష్టత.

ఈ శ్రీంగారప్రకాశ విశిష్టతకు P. H. D. ధీసిస్సు ద్వారా లోకమున కెరుక పఱచిన ప్రథములు Dr. వి. రాఘవన్ గారు. కాని ఇది ఆంగ్ల గ్రంథము. ఇంకటి యున్నాత్త మయిన శ్రీంగారప్రకాశము సంస్కృతములము పూర్ణముగా నింత పఠకును ప్రకటితము కాక పోవుటయే బాధాకర మయిన విషయము. ఇంకదేశభాషల లోనికి గాని, విదేశభాషల లోనికి గాని ఇది యనూదితము కానేదని వేరుగా జెప్ప నక్కఱ లేదు.

ఇట్టి పరిస్థితులలో శ్రీంగారప్రకాశము నాంధ్రీకరించుటకు చేసెడి యత్నము సాహస మనక తప్పదు. అయినను,

మహోపాధ్యాయ దర్శనాచార్యాది విదవాంఛితలు

శ్రీ జమ్మల మహాక మాధవ రామశర్మ గారు సాహసించి దీని యాంధ్రీకరణమునకు పూను కొనినారు. పూనుకొనుటయే కాదు సర్వసమర్థముగ నిర్వహించినారు. అందులకు వారిని నేను అభినందించు చున్నాను.

మిత్రులు శ్రీ నర్రా గోపాలకృష్ణయ్య గారు సహజ సహృదయుత్వముతో ఈ మధుర మంజుల కృతి స్వీకరించుటకు ప్రకాశింప జేయుటకు పూను కొనుట వారి రసజ్ఞతను వ్యక్తపఱచు చున్నది.

శ్రీ శర్మ గారి ఈ శ్రీంగారప్రకాశము ఈ సాహిత్య ప్రకాశము సహృదయుల మన్ననలను పొందగలదని విశ్వసించుచున్నాను.

పసల సూర్య చంద్ర రావు

7-9-1970

కృతి స్వీకర్త శ్రీ నర్రా గోపాలకృష్ణయ్య గారు

విజయవాడలో సత్యనారాయణపురములో స్వ సౌధములో శ్రీవిజయదుర్గా కలా భవనములో సాధారణ సంవత్సరాదింభమున సుహృద్భి నేర్పాటు చేసినారు. మా నాన్నగారు శ్రీ జమ్మలమడుక మాదవరామశర్మ రచించిన శృంగార ప్రకాశము అ సభలో ప్రకాశిత మగునని శ్రీగోపాల కృష్ణయ్య కృతి ప్రకాశనానంద్రుడు ప్రకాశ స్వీకర్తయగునని ఉల్లాసమున మేమును సభకు వచ్చితిమి. కృతిస్వీకారసభా సౌందర్యము భావించి భావి చి సర్వానందము మేము అందుకొంటిమి మా అమ్మ శ్రీకామాక్షీ హైమ: చి దేవియు ఈనాడు ఈ సభలో ఈ వైభవములో ఈ సన్నివేశ ములో ఉన్నచో మా నాన్న భావస్వభావరీతిని మేము చూడ వలెనని తలచితిమి. మా కన్నులు తడిసినవి. “వీరు నా పెద్ద బ్రహ్మచారి పేరు వారిదే. వీరు భవభూతి కల్గి పెద్దపిల్ల శ్రీభాషతీదేవి అత్తవారింట ఉన్నట్లు. ఇది నా చిన్నపిల్ల శ్రీమతీ దేవి” అని ఇంకరయ అని వద్యాలు చదివేటి బాదోలు. మే మెవ్వరము ఎట్టిది భావించి మా నాన్న మా అమ్మ అంగీకారముతో శృంగార ప్రకాశము లోని 22వ ప్రకాశము ఆరంభించి పనిపించి నాడని, మా అమ్మ “ఇన్నిరకాలేమిటి” అన్నదని మా నాన్న వారం వారిం వ్రాసికొన్న వానిని చూచి అనుకున్నాము అస్తు. ఈ నాడు మా నాన్న అద్వితీయుడుగా ఇంత చేయగలుగుటలో.

శ్రీ నర్రా గోపాలకృష్ణయ్య గారు సర్వహేతువు. మా నాన్న సంవ త్సరాదిగాడు జన్మించినాడు. ఆ నాడు ఆనందరికి పంజాగ. మాకు మరీపండిగ లు నాడే కృతినమర్పణము కృతిస్వీకారము. మా నాన్ను చూస్తూ ఉంటే మాకు మాటలు రావు.

శ్రీ గోపాలకృష్ణయ్యగారు కృష్ణామండలము ఇంటిపల్లిలో ఉండేవారు తండ్రి శ్రీ లక్ష్మీనారాయణ, చిల్ల చలసాని వారి ఆపవడుచు శ్రీమతి పున్నమ్మ శ్రీగోపాలకృష్ణయ్య తల్లిని తండ్రిని నిర్వము భావించును. నాగయ్య శ్రీరాములు పేంకటరామయ్య సోదరులు స్నేహితులను చూచినపుడు ముందుగా గోపాలకృష్ణ య్యకు సోదరులు కిన్నుడుదురు స్లవంగ వ్రావణ కృష్ణాష్టమి ఆదివారము ది 29-9-1907 నాడు గోపాలకృష్ణయ్యగారు జన్మించిరి. మా నాన్న కన్న కొన్ని నెలలు చిన్న. తెనాలి తాతాక ఈమనిలో, తెనాలి జాతీయ విద్యాలయములో కొంత కాలము విద్య నభ్యసించినాడు జాతీయోద్యమములో స్వచ్ఛందసేవకుడై తన విద్య నుద్యమమున కర్పించెను. దేశభక్త సముద్భుమమున జేయవలయు వానిని గుర్తించెను. 1924 లో వివాహ మయినది. సౌభాగ్యవతి కుంకుమశోభిత

శ్రీ రుక్మిణీదేవి శ్రీగోపాలకృష్ణ ధర్మపత్ని. చిననాటి నుండియు శ్రీదేవీ సవ రాత్ర పూజాసక్తు డయిన గోపాలకృష్ణయ్యచు శ్రీరుక్మిణీదేవీ సాహచర్యమున జన్మ సహజ మయిన వివిధకలాసక్తి వికసించినది. సంతర్పణములు సంగీత సభలు వాద్యవిధులు సత్కారములు సత్కార్యములు సద్విత్తీయుడై సరసముగా నిర్వహించెను. వారిదాని వంశప్రతిష్ఠము లయిన “ఘంట బ్రహ్మ” వాద్యవాదన ముల నైపుణి అందుకొనెను. ఇట్టి గురు శ్రీ పైద్యనాథ అయ్యరు సన్నిధిలో మృదంగమునకు వరుసలు నేర్పెను, కలాభిరుచి పుదుక్కోట చక్షిణామూర్తి సన్ని ధిలో కంజరిని గూడ పట్టించినది ఇది యంతయు 1936లోపుగా నయిన విద్యా సమారాధనము అప్పటి నుండి కలాపతురుడు కలా ధర్మ మర్మ విదుడు నయిన శ్రీగోపాలకృష్ణయ్య కనకదుర్గేశ్వరము విజయవాది వాస్తవ్యుడై కలాస్పందిము లలిగించెను.

శ్రీరుక్మిణీ గోపాలకృష్ణ సత్తానము సంతరము సంస్కృతిపర మయిన కలానుయజీవనమే సంతరించు కానుట సర్వము జననాంతరసంస్కారము కుమారుడు చి|| చంద్రశేఖరరావు సొండు ఇంజనీయరుగా సన్నిధిలో నున్నాడు. చంద్ర శేఖర సహచారిణి శ్రీమతి హైనువతి B.S.C సర్వవిధులలో సహచారిణి కోడలు శ్రీహైమవతి దేవీనామ భూషిత యగుట గోపాలకృష్ణయ్య కత్యంత మాదరపాత్ర మయినది. కనకదుర్గా దేవీభక్తి ప్రసాదముగా శ్రీరుక్మిణీకృష్ణుల కూతురు శ్రీకనక దుర్గ జన్మించినది. సర్రా కనకదుర్గ భక్తిచిహ్నము, నాట్యనిపుణ, వాద్యవిశల సంగీతజ్ఞు, భాషాకోవిద, సంగీతకలాకాలా నాట్యవిద్యాచార్య శ్రీ కనకదుర్గ ఇట్టి విశిష్ట యగుటకు సర్వదా సర్వదా శ్రీ రుక్మిణీకృష్ణుల హేతువు శ్రీ కనకదుర్గ వాసిరెడ్డి కనకదుర్గ యయినది. కనకదుర్గా జాని శ్రీ హనుమంతరావు కలా హృదయుడు.

శ్రీగోపాలకృష్ణభవనములో నెప్పుడు విన్నను మనుషులు మనుషురాండ్రు రపింద్రులైనాను లీలాలక్ష్మి నలిసిదేవి సత్యభామ రుక్మిణీదేవి కలకలస్వనము లతో గతినందరముగ సంచరించు చుండురు శ్రీరుక్మిణీదేవి శ్రీగోపాలకృష్ణ సూచనానుసారమున తమ భవనమునందు నిత్యము విత్యార్చనాపరాయణ శ్రీగోపాలకృష్ణ కృష్ణ శ్రీరుక్మిణీభావానుసారమున సర్వకార్య నిర్వాహణ దూర్వ హుడు. అందిరు యుగళారాధకులు.

చిరకాలము సంగీతసభలలో మృదంగము మ్రోగించి కంజరి మంజుల
 ద్వనులు వినిపించి తన కలాహృదయమును మధురముగా ప్రకాశింప జేసిన
 శ్రీ గోపాలకృష్ణయ్య అందరి యభిమానమునకు పాత్రు య్యెను. వాద్యవాదన
 విపులులందరిలో నింతటి క్రమవిన్యాస పాటవము కలదా? గాయకులు గాన
 మొనరించినంత వలకు వాదకులు పటుప్రజ్ఞ ప్రదర్శింపగలరు. అనంతరము
 వాదనకలా పాండిత్య వైదగ్ధ్య ప్రదర్శన కొశలమును పీరి నుండి యెందరు
 గుర్తించిరో మా కేమి తెలియును? ముఖవాద్య విధానమున మృదంగమునకు
 పలుకులు నేర్పగల వారు, వేగముగ వేవేగముగ వైదగ్ధ్యము ప్రదర్శింప గలవారు
 ఎందరుందురో? శ్రీగోపాలకృష్ణయ్య ఒడలు మఱచి సర్వము దేవీసముగ నిదే
 దించును శ్రీవిజయదుర్గాలంకారము శ్రీరాజరాజేశ్వరీ భవనము శ్రీకనకదుర్గా
 స్మృత్యకలా కేంద్రము సకల సభానిర్వహణము సర్వము దేవీభక్తి విదర్శనము.

ఆలిండియా రేడియో అడ్వయిజరి కమిటీ మెంబరుగా, ఛరతనాట్యమునకు
 మృదంగవిద్యావిధానమునకు నిలబడు నిర్మాతగా, నాట్యప్రచరణోత్సవ సందా
 తగా, సంగీతకలాకాలలకు స్వరూప సంపాదకుడుగా, ప్రచరణ ప్రతిస్పర్థా ప్రాబ్ధి
 కుడుగా, నిర్ణాయకుడుగా, పరీక్షకుడుగా, భావుకుడుగా, ప్రయోక్తగా, విజ్ఞా
 పేణు స్వరశ్రుతి భావయితగా, ప్రశస్తిభాజను డయిన శ్రీగోపాలకృష్ణయ్య వివిష్ట
 తలను మేమెట్లు గుర్తింపగలము? శ్రీ కృష్ణయ్య శిష్యసంక్రాంత విద్యావైఖివుడు
 నాట్య నృత్య నృత్యము లాచరించు శ్రీకనకదుర్గ హస్తవిన్యాసములో గుసంతార
 ములో పదవిక్షేపములో వలసములో వర్తనములో సంతట శ్రీ కృష్ణోప
 దేశ సాఫల్యము ధాసించును. కావుననే అనీద్యుశ ప్రయోగముల నీ వ్యక్తి
 యభినందింపడు. శ్రీగోపాలకృష్ణయ్య బహుశ్రుచుడు. భాషావిదుడు కలాపద్వి
 దుడు సంఖ్యావత్సరసుడు.

ఇట్టి శ్రీ గోపాలకృష్ణయ్య నాటకకలాపరిషత్తునకు కలాపరిషత్తులకు పరి
 షత్తులకు కోశమై హృదయకోశ మిచ్చును. గ్రంథములు రచింపజేసెను.
 ముద్రించి యిచ్చెను. కవులకు విద్వాంసులకు కథాకథకులకు వాద్యవాదకులకు
 పోషణమిచ్చి ప్రోత్సాహమిచ్చి గుప్తదానము లొనరించియు హృదయవాద
 ముఖవాణియగుట నభిలషింపడు. నానా వ్యాపార సంస్థాపకుడై సర్వయాజ

మాన్యముకల వా డయినను “శ్రీ హైమవతీ చంద్రకేశరు లద్వయమతులై గతి
పగ్గతులు పరిశీలించు కొందురు” అని భావించి భావనుందరుడుగ నుండును.

ఇట్టి తుష్టి ఇట్టి పుష్టి సర్వమంగలాస్పద శ్రీ రుక్మిణీదేవి భాగ్య మవి
శ్రీ నర్సాగోపాలకృష్ణయ్య గారు సర్వదా సర్వదా సంభావించు చుందురు. ఏవం
విధవిశేషవిశిష్టలకు మా నాన్నగారు:

శృం గా ర ప్ర కా శ ము

భావోపాయనముగ సమర్పించుట సకల సచేతన చేతో మోద సంపాదన
మవి మేము సంభావించుచున్నాము.

కుమార మాధవరామశర్మ శాస్త్రి.

భవభూతిశర్మ M. Sc.

శ్రీ మ తీ దే పి

ష య ప్ర కా శ ము

౧. ఈ శాస్త్రమున శృంగార మభిధేయము. అత్యస్థిత మగు అహంకార గుణవిశేషము శృంగారము. అది యాత్మశక్తి రసనీయ మయినచో రస మగును. రసమున్నందున రసికు డను ప్రసిద్ధి కలుగును. శృంగారమే రసము. వీరాదులు రసములు కావు. శృంగారేతరము లన్నియు భావములు శృంగారము పరివేష్టించి యుండును. భావ్యమానము భావము. రస్యమానము రసము రత్యాదిభావములు శృంగారప్రభవములు. నటాభినయమున కవి కావ్యమున సామాజికులు రసమాస్వాదింతురు కవివచన సమర్పితములు ప్రత్యక్షదృష్టముల కిన్ని విశిష్టములుగా నుండును,

అభినేతృభ్యః కపీనేవ బహుమన్యామహే

అభినయేభ్యశ్చ కావ్యమేవ

౨. శబ్దార్థముల సాహిత్యము కావ్యము. శబ్దము ద్వాదశవిధము. అర్థము ద్వాదశవిధము. సాహిత్యము ద్వాదశవిధము: ప్రకృత్యాదులు శబ్దవిశేషములు, క్రియాదు లర్థవిశేషములు. అభిధాదులు సాహిత్యవిశేషములు

కః పునః శబ్దః ? యేనోచ్చరితేనార్థః ప్రతీయతే

కోఽర్థః ? యః శబ్దేన ప్రత్యాయతే

కిం సాహిత్యం ? యః శబ్దార్థయోః సంబంధః

ప్రకృతి - ప్రత్యయ - ఉపస్కార - ఉపపదములు అను నాలుగు శబ్ద విశేషములు ప్రథమమున గలవు. ౧-౬౩.

౩. ఏకాదశము. రసావియోగప్రకాశము. ౬౩-౮౯౪ కావ్యసౌందర్యము రసావియోగము - అత్యున్నత అహంకారగుణవిశేషః సచేతసా రస్యమానః రసః - భావము శృంగారప్రభవము - శృంగారియగు వానికే రత్యాదులు ౪౯౯ కలుగును. భావ్యమానము భావము - భావనాపధాతీతము రసము - రత్యాదులు రస వ్యవహార యోగ్యములు కావు.

౪. ఆత్మాభిమానోపాధికరణము మూడు విధములు - ప్రబంధములలో శృంగారము రెండువిధముల నుండును - వాక్యవిషయము ప్రబంధవిషయము - గుణాలంకారసన్నివేశమున రసము - అలంకారసంస్కృతిలో రసప్రకర్ష - రూప కాదుల సంస్కృతి రసావియోగహేతువు.

౫. సంస్కృతి రెండు విధములు - ప్రధానాంగభావము సమకక్ష్యత - గుణ రసాదుల కలంకారప్రతిపత్తి ౮౨ - రసాదుల కలంకారత - రస పూర్వకోటి ౮౪ - రసమధ్యమావస్థ ౮౫ - ఉత్తమకోటి ౮౬ - ఉత్కర్ష లేకున్న రసము గుణము ౮౭ - సంస్కృతి సంకర వ్యవస్థ ౯౦ - అలంకారిములకు వక్రీక్తి వ్యవహారము ౯౨ - స్వభావోక్తి రసోక్తి-రత్యాదులు సాతిశయములై శృంగా రాదు లగుట ౯౮ - రససంఖ్య ౧౦౧ - స హి బహవో రసాః అపి త్వేక ఏవ శృంగారో రసః రసమున రసాంతరోత్పత్తి ౧౦౩ - వికల్పము - ఖండనము

౬. రసావస్థలు ౧౦౯ - అంతట ఆహంకారమే మూలము - ఉత్కంఠ రాభిషంగాదులు ౧౧౯ - అలంకారసంకరము షట్ప్రకారిము ౧౨౨ - గుణ విభాగము - రత్యాదుల సంకరములు ౧౨౭ - అలంకారసంకరవిశేషములు ౧౩౧ - గుణరససంకరము ౧౩౨ - రసాధికసంకరము ౧౩౭ - గుణాలంకారసంకరము ౧౩౯ - రసాలంకారసంకరము ౧౪౩ - ఇట్లు వాక్యవిషయ రసావియోగము.

౭. ప్రబంధవిషయ రసావియోగము ౧౪౯ - దోషహానము - గుణోపాదానము - ప్రబంధరూపము ౧౫౧ - ప్రేక్ష్యము శ్రవ్యము - తద్భేదములు - నాట కాదులు ఆఖ్యాయికాదులు - నాటకాది లక్షణము ౧౫౩ - నాటికాదులు ౧౬౨ - అనన్యనేయభేదములు ౧౬౭ - సాహిత్యప్రకాశము శృంగారప్రకాశము - గుణాలంకారవిభాగము - గుణాలంకార లక్షణయోగము ౧౭౨ - ముప్పది విశేషములు - వానివివరణము - ఘహాకావ్యము ౧౯౨.

౮. ద్వాదశము ౧౯౫ - ప్రబంధాంగ చతుష్టయ చతుష్టయము, ప్రధమ చతుష్టయ విశదీకరణము ౧౯౬ - ద్వితీయ చతుష్టయ. ౨౦౧-తృతీయ చతుష్టయ ౨౩౧ తురీయ చతుష్టయ ౨౩౩.

౯. త్రయోదశము ౨౩౫ - రతిప్రకాశనము - పురుషార్థశృంగారములు -

రత్నాదులు ముప్పది రెండు - శృంగారభేదము - జన్మానుబంధాదినంబంధము -
రతి అష్టవిధము ౨౪౩ - నై సర్గికాది భేదములు.

౧౦. సాహిత్యప్రకాశము, సమీక్షాప్రకాశము - ౨౪ విషయముల సంగ్రహము - హర్షాదిభావవర్గము ౨౫౫ - ద్వితీయవర్గము - నాయక నాయికా బేదములు - ఉద్దీపనోపనిషత్తు ౨౫౩ - చతుష్షష్టికలు - ౨౫౭రసానుభూతి ౨౫౯ ధర్మాదిశృంగారములు - కామశృంగారము ౨౬౩.

౧౧ అనురాగస్థావనము - చతుష్షష్టి భేదములు - ౨౬౬ ప్రతిష్కార మష్టవిధములు - వీని విశేషములు - అన్నియు ౧౨౨౮౮ విధములు - సంభోగ భేదములు ౨౭౨ - విప్రలంభము - బేదములు - మానాదినిరుక్తి ౨౭౭ - అభియోగము ౨౮౫ - అభిసరణము - దూతవిశేషములు - చూరసంప్రేషణము - మానప్రకాశము - ప్రవాసము-ప్రాప్తి స్కంధాదులు ౨౯౪ - సంభోగారంభము - కామసర్వస్వము - కావ్యజీవితము - శృంగారప్రకాశము.

శ్రీ భోజమహారాజు

మూలవాధీశుడు విద్యచ్ఛక్రిశోమణి శిష్టశిరోమణి సరవస్వ విద్యా నిర్మాణాపూర్వప్రజాపతి చతురశీతి బిరుదవిరాజితుడు అవ వద్యనిజుల విద్యాభిజ్ఞ సర్వజ్ఞ సార్వభౌముడు రామాయణచంపువు - శాలికథ - శృంగారమండరి - విశ్రాంతవిద్యోదములను, సరస్వతీకంఠా భరణ-శృంగారప్రకాశములను, సరస్వతీకంగాభరణవ్యాకరణమును, అమరవాఙ్మయ - సంయమినామమాలను, రాజమూర్తాండ - యుక్తి కల్పతరు-వ్యవహారసముచ్చయ - రత్నమాలలను, రాజమృగాంక - విద్యజ్ఞన వల్లభ - భుజబునిబంధ - ప్రశ్నచింతామణులను, యోగ సూత్ర వృత్తిని, రాజమృగాంక-చారుచర్మ-ఆయుర్వేద సర్వస్వము లను, సమరాంగణ సూత్రధార - శాలిహోత్రోన్నయములను, తత్త్వ ప్రకాశమును, కోదండమండనమును, గీతప్రకాశమును ఇంక ననేక ములను రచించెనని ప్రసిద్ధి యున్నది. ఇవి కావ్య-సాహిత్య - వ్యాకరణ - నిఘంటు - ధర్మ - జ్యోతిష - యోగ - వైద్య - ధౌత్య యంత్ర - శైవ - ధనుర్వేద - సంగీతిములకు సంబంధించినవి. సరస్వతీకంఠాభరణ - శృంగారిప్రకాశ - రాజమృగాంక - సమరాంగణసూత్రధార ప్రముఖములు భోజవిరుదములు.

ఇప్పటి నా ఈ ఆంధ్రప్రకాశము సకల భోజప్రకాశాదరము గలగు జేయునది యగునేని సహృదయప్రకాశము ప్రకాశితిము కాగలదు.

శ్రీ మాధవరామశర్మ.

శ్రీ మన్మహా రాజాదిరాజ

శ్రీ భోజ మహారాజ విరచిత

శృంగార ప్రకాశము

ఆంధ్ర ప్రకాశము

శ్రీ జమ్మలమడుక మాధవ రామ శర్మ

అభినవభారతి : : గుంటూరు

కృత ప్రకాశనము

శ్రీ నర్రా గోపాల కృష్ణయ్య

శ్రీ విజయ దుర్గా కళాభవనము

సత్యనారాయణ పురము : : విజయవాడ

‘శ్మంగరమేవ రసనా ద్రవ మామనామః’

శ్రీ
శ్రీమన్నహారాజాధిరాజ
శ్రీ భోజమహారాజవిరచిత

శృంగార ప్రకాశము

ప్రథమ ప్రకాశము :

అచ్చిన్నమేఖల మలఙ్ఘదృఢోపగూఢ
మప్రాప్తదుంబన మవీక్షిత వక్త్రకాంతి
కాంతావిమిశ్రవపుష్ప కృతవిప్రలంభ
సంభోగనన్యమివ పాతు వపుః పురారేః॥

యత్పాదపంకజ రజః పరిమార్చితేషు
చేతస్సు దర్పణతలామలతాం గతేషు
శబ్దార్థ సంపద ఉదారతరా స్ఫురంతి
విఘ్నచ్ఛిదేఽస్తు భగవాన్ స గజాధినాథః.

శృంగార ప్రకాశము

ఆంధ్ర ప్రకాశము

అచ్చిన్నమేఖలము అలభ్యాలింగనము అప్రాప్త చుంబనము అదృష్టముఖికాంతి యగు దేవీసహిత దేహము కల శ్రీశివుని విప్ర లంభ సంభోగసఖ్యము కలదిగా నున్న దేహము రక్షించు గావుత. అని గ్రంథారంభమున మంగలాచరణము. ఈ క్లోకార్థమును శ్రీ భోజదేవుడు సప్తమప్రకాశములో సీ విధముగా నిరూపించి రాను. గ్రంథారంభమున నా యర్థమును భావించుట యుక్తము.

‘అత్ర కావ్యార్థస్తావత్ కాంతావిమిశ్రవపునః పురారేః వపుః అచ్చిన్నమేఖలం ఇత్యాది విశేషణయోగాత్ నిప్రలంభ సంభోగయోః సంఖ్యసంపాదకమివ - ఇత్యుత్ప్రేక్షమాణం రక్షతు.’

అని యిచట అభిధీయమాన మగు వాక్యార్థము. ‘కాంతావిమిశ్రవపునః వపుః’ అనుటచే ‘శివుని మూర్తియే సాంసారిక కర్మలలో సంగతి మగును. ఆత్మ సంగతము కాదు” అని భావించును. ‘మూర్తి’పదము కాక ‘వపుః’ పదము గ్రహించుట వలన, కేవలము విశ్వరక్షణముననే కాక సృష్టిసంహారములందు నీతడే వ్యాపించునని ప్రతిపాదిత మగును. ‘వప్-బీజసంతానే, ఛేదనేపి’ వప్ ధాతువు, సృష్టిలో సంహారమున నున్నది. ‘బీజం వపతి. కేశాన్వపతి. ‘కృతి నిప్రలంభ సంభోగ సఖ్యమివ’ అనుటచే సహాననస్థానములచే దుర్గుటములగు పదార్థముల గూడ ఈతడు పరస్పరము ఘటించు నని జ్ఞాపిత మగును. ‘పురారేః’ అనుటచే ‘కాంతాసహితదేహు డయినను ఇట్టి యరివధాదివ్యాపారములలో సమర్థుడే’ యని సత్యాపిత మగును. ఇట్టిచట వాక్యార్థము ప్రతీయమాన మగును. ఇట్లుచార మనన్యసాధారణ మయిన యైశ్వర్య మున్నాదున ఈతడే నమస్కా-

ర్యుడు. అన్యుడు నమస్కార్యుడు కాడు” అని తాత్పర్యము భాసించును.

శాస్త్రాంశమున స్పష్టముగా తాత్పర్య పర్యంతము వ్యాఖ్యానింప వలెను. అభీష్టదేవతను స్తుతింపవలెనని శిష్టాచారము. దాని వలన విశిష్టమగు అదృష్టసంపత్తి కలుగును. సమీపీత ఫలావాప్తి కలుగును. అభీష్టదేవత ద్వివిధ. అధిక్యత, అనధిక్యత, అని. ‘తత్రాధిక్యతానధిక్యతయోరధిక్యతాయాం ప్రతిపత్తిర్గరీయసీ’ అధిక్యతా నధిక్యతము లలో అధిక్యతమున ప్రవృత్తిగొప్పది. అని యధిక్యతులు స్తుతింతురు. ఈ శాస్త్రమున శృంగార మభిధేయము. ఇందు భగవాన్ మహేశ్వరుడు సర్వజ్ఞు డగుటచే సౌభాగ్యమున దయితజాని యగుటచే స్వాతింత్ర్యమున పరమపరిపూర్ణు డగుటచే సమర్థు డగుటచే నధిక్యతు డయినట్లుగా నితిరులు తద్విధేయ వైభవులు శ్రీకాదు లధిక్యతులు కారు. ఇం దీ చెప్పినదే ప్రతీయనూనము. తాత్పర్య రూపము నిరూపింపబడును.

ఈ శాస్త్రమున శృంగారము వక్తవ్యము. అది రెండు విధములు. సంభోగము, విప్రలంభము అని. విప్రలంభము లేకున్నసంభోగమున ప్రకర్ష యుండదు. కావున మొదట విప్రలంభమునె చెప్పవలెను. అది నాలుగు విధములు. ప్రథమాను రాగము, మానము, ప్రవాసము, కరుణము అని. సంభోగము కన్న నిది విచిత్రమగుట విస్తరముగా నిరూపిత మగును. విప్రలంభమున నాలుగవస్థలుండును. సత్తి, జన్మ, అనుబంధము. ప్రకర్షము అని ఇట్లు చతుర్భేదము. చతురవస్థము, విచిత్రము నయిన విప్రలంభమును పూర్వార్థమున నిరూపింప యత్నించెను. శ్లోకములో ‘అచ్ఛిన్న మేఖలం’ అనుటచే ప్రథమానురాగము లక్షిత మగును. ప్రథమానురాగము మేఖలాచ్ఛేదావధి కదా! ‘అలభ్యదృఢోపగూఢం’ అనుటచే మానము లక్షితమగును. మానమున్న దృఢోపగూఢము లభింపదు.

‘అప్రాప్త చుంబనం’ అనుటచే ప్రవాసము లక్షిత మగును. ప్రవాసమున చుంబనాదులు లభింపవు. ‘అవీక్షిత వక్త్రకాంతి’ అనుటచే కరుణము లక్షితమగును. కరుణమున వక్త్రకాంతి కాన రాదు కదా!

అపస్థలలో గూడ నీ పదములె. ‘అచ్చిన్న మేఖలం’ విప్రలంభ సత్తలో నుండును. మేఖల యచ్చిన్న మగుచో సంభోగార్థి కవశ్యముగా విప్రలంభము కలుగును. అది దీని ప్రథమావస్థ. ‘అలబ్ధ దృఢోపగూఢం’ విప్రలంభ జన్మలో నుండును. మేఖలాచ్చేదము లేదేని విప్రలంభము కలవాడు సంభోగము పొందలేక ప్రేయసిని ప్రార్థించును. ‘అయి! ప్రియతమా! మేఖలాచ్చేద మిష్టపడవేని ఆలింగన మయిన గాఢముగా నిమ్ము!’ అని. దీని నామె యంగీకరింప దేని వానికి విప్రలంభము జనించును. ఇది ద్వితీయావస్థ. ‘అప్రాప్త చుంబనం’ విప్రలంభానుబంధమున నుండును. విప్రలబ్ధుడు సర్వాంగీణముగా ప్రయాసంశ్లేషము పొందనేరక ముఖసంయోగమేని యభిలషించును. అది తేమి విప్రలంభము వాని ననుబంధించును. అది దీని తృతీయావస్థ. ‘అవీక్షిత వక్త్రకాంతి’ విప్రలంభప్రకర్షముననుండును. అపేక్షణీయాలింగనాదులు లేకపోగా కాముకులు ప్రయాముఖావలోకనము నయిన బహుమానింతురు. అదియు పొందనేరని వారలకు విప్రలంభ మతిశయించును. అది దీని తురీయావస్థ.

ఇట్లు చతుర్విధము చతురవస్థ మయిన విప్రలంభము చాతుర్విధ్యమున చాతురవస్థ్యమున వేరు వేరుగా వ్యవహృతమై ‘విచిత్రము’ అనబడును. సంభోగమును నాలుగువిధములు. ప్రథమాను రాగానంతర - మానానంతర - ప్రవానానంతర-కరుణానంతర సంభోగమని. దీనికిని సత్త జన్మ - అనుబంధ - ప్రకర్షము లను నాలు గవస్థలు కలవు. ఇట్లు చతుర్భేదము చతురవస్థ మయిన సంభోగము ‘కాంతా విమిశ్రవపుషః’ అనుటచే చిత్ర మగుట సంక్షేపముగనె యుపలక్షిత

మగును. 'విమిశ్ర'పదము నందలి 'వి' ఉపసర్గము క్రియావిశోషణార్థ వాచక మయినందున, ప్రథమానురాగానంతరమున, మానానంతరమున ప్రవాసానంతరమున కరుణానంతరమున నే యే విశేషమున సాధ్వసోత్కంపముగా, సేర్వ్యాకషాయముగా, సౌత్సుక్యరభసముగా సహర్షవిస్మయముగా కాంతతో మిశ్రీభావము కలుగుచున్నదో యది యంతయును నుద్దిష్ట మగును. ఇచట మిశ్రపదముచే నీ చతుర్విధ సంభోగ మాక్షిప్త మగును. ఇచట కాంతాశబ్దము స్త్రీపర్యాయము కాగా;

“నామాపి స్త్రీతి పంహ్లాది వికరోత్యేన మాననం”

స్త్రీ యనునామము నాహ్లాది మనోవికృతి కలిగించునన్నట్లు సంభోగముయొక్క సత్తాసంజ్ఞ కల యాద్యావస్థ ప్రతీయమాన మగును. కాంతాశబ్దము మనోజ్ఞపర్యాయ మేని,

“కిం పునర్దర్శనం తస్యా విలాపోల్లసిత భ్రువః”

విలాససముల్లాసి భ్రూవిశేషములు కల యా స్త్రీదర్శన మిక 'కింపునః?' యనినట్లు సంభోగము యొక్క జన్మసంజ్ఞ కల ద్వితీయా వస్థ ప్రతీత మగును. కాంతాశబ్దము 'వృషస్యంతీ' పర్యాయమేని (కామయమాన) 'అను రాగము కల యనురూపమగు వనిత లభింప దేని మరల తపమేమందిది.'

“పువరపి సులభం తపోఽమరాగీ

యువతిజవః ఖలు నాప్యతేఽరూపః”

అనినట్లు సంభోగము యొక్క, అనుబంధసంజ్ఞ కల తృతీయా వస్థ ప్రతీయమాన మగును. కాంతాశబ్దము వల్లభా పర్యాయ మేని.

“యదేవ రోవతే మహ్యం తదేవ కురుతే ప్రియా

ఇతి వేద్మిన జానామి తత్ప్రియం యత్కరోతి సా”

నా కిష్టమగునదే ప్రేయ యాచరించు నని నాకు తెలియును. కాని యామెయేమి ప్రేయ మాచరించునో తెలియదు.' అనినట్లు ప్రకర్ష సంజ్ఞ కల సంభోగ తురీయావస్థ ప్రతీతమగును. ఇట్టిది చతుర్థే దము చతురవస్థ మయిన విప్రలంభము. విశేషముగా వర్ణింప దల పెట్టిన సంభోగమిచట దిక్షాత్రముగ సూచిత నయిన దని యిచటి తాత్పర్యము.

ఇందు విశేషాధికారి నిర్ణయక విశేషముల వార్తయేమి? 'కాంతావిమిశ్రవపుషః' అనుపదమునకు తంత్రమున (ఒకే పర్యాయము) వ్యాఖ్యానాంతరముల నిరూపించుటలో నవి సూచితములై యయినవి. ఇందు, 'విప్రలంభ సంభోగములలో సాహాయ్య మొనర్చినట్లున్న శివదేహము కాంతావిమిశ్రదేహులగు పురుషులను స్త్రీలను రక్షించు గావుత' అను వ్యాఖ్య యుక్తము. 'వి' ఉపసర్గము. క్రియా విశేషము నందువలె క్రియావైపరీత్యమున గూడ నున్నది కావున 'విమిశ్ర' శబ్దమున సంయుక్తుల వలె వియుక్తులు నిరూపితు లగుదురు. 'విభక్తి - విక్రీత' పదము లుదాహరణము. కాగా, కాంతావిమిశ్రదేహులగు పురుషులు, కాంత-అవిమిశ్రదేహు లగు వనితలు సంయుక్తులు వియుక్తులును శృంగారాధికారులుగా రెండు విధముల నాయక విశేషములు ప్రతీయమానము లగుచు. పురారికిని వపుశ్శబ్దము విశేషణము కాగా యావన పల్లవిత లావణ్య లక్ష్మీకము సమగ్రాత్మగుణ సంపదాశ్రయమగు శరీరము సూచితమగును. సామాన్య సృష్టి సంహారములు వపుశ్శబ్దమున సూచితములుకావు. సృష్టి సంహారము లందువలె కాంతి యందును వపుశ్శబ్దము ప్రవర్తించుట కలదు. 'కాంతా విమిశ్ర వపుషః' అను సమాసపదాంతర్గతము లయిన విభక్తి సంయుక్తి క్రియలకు గమకములై 'అచ్చిన్న మేఖలం' మొదలగునవి విశేషణము లగుచున్నవి.

శృంగార ప్రకాశము

అచ్చిన్న మేఖలాదులు వియోగపక్షమున సంబద్ధము లగును
కాని సంభోగ పక్షమున నెట్లు సంబంధించు చున్నవి? ఇట్లు. రాగాం
ఘనై కాంతలతో సంయుక్తలై పరమానందమగునై మేఖలాచ్ఛేద
నూలింగనము చుంబన మాలోకన మొనర్చుటకును వారు సమర్థు
లగుట లేదు.

“తద్యథా ప్రియయా త్రియా పరిష్వక్తో న
బాహ్యం కించన వేద నాంతరమితి”॥

ప్రియాసంపరిష్వక్తుడై బాహ్య మాంతర మేమియు గుర్తింప
డని యున్నది కదా! ఇంకను.

సన్యాః స్థ యాః కథయథ ప్రియసంగమేపి
నిస్రబ్ధిచాటుకశతాని రతాంతరేషు
రీపిం ప్రతి ప్రణిహితే తు కరే ప్రియేణ
రఖ్యాః శపామి యది కించిదపి స్మరామి.

చెలియలారా! మీరు ధన్యలై! ప్రియసంగమ మునను రతాం
తరము లందును రహశ్యతములను చెప్పుచున్నారు. నేనో ప్రియుడు
ముడికై చేతిని జాపగా నేమియు నెఱుగను. ఏమియు గుర్తులేదు.
ఒట్లు సుమీ! ఇట్లే ‘అచ్చిన్న మేఖల’ శ్లోకమున సంభోగపక్షసంగతిని
భావించునది.

అఖండి వాక్యార్థ పక్షమున వ్యాఖ్యాన మిట్లుండును. ఇట్టిందు
పదముల కన్వయ ముండును.

“పాతు. కిం? విశ్వం. కుతః? అపామేభ్యః. కిం తత్?
వపుః. కన్యః పురారేః కీదృశన్యః కాంతావిమిశ్ర
వపుషః. కిం విశిష్టం? అచ్చిన్న మేఖలం అరిభి
దృఢోపగూఢం అప్రాప్తచుంబనం అవీక్షితవక్త్రకాంతి.
కథముత్పేక్ష్యమాణం? కృతవిప్రలంభ సంభోగనఖ్య మివ”

ఈ శ్లోకమున నాలుగు మంగలార్థవచనము లున్నవి. అచ్చిన్న శబ్దము, బహువ్రీహిసమాసము విశ్వం-అపాయేభ్యః - అన్యులఘాప్రియమాణపదద్వయము కల ద్వాదశపదనాంది, పదావిశ్లేషవిశేషాక్తి గర్భ మయిన యుత్పేక్షకల యాశీరలంకారము అను నివి మంగలార్థములు.

“మంగలార్థాః శాస్త్రీదౌ ప్రయుక్తాః కర్తుః శ్రోతాః

అధ్యేతురధ్యాపయితుశ్చ మంగలమావహంతి. ”

యదాహః

“మంగలాదీని మంగలమధ్యాని మంగలాంతాని చ

శాస్త్రీణ్యవ్యాహత ప్రసారాణి ఆయుష్మచ్ఛ్రోతృకాణి చ భవంతి ”

శాస్త్రీరంభమున ప్రయుక్తము లయిన మంగలార్థవచనములు కర్తకు శ్రోతకు అధ్యేతకు అధ్యాపయితకు మంగలము కూర్చునవి యగును. మహాభాష్య మిట్లు చెప్పినది. ఆదిలో మధ్యలో నంతములో మంగలము కల శాస్త్రము లవ్యాహతప్రసారము కల వగును. ఆయుష్మచ్ఛ్రోతృకము లగును. అని.

నను! ఈ శ్లోకములో ‘విశ్వం’ అను కర్మపదశ్రవణము లేదు. ‘అపాయేభ్యః’ అను అపాదానపదశ్రవణము లేదు. ఇది ద్వాదశపదనాంది యెట్లగును? ఉచ్యతే. పద్యములో ‘పాతు’ అనునది శ్రుతిపదము. అనేకపదనిబంధన మేకశబ్దవిషయ మగు విధ్యాదికము శ్రుతియర్థము. అది వేరు విధమున కుదరదు. స్పసిద్ధికై కర్మ-కరణ-కర్తృ-అధికరణాదిక మాక్షిప్తము చేయును. అపు డది సర్వశ్రుతిపదార్థమగును. అచట కర్తృకర్మాదిక ముపాదీయమాన మయినను నియమమునకో యనువాదమునకో యగును. సామాన్య మాక్షిప్తమగుచో సుపాదీయమాన మగు విశేషము నియమమున కగును. ‘పాతు వ్యపరమజ్యోతిః’ విశేష మాక్షిప్తమగుచో నది యనువాదమున కగును. ‘దేవో జలం వర్షతి’ ప్రకృతమున నొక విశేషము కలదు.

“అష్టవర్ణం బ్రాహ్మణ ముపనయాత తమధ్యాపయేత్”

అను వచనమున-‘స్వాధ్యాయో-ధ్యేతవ్యః’-అను స్థలమున ‘ద్విజేన - ఆచార్యాత్’ అనుపాత్తము లయిన నవశ్యముగా సన్నిహితము లగును. అట్లే యీ శ్లోకమున ఈశ్వరకర్తృక మయిన ‘పాతు’ అర్థ మపాయ నిర్వరణార్థ మయినందున సృష్టిసంహారముల వలె విశ్వవిషయ మగును. అప్పుడు ‘అపాయేభ్యః - విశ్వం’ అను పద ద్వయ మనుపాదీయమాన మయినను నియతముగా సన్నిహితమగును. ఇట్లు కర్మాపాదానశ్రుతి యున్నందున నిది ద్వాదశపద నాంది యగును.

నను! మహేశ్వరు డశరీరుడు కదా! విశ్వోత్పత్తి స్థితి ప్రలయ కారణత్వ మభ్యుపగత మయినను ‘వపుఃపాతు’ అని చెప్పట యేమి? మహేశ్వరు డశరీరియె. అయినను వైశ్వరూప్యమున నది యుపపన్న మగును. తత్త్వవిదు లిట్లు శివుని స్తుతించిరి. ‘మూలజాలము చేతన శక్తులు భోక్తృసమూహము జ్ఞానము తదధినాయకవ్రజము సర్వము సీ స్మృతిలో ‘యుగపత్’ అవభాసించును ‘అశరీరిశివస్మృతి సర్వ మవభాసింప జేయును గావున ‘వపుః పాతు’ అనుట సంగతమే యగును.

‘కాంతా విమిశ్ర వపుషః’ అను పురారివిశేషణము వేరు విధమున వ్యాఖ్యానింతురు. ‘కాంత’ శబ్దమున శివుని యెనిమిది యూర్తులు నిరూపితము లగును.

౧. కం పానీయం అంతే ఆస్యా ఇతికాంతా పృథ్వీ
౨. కం సుఖం అంతేషు ఆసామితి కాంతా ఆపః
౩. కో వాయుః అంతే ఆస్యేతి కాంతో వహ్నిః
౪. కం తోయం అంతరితి కాంతో వాయుః
౫. కం బ్రహ్మ అంతే ఆస్యేతి కాంతం ఆకాశం

౬. కాంతిః దీప్తిః తదతిశయవాన్ కాంతః సూర్యః
౭. కాంతిః కామనీయకం తదతిశయవాన్ కాంతః చంద్రమాః
౮. కాంతిః వాల్మీక్యం తదతిశయవాన్ కాంతః అత్మా.

‘కాంతాః అవంతి’ = ‘కాంతావినః’ రక్షణ స్వభావము కల-
భవ-ఉగ్ర-భీమాది మూర్తిపతులు కాంతాదిపదవాచ్యులు. ‘మిత్ర’
శబ్దము పూజా వచనము. ‘ఆర్యమిత్ర’ మొదలగు పదములకు వలె
‘కాంతా వి మిత్ర’. సమాస ముపపన్నము ‘కాంతా వి మిత్రం వపుః
యస్య’ అను బహువ్రీహి సమాసమున వైశ్వరూప్యము సిద్ధ మగును
కావున వివక్షితార్థసిద్ధి యున్నది.

ఇచట - ‘అచ్ఛిన్నమేఖలం’-మొదలగు వాని కన్వయమెట్లు?
అవియు వపువునకు విశేషణము లగును. ‘అచ్ఛిన్నమేఖల’ పదమున
నిది నిరుక్త మగును. జఘనపరిక్షేపనూత్రమును మేఖల=మొలనూలు
అందురు. అది యపరిచ్ఛిన్నముగా దేనికి కలదో యది యచ్ఛిన్న
మేఖలము. అలబ్ధదృఢోపగూఢ మనుట అగాఢత్వము దురవగాహ
త్వము సూచితమగును. ‘దుంహతీతి దృఢః=ఆధారః తస్య ఉపగూఢం
ఉపశ్లేషః ప్రతిష్ఠాస్థానం’ ఆధారాలింగన మనుపలబ్ధ మయినచో నది
యలబ్ధదృఢోపగూఢము. అప్రాప్తచుంబన మనుటచే నిరవధికౌన్న
త్వము భాసించును. చుంబన మనగా వక్త్రసంయోగము. అది
యప్రాప్తము కావున నప్రాప్తచుంబనము. అపీక్షిత వక్త్రకాంతి యను
టచే నప్రతిమాన పరిసూక్ష్మత సూచితము. ఈ కాంతి యెటునుండి
యెటుచేరునో యేమియు గోచరము కాదు. ‘కృత విప్రలంభ సంభోగ
పఖ్యమివ’ అనుటచే, పరమార్థము గోచరము కానందున వంచితమయి
పల్లు పృథివ్యాదిప్రసిద్ధరూప ముననె సంభుజ్యమానముగ నున్న శరీర
మని గోచరించును. ఈవిశేషణపంచకమున-శివతనువు పరతర మగుట
పరిచ్ఛిన్న మని దురవగాహ మని నిరవధిక మని యజ్ఞేయ మని
మవిజ్ఞాతపరమార్థ మని భాసించును.

నను! 'పాతు' అనునది విశ్వర్థమున లేదు. ఆశీరర్థముననున్నది. అచట విశేషముండజేని స్వరూపమున నాత్మవిషయముగ నె యుండును. కాన విశ్వవిషయమగుట యెట్లు? ఉచ్యతే, ఇతడు నా వాడు 'ఇతడుపరుడు' అను వికల్పము లఘు చేతసులకె. ఉదార చరితులకో వసుద్రావ కుటుంబకం' యద్వా; క్రమాగత విశ్వ పాలనమున పూర్వవిదులచే నియుక్తుడయిన మహామహేశ్వరుడొక పుం విశేషరూపుడు. వర్ణాశ్రమాచారస్థితుడనై నేను గ్రంథ రచనా వ్యగుడనుకాగా నాపై 'మాభూద్వ్యాకోపః' వ్యాకో పము లేకుండు గావుత' అనుభావమున నాపాలన నియుక్తుడు తత్సమర్థుడయిన మహేశ్వరునె ప్రార్థించుచున్నాడనుట యిందలి విశేషము. కాని యీవాక్యమున పేరొక వక్త లేడు. కావున దీనిలో విశ్వము కర్మగా గోచరించును. 'రక్షితో రాజా రాజ్యం రక్షతి' అని లోకన్యాయము. కాన తనయందును రక్షణీయతాశీరర్థము ప్రసరించును. ఆత్మవిషయమున మూడు ఏషణలున్నవి. ప్రాణైషణా విత్తై షణా పరలోకై షణాచ' రాజునకు ప్రాణైషణయై విత్తైషణ యదియే పరిలోకై షణయగును. ఆరాజునకు ప్రకృతి రాజ్యమే శరీరము. అదియే విత్తము. దానిస్వామ్య మాత డనుభవించును. యథోక్త దండాచరణమున కరాదానాదులవలన సంపాదిత మయిన ధనము యశము రాజు విత్తము. అదియాతని ధర్మము. ఆ ధర్మమున నాతడు 'ఇమమముం చ లోకం జయతి 'ఇహ పరముల జయించును. ఈసర్వ మపాయములనుండి విశ్వము రక్షించుట కుపహిత మగును. 'ఇష్టా దేవతా స్తోతవ్యేతి శిష్టాచారః' ఇష్టదేవతను స్తుతింప వలెనని శిష్టాచారము. ఇది కేవల మాశీః స్తుతి కాదు 'గుణోత్కర్ష ప్రకాశనేన సర్వతి ఉపర్యారోపణం స్తుతిః, గుణాతిశయము ప్రకాశింప జేసి సర్వాధికముగా నిరూపించుట స్తుతి యగును. అట్టి స్తుతి తా నాశించినఫలమున కేక కారణముగా నిరూపించిననె స్పష్ట మగును. కాని

‘నమ స్తస్మై-సజయతి’ అను వానిచే నది ప్రకాశింపదు. ప్రకృత శ్లోకమున ‘అశాస్యమానాభిమత ఫలైకహేతుతా ప్రకాశమున’ అట్టి స్తుతి ప్రతీత మగుచున్నది.

ద్వితీయ శ్లోకము

శ్రీ గణపతి స్తుతి పరమయిన శ్లోకార్థ మీ విధముగ భావ నీయము. భావకుల మనస్సులు ఏ గణాధినాథుని పాదపద్మ పరాగ ములచే పరిమార్జితములై దర్పణతలము వలె విమలత కలవి, కాగా శబ్దార్థ సంపద లుదారతరములై స్ఫురించునో అట్టిభగవాన్ గణాధి నాథుడు విఘ్నవినాశవమున కగు గావుత.

ఈ శ్లోకమును గూడ భోజుడు సప్తమమున నిట్లు వ్యాఖ్యా నించెను. దర్శనమున ధ్యానమున భావించి గణపతిని మనసు నం దారోపింప వలె నని యుపదేశార్థ మిందు భాసించును. ఆ దర్శ తల ములు భస్మచే నిర్మలీకృతము లగును. ‘అట్లే స్మృత్యుపహిత మయిన తత్పాదపరాగము న మానసములు నిర్మలీకృతము లగును. శబ్దార్థ సంపద ఉదారతరా భవంతి’ అనుటచే - దర్పణ తలము లందు వలె నిర్మలము లయిన మనసు లందు సర్వపదార్థములు స్ఫురించు నని యావేదింపు మగును. ‘విఘ్నచ్ఛేదేస్త్ర భగవాన్ స గణాధినాథః’ అనుటచే పూర్వము చెప్పినవిధమున ఆభిగామిక మయిన గుణసంబం ధము విశద మగును. అవిఘ్నప్రార్థనముచే - చిక్షీర్షిత మయిన తన మహాసీయారంభవిశేషము ప్రతిపాదిత మగును. ఇట్టిచట వాక్యార్థము ప్రతీయమానగుమచు - తత్పాదపంకజస్మరణ మున నె యింతటి విశే షము లభించు చుండగా సాక్షారాధనమున నెంతటి ఫలమో కలుగు నని తాత్పర్యార్థము గోచరించును.

ఈ శ్లోకమున కఖండవాక్యార్థపక్షమున వాఖ్యానముస్పష్టము. ఈ పద్యమున పంకజ - దర్పణ - అర్థసంపత్ - భగవదాది శబ్దములు గోణీయవృత్తి ద్వారమున మగలార్థములు. ఇదియు ద్వాదశపద నాంది. ఇందును - రూపక - ఉపమా - శ్లేష - సమాధిగర్భ మయిన కారణమాల యంగముగా నున్న యాశీరలంకారము యోజనీయము. సంబంధిపదాధ్యాహారమున త్రయోదశపద నాంది యగునో? కాదు. శబ్దార్థసంపత్పరిస్ఫురణమె యిచట సంబంధిగా నున్నది. ఇట్టిచట కారణమాల సంగతము. భగవానుడు పాదపంకజమార్జనమున మార్జనము వైర్మల్యమున, వైర్మల్యము శబ్దార్థసంపదలపరిస్ఫురణమున పరిస్ఫురణము ప్రబంధవిఘ్నచ్ఛేదనమున కారణమగును. కావున పాదపంకజదర్పణతలామల - రజస్సులు రూపక-ఉపమా-శ్లేషములకు న్ధానములు. 'ఉదారతరా : శబ్దార్థసంపద : స్ఫురంతి' అనుట సమాధియు గోచరించును. ఉదారదర్శన లయిన వనిత లాదర్శతలములందు బాగుగా నలంకృత మయిన తమ రూపములను దర్శింతురు. వక్త్రకిది యుదారవాక్కులకు సూచనాపర మని నిశ్చయించుట యిచటి తాత్పర్య మగును. అందుననె 'తాత్పర్యమేవ వచసి' యనుట యుక్తము.

శృం గా ర మె ర స ము

౩. ఆత్మస్థితం గుణవిశేషమహంకృతన్య
శృంగారమాహు రిహ జీవిత మాత్మయోనేః
తస్మాత్మికక్తి రసనీయతయా రసత్వం
యత్తన్య యేన రసికోఽయమితి ప్రవాదః ।

౪. సత్త్వాత్మనా మమల ధర్మ విశేష జన్మా
జన్మాంతరానుభవ నిర్మిత వాసనోత్తః
సర్వాత్మ సంపదుదయాతిశయైకహేతుః
జాగర్తి కోపి హృది మానమయో వికారః :

౫. తాత్పర్యమేవ వచసి ధ్వనిరేవ కావ్యే
సౌభాగ్యమేవ గుణసంపది వల్లభస్య
లావణ్యమేవ వపుషి స్వదతేఽంగనాయాః
శృంగార ఏవ హృది మానవతో జనస్య :

౬. శృంగార పీర కరుణాద్భుత రౌద్ర హాస్య
బీభత్స వత్సల భయానక శాంత నామ్నః
ఆహ్లాసిపుర్వక రసాన్ముదియో వయం తు
శృంగార మేవ రసనాద్రస మామనామః !

ఆత్మస్థిత మగు నహంకార గుణ విశేషమును శృంగార మం దురు. అది మన్మథజీవితము. తగిన విధమున నది యాత్మశక్తి రసనీ యమగునేని రసత్వము పొందును. అట్టి రస మున్నందుననే రసికుడు అను ప్రసిద్ధియు వచ్చినది సత్త్వప్రకృతి కల సహృదయుల సహృద యమున నభిమానమయ మగు నొకా నొక వికృతి యున్నది. అది విమల ధర్మ విశేషమున జనించును. జన్మాంతరానుభవసిద్ధము లయిన సంస్కారములవలన నది యావిర్భవించును. సర్వవిధాత్మ సంప దుదయముల కదిహేతువు వచనమున తాత్పర్యమే యాస్వా ద్యము కావ్యమున ధ్వనియే యాస్వాద్య మగును. వల్లభుని గుణ సంపదలో సౌభాగ్యమే సంభావ్యము. అంగనాదేహమున లావ ణ్యమే రస్యము. అభిమానము కల వాని హృదయమున శృంగారమే యాస్వాద్యమాన మగును, శృంగారము - పీరము - కరుణము - అద్భుతము - రౌద్రము - హాస్యము - బీభత్సము - వత్సలము - భయాన కము - శాంతము అను పదిరసములను కొందరు సుధీమాణులు పరి

భాషించిరి. 'వయం తు' అన్నాద మున్నందున శృంగారమునె రస మని నిశ్చయింతుము. 'శృంగారమె రసము' అను భాజుని సిద్ధాంతమున కిది మూలసూత్రము. ఇదియె గ్రంథమున వివృత మిగును. అహంకారము - అభిమానము-శృంగారము మూడు నభిన్నార్థములు.

వీరాదులు రసములు కావు.

౭. వీరాద్భుతాదిషు చ యేహ రసప్రసిద్ధిః

సిద్ధా కుతోపి వటయక్షవదావిభాతి

లోకే గతానుగతి కత్వవశా దుపేతాం

ఏతాం నివర్తయితు మేష పరిశ్రమో నః :

వీరాద్భుతాదులలో రసప్రసిద్ధి యెట్లో సిద్ధ మయినది. అది వటయక్ష సదృశము. "ఇహ వటే యక్ష స్తివృత్తి" 'ఈ వటవృత్తమున యక్షమున్నది.' అనునది యజ్ఞాత మూలప్రవక్తృక మయిన ప్రవాదము. వీరాద్భుతాదు లందలిరసప్రసిద్ధియు నిట్టిదే. 'గతానుగతికోలోకః న లోకః పారమార్థికః' లోకము గతానుగతికముగా నుండును. పరమార్థము గుర్తింపదు.' అని నట్లు గతానుగతికత్వ వశమున వచ్చిన యీ ప్రతీతిని నివర్తింప జేయుటకే మా యీ పరిశ్రమము. 'వీరాదులు రసములుకావు. శృంగారమె రసము' అని నిరూపించుటకే యీ గ్రంథ ముపక్రమించి నా మని భావము.

రత్నాది భావములు శృంగారోద్బలకములె కాని రసములు కావు. రసశబ్ద నిరుక్తి వాని యందు లేదు. ఈ యుశ మిచట నిరూపిత మగును.

అప్రాతికూలికతయా మనసో ముదాదేః

యస్సంవిదోఽనుభవమేతు రిహాభిమానః

జ్ఞేయో రసః స రసనీయతయాత్మ శక్తేః

రత్నాదిభూమని పునర్వితదా రభోక్తిః॥

రత్యాదయోర్ధశత మేక వివర్జితాని
భావాః పృథగ్వివిధ భావభువో భవంతి
శృంగారతత్త్వమఖతః పరివార యంతః
సప్తార్చిషం ద్యుతివయా ఇవ వర్ణయంతి॥

మనసున కప్రతికూలముగా హర్షాది సంవిదను భూతిలో హేతు
వగు నభిమానమే రస మని విజ్ఞేయము. అచట అత్మశక్తి రసనీయ
మగును గదా! రతి మొదలగు భావములు రసము లనుట వితథము.
అం దాత్మ శక్తి రసనీయము కాదు. సంవిదను భూతిహేతువే
రసము. సంవిద్రూపము కాని తదనుభవము కాని రసము కాదు
ఒకటి తక్కువగా నేబది ౪౯ రత్యాదిభావములు కలవు. అవి
వివిధభావస్థానములు అవి యన్నియు శృంగారతత్త్వమునంతట పరి
వేష్టించి యుండును. అన్నిటి కేంద్రమున శృంగారతత్త్వ ముండును.
అగ్ని కాంతులు అగ్నిని పరివేష్టించుకొని వృద్ధిచేయు నట్లు రత్యాదులు
శృంగారతత్త్వమును సముల్లసింప జేయును.

ఆభావనోదయ మనన్యధియా జనేన
యో భావ్యతే మనసి భావనయా స భావః
యో భావనాపథ మతీత్య వివర్తమానః
సాహంకృతో హృది పరం స్వదత్తేరసోఽసాః

రత్యాదయో యది రసాః స్యురతి ప్రకర్షే
హర్షాదిభిః కిమపరాధమతద్విభిన్నైః
అస్థాయినస్త ఇతి చేచ్ఛయహాన శోక
క్రోధాదయో వద! కియచ్చిర ముల్లసంతి॥

స్థాయిత్వమత్ర విషయాతిశయాన్మతం చే
చ్చింతాదయః కుత ఉత ప్రకృతేర్వశేన
తులై వ సాత్మవి భవేదథ వాసనాయః
పందీపనా త్రదుభయః! శ సమావమేవ॥

భావన ముదయించినది మొదలుగా ననన్యధీకుడై మానవుడు మానసమున భావనముచే దేనిని భావించునో యది భావము. భావ్య మానము భావము. భావనాపథ మతిక్రమించి మానవుడు నాహంకారహృదయమున వివర్తమాన మగు దేనిని ఉత్కలముగా నాస్వాదించునో యది రసము. రస్యమాన మాస్వాద్యమానము రసము. మనసున భావ్యమానము భావ మని హృదయమున రస్యమానము రస మని భావరసముల వివేకము. ప్రకర్షాతిశయము కలుగగా సముల్లాసము కలుగగా రతిహానాదులు రసము లగునని యందురు. అట్లే యయినచో నతద్వీభిన్నము లయిన—ప్రకర్షాతిశయము కలిగిన హర్షాదు లేమి యపరాధ మొనర్చినవి. అవియు రసములు కా వచ్చును కదా! హర్షాదులు స్థాయిభావములు కా వని యందురో? భయ హాస శోక క్రోధాదులు స్థాయిభావములు కా గలుగు చున్నవా? అవి మాత్ర మెంతకాల ముండ గలవు? సముల్లాసన మున్నంత మాత్రమున భావములు రసములు కా జాలవని భావము. ‘రత్యాదులకె పరప్రకర్ష నియతము కాదు. చింతాదులకును పరప్రకర్ష కలుగ వచ్చును. తీవ్రతర సంస్కారము కలుగునేని యే దేని స్థాయిత్వము కలది కాగలదు. సంస్కారోత్పత్తి విషయాతిశయమున గలుగ వచ్చును. నాయక ప్రకృతివలన గలుగ వచ్చును. నాయక ప్రకృతి సాత్త్విక రాజస తామస భేదమున త్రివిధము. తదనుబంధము వలన తథావిధానుభవ భావన ముత్పన్న మగును’ ఇట్టి భావమును మనసున సంభావించు కొని ‘స్థాయిత్వమత్ర’ శ్లోక భావమును భావింపవలసి యున్నది. ‘విషయాతిశయ సంపద రత్యాదులకు గలదు. అట్టి రత్యాదులు ప్రకృతివశమున స్థాయిత్వము కలవి కాగలవు.’ అను మత మభిమత మేని చింతాదులకు నట్టి స్థాయిత్వ కలుగ వచ్చును. విషయాతిశయము నాయకప్రకృతి వశత వానికి నుండ వచ్చును. అట్టి స్థాయిత్వ రత్యాదులకు చింతాదులకు తుల్యమె

కదా! ఆత్మలో వాసనాసంకీపన మందు నిందునుండును. తగిన సంస్కారోత్పత్తి రత్నాదులకు వలె చింతాదులకును సమానము. కావున రత్నాదులే స్థాయిత కలవై రసము లగు ననుట పొసగదు. హర్షాదులు క్షాన్యాదులు చింతాదులు స్థాయిత కలవై రసము లగుట నంగీకరింప నట్లు రత్నాదులు రసము లగు ననుట యంగీకార్యము కాదు.

కావున నీ విషయము సిద్ధ మయినది. రత్నాదులు శృంగార ప్రభవములై అవి యేకోనపంచాశద్భావములు. వీరాదులు మిథ్యా రస ప్రవాదములు. శృంగార మొక్కటియే చతుర్వర్తకకారణ మగు రసము. అట్టి యా శృంగారరస మనుభవైక గమ్య మగుట వలన సర్వవిషయ మగుట వలన దురవసేయము. విదగ్ధ శైలూషులు చతుర నటులు సమర్థముగా నభినయము లందు ప్రదర్శించినచో సామాజికు లవధరింతురు. మహాకవులు ప్రబంధము లందు విశదముగా ప్రతిపాదింతురేని యది విద్వత్స నీషా విషయముగా నవతరింపగలదు. వాగ్మీ వచో నివేదితము లాస్వాద్యమానము లగునట్లు ప్రత్యక్షముగా ప్రతిపాదితము లయిన పదార్థ మీవిధముగా నాస్వాద్యమానములు కాజాలవు.

“తత్ర న తథ పదార్థాః ప్రత్యక్షేణ ప్రతీయమానాః
స్వదంతే, యథా వాగ్మీనాం వచోభిరావేద్య మానాః”

సుకవి వచస్సమర్పితము లయిన పదార్థ ఏశేషము లున్నీలితి ములై ప్రకాశించును. వాని ప్రత్యక్షసత్త యట్లుగా చిత్తవికాసము కూర్ప జాలదు కావున.

“అతః అభినేతృభ్యః కవీనేవ దిహమన్యా మహే .
అభినయేభ్యశ్చ కావ్యమేవేతి”

నటుల కన్న కవులనె బహుమానింతుము. అభినయముల కన్న కావ్యమునె బహుమానింతుము.

కావ్య శబ్దార్థము

తత్పనః శబ్దార్థయోసాహిత్య మామనంతి

తద్యథా: “శబ్దార్థో సహితౌ కావ్యం” ఇతి.

శబ్దార్థముల సాహిత్యము కావ్య మని తద్విదు లనిరి.

‘శబ్దార్థౌ సహితౌ కావ్యం’ అని వారి సంభాష.

“కః పునః శబ్దః? యేనోచ్చరితేనర్థః ప్రతీయతే.”

శబ్ద మన నేమి? దేని యుచ్ఛారణమున నర్థము ప్రతీతమగునో యది శబ్దము. అది ద్వాదశవిధము.

ప్రకృతి	ప్రత్యయము	ఉపస్కరిము	ఉపపదము
ప్రాతిపదికము	విభక్తి	ఉపసర్జనము	పమానము
పరము	వాక్యము	ప్రకరణము	ప్రబంధము

“కోఽర్థః? యః శబ్దేన ప్రత్యాయ్యతే”

అర్థ మన నేమి? ఏది శబ్దమున గోచరించునో యది యర్థము. అర్థము ద్వాదశ విధము.

క్రియ	కాలము	కారకము	పురుషము
ఉపాది	ప్రధానము	ఉపస్కారార్థము	ప్రాతిపదికార్థము
విభక్త్యర్థము	వృత్త్యర్థము	పదార్థము	వాక్యార్థము

“కిం సాహిత్యం? యః శబ్దార్థయోః సంబంధః”

సాహిత్య మన నేమి? శబ్దార్థముల సంబంధము సాహిత్యము అది ద్వాదశవిధము.

అభిధ	వివక్ష	తాత్పర్యము	ప్రవిభాగము
వ్యవేక్ష	సామర్థ్యము	అవ్యయము	ఏకాగ్రీభావము
దోషహానము	గుణోపాదానము	అలంకారయోగము	రసావియోగము

“న కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యా న చ కేవలః ప్రత్యయః.”

అని ప్రయోగనియమము కలదు. కేవల ప్రకృతిః ప్రయోగింప రాదు. కేవలము ప్రత్యయమును ప్రయోగింప రాదు. అయినను శాస్త్ర ప్రక్రియా వ్యవహారమున ధర్మనియమమునకై ప్రకృతి - ప్రత్యయ విభాగ కల్పన మొనరించిరి. శబ్దార్థ భావనమున ప్రత్యయమున కన్నప్రధానముగా నుపాదాన కారణమువలె స్వీకరింప బడు దానిని ‘ప్రకృతి’ యని వ్యవదేశింతురు.

ఆ ప్రకృతి మూడు విధములు. ధాతురూపము - ప్రత్యయ రూపము, ప్రాతిపదికరూపము. అని

ధాతురూప ప్రకృతి.

ధాతువు లా రు వి ధ ము లు

పరిపఠితములు - అపరిపఠితములు - పరిపఠితా పరిపఠితములు

ప్రత్యయధాతువులు-నామధాతువులు-ప్రత్యయ నామధాతువులు

౧ పరిపఠితధాతువులు భూవాదులు భూయాత్, జాయంతాం. స్వీకుర్వంతి.

కవిః సృజతి కావ్యాని హృద్యాదధతి సజ్జనః

సూతే మత్తాః పయోరాశిర్వహంతి తరుణీస్తనాః

న రుణశ్చింద్రియగ్రామం న శ్రుణోషి గురోర్వచః

నోపార్జయసి మిత్రాణి కథం గృహ్హస్యరిత్రయః॥

కవి కావ్యముల సృజించును. సజ్జనులు హృదయమున ధరింతురు. సముద్రుడు ముత్తయముల నావిర్భవింప జేయును. తరుణీస్తనములు ధరించును. ఇంద్రియముల నిగ్రహింపవు. గురువచనము వినవు మిత్రుల సంపాదింపవు. శత్రుసంపదల నెట్లు గ్రహింతువు?

౨. అపరిపఠితధాతువులు, ఆందోలయతి, ప్రేంభోలయతి, విక్లబంతే మొదలగునవి.

3 సూత్రములలో పరితము లగును గాని భూవాదులలో పరితములు కావు అట్టివి పరిపరితాపరిపరితములు. 'స్కు-' మొదలగునవి. అనుస్కునుహి - నిష్టభౌతి - 'ఇత్యాదులు

౪. ప్రత్యయధాతువులు. సనాద్యంతములు.

మీమాంససే న శాస్త్రాణి కృతార్థయసి నార్థినః
గోపాయసి న సంప్రస్తాన్ కిముద్ధతమటాట్యసే
సూర్యీయతి సుధారణ్మం నరకీయతి నందనే
కామం కామయమానా త్వాం సా జీవంతీ మృతాయతే

శాస్త్రములను మీమాంసింపవు. యాచకులను కృతార్థుల జేయవు. భయపడిన వారిని రక్షింపవు. ఉద్ధతముగా దిరుగుదువేమి? నిన్ను కామించు నామె చంద్రుని సూర్యుని జేయుచున్నది. నందన వనమున నరకములో వలె నున్నది. జీవించియు చనిపోయి నట్లున్నది.

౫. నామధాతువులు కండ్వాదులు కంఠాయతి-వల్గాయతి-అసూయతి - మంతూయతి మొదలగునవి.

౬. పరిపరిత ధాతువులకు నామత్వ సిద్ధికై కాని, నామములకు ధాతుత్వసిద్ధికై కాని క్విబాది ప్రత్యయములు లోపించును. అవి ప్రత్యయమున నామములు ధాతువులు నగును. 'ప్రతిభూః మి తృపూః' మొదలగునవి.

సవితా విధవతి విధురపి సవితరతి తథా దినంతి యామిన్యః
యామినయంతి దినన్యపి సుఖదుఃఖవశీకృతే మనసి॥

మనస్సు సుఖదుఃఖ వశీకృతము కాగా సూర్యుడు చంద్రుడగును. చంద్రుడు సూర్యుడగును. అట్లే రాత్రులు దినము లగును. దినములు రాత్రు లగును.

౨ ప్రత్యయ రూప ప్రకృతి

సుప్ - తిజ్ - కృత్ - తద్ధిత - ధాతుప్రత్యయ - స్త్రీప్రత్యయ భేదమున ప్రత్యయములు వట్టికారములు. ఆ ప్రత్యయాంతి ప్రకృతియు ప్రత్యయ రూపమున వట్టికారమే యగును.

౧. సుప్ప్రత్యయాంతిము:- అహంయుః, శుభంయుః సాయం తనం, చిరంతనం, సమాం సమీనాదులు.

౨. తిజ్ ప్రత్యయాంతిము:- పచతితరాం, గచ్ఛతి తమాం, ఆస్తికః, నాస్తికః.

౩. కృత్ ప్రత్యయాంతిము:- కృత్రిమం, సాంఘవిణం, శ్యేనం పాతా, అధ్యం కరణీ.

౪. తద్ధిత ప్రత్యయాంతిము:- దాక్షయణః, కుతస్త్యః, తత్రత్యః

౫. ధాతుప్రత్యయాంతిము:- చిక్వీర్హా, యాయావరః, మృగయా యాయజాకః.

౬. స్త్రీ ప్రత్యయాంతిము:- ద్రౌపదేయః, కాద్రవేయః; బహుస్త్రీకః, సువహూకః.

౩ ప్రాతిపదిక రూప ప్రకృతి

నామ - అవ్యయ - అనుకరణ - కృత్ - తద్ధిత సమాసములు ప్రాతిపదికము లారు విధములు.

౧ నామప్రాతిపదికము:- శబ్దవృత్తి త్తి న పేక్షింపకయే సత్త్వ భూతార్థమును నిరూపించునవి నామము లగును. నామములు ౧ 'ఆవిష్ట లింగములు, ౨ అనావిష్ట లింగములు అని రెండువిధములు.

౧ జాతిద్రవ్య పరిమాణవాచకము లావిష్ట లింగములు ఇందు జాతి రెండువిధములు ఆకృతివ్యంగ్య - ఉపదేశవ్యంగ్య అని.

౧. ఆకృతివ్యంగ్య - గౌః, రుప్, సింహః, కుమారీ, స్త్రీ పుమాన్
 ౨. ఉపదేశవ్యంగ్య-ప్రశాహ్నః, క్షత్రియః, మూర్ధాభిషిక్తః సూతిః
 చండాలః

ద్రవ్యము సాపేక్షము, అనపేక్షము నని రెండు విధములు.

౧. సాపేక్షము - గురుః, పితా, మాతా, దుహితా.

౨. అనపేక్షము:- చైత్రః, ఇంద్రః, ప్రాచీ, శచీ.

పరిమాణము నియత మనియత మని ద్వివిధము,

౧. నియతము - ద్రోణః, పలం, క్రోశః, పణః, గణః

౨. అనియతము - సంఘః, నార్థః, సమాజః, వర్గః, పరిషత్.

చనం, సేనా. పంక్తిః

అనావిష్ట లింగములు

గుణ - సంఖ్యా - వచన - సర్వనామము అనావిష్ట లింగములు

౧ గుణము ద్వివిధము, అనురంజకము, అసనురంజకము. అనురంజకయోగము వలన తదనురక్తము అనురంజకములు. అసనురంజకయోగము వలన తద్విపరీతము అసనురంజకములు

౧ అనురంజకములు:- శ్వేతః, స్వాదుః, శీఘ్రః, దీర్ఘః, వక్రః, యవా, వృద్ధః

౨ అసనురంజకములు:- దక్షః, జడః, ఖలః, నాథుః, శూరః, లఘుః, గురుః.

౨ సంఖ్య ద్వివిధ, లింగవతి, అలింగ.

౧ లింగవతి:- ఏకః, ఏకా, ఏకం. త్రయః, తిస్రః, త్రీణి, చత్వారః, చతస్రః, చత్వారి

౨ అలింగ:- పంచప్రాతిపదికార్థాః, షడ్విషయాః అష్టౌవసవః, దశదిశః.

*

*

*

3 సర్వనామములు ద్వివిధములు, సర్వాదులు అసర్వాదులు

౧ సర్వాదులు:- సర్వః, విశ్వః, యః, సః, ఏషః, ఆయం, త్వం. అహం,

౨ అసర్వాదులు:- ప్రథమః, చరమః, పూర్వః, పరః, దక్షిణః, స్వః, సకలః,

౩ అ వ్య య ప్రా తి ప ది క ము

సామాన్యముగా నవ్యయములు అలింగములు. ఆనంభ్యలు, అశక్తికములు. అవ్యయము లారు విధములు - అన్యయములు, నిపాతలు, గతి, ఉపసర్గలు, కర్మప్రవచనీయములు, విభక్తిప్రతిరూపములు.

1 అ వ్య య ము లు

సామాన్యముగా శక్తిసంఖ్యయోగమున స్వరాదు అవ్యయము లగును. మూడులింగములలో సర్వవిభక్తులలో సర్వవచనములలో సమానముగ నె యుండి మారకుండు నది యవ్యయము.

అవ్యయములు ద్వివిధములు - సత్త్విగంధులు అసత్త్విగంధులు. ఇందు సత్త్విగంధు లారు విధములు.

ద్రవ్యరూపములు - గుణరూపములు - క్రియారూపములు

జాతిరూపములు - సంజ్ఞారూపములు - సరిబంధిరూపములు

అసత్త్వగంధు లారు విధములు.

క్రియాపేక్షములు - క్రియాద్రవ్యాపేక్షములు - క్రియావిశేషణములు
క్రియాద్రవ్యవిశేషణములు - క్రియావిష్ణురూపములు - క్రియాద, వ్యావిష్ట
రూపములు.

సత్త్వ గంధులు

౧ సత్త్వగంధద్రవ్యరూపములు - స్వః, దివః, భువః, రోదసీ, మహాః, హాహా
౨ ,, గుణరూపములు:- శశ్వత్, సామి, సాచి, ద్రాక్, మనాక్, ఈషత్

౩ ,, క్రియారూపములు:- స్వప్తి, స్వాహా, స్వధా, వషట్, హంత.
౪ జాతిరూపములు:- శం, సాయం, ప్రాతః, వక్త, దివా, హ్యః, శ్వః
౫ సంజ్ఞారూపములు - ఓం, స్వాహా, హ్రీం, ఘ్రీం, క్లీం
౬ సంబంధిరూపములు - అంతః, అంతరా, మధ్యే, సమయా, నికషా

అసత్త్వ గంధులు

౧ క్రియాపేక్షములు:- ద్వంద్వం, యథాయథం, అన్యోన్యం,
ఉత్తరాధరం.

౨ క్రియాద్రవ్యాపేక్షములు:- నాకం సార్థం, సమం, వినా, పృథక్ నానా
౩ క్రియావిశేషణములు:- ముహుః, పునః భూయః, శనైః, ప్రాయః.
౪ ద్రవ్యవిశేషణములు - అలం, మృషా, వృధా, ముధా, ఉచ్చైః, నీచైః
౫ క్రియావిష్టరూపములు - శశ్వత్, సపది, పురా, సాంప్రతం, కామం.
౬ క్రియాద్రవ్యావిష్టరూపములు:- ఆవిః, ప్రాదుః, తిరః, సాక్షాత్, భిక్

౨. నిపాత లు

చాదులు నిపాతసంజ్ఞ కలవి. ఇవి జాత్యాదిప్రవృత్తినిమిత్త
ములు కావు అసత్త్వభూతార్థములను జెప్పను. లింగసంఖ్యా శక్తు

లుండవు. “ఉచ్చావచేష్వర్ధేషు నిపతంతీతి, నిపాతాః” ఉచ్చావచార్థములందు నిపతించు నవి కావున నిపాత సంజ్ఞకల వయినవి. నిపాత లవ్యయవిశేషములె. ఇవియారు విధములు.

విధ్యర్థములు - అర్థవాదార్థములు - అనువాదార్థములు
నిషేధార్థములు-విధినిషేధార్థములు - అవిధినిషేధార్థములు

విధ్యర్థములు:-

మంగలం - అధికారః - సంభ్రమః
నియోగః - సముచ్చయః- వికల్పః

౧ అర్థవాద:-

కుతస్య - ప్రశంసా - విషాదః
హర్షః - కుర్వ్యా - విస్మయః

౨ అనువాద -

స్మరణం - ఉపమా - అభ్యుపగమ-
అనుప్రశ్నః - పరకృతిః - పురాకల్పః

౩ నిషేధ:-

ప్రతిషేధః - నివారణం - అపాకరణం
అసూయా - గర్హణా - వినిగ్రహః

౪ విధినిషేధ -

సంజోధనం - అనుకంపా - వితర్కః
ప్రశ్నః - పక్షాంతరం - హేత్వపదేశః

౫ అవిధి నిషేధ:-

పదపూరణం - పాదపూరణం - వాక్యపూరణం
అలంకార పూరణం-వాక్యాలంకారః-పదసంస్కారః

వీని యుదాహరణముల నిట్లు గూర్తించునది.

౧ మంగళార్థములు. ఓం - అథ - దిప్త్యా - శశ్వత్ - కచ్చిత్

౧. ఓం అగ్నిమితేష రోహితం

౨ అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసా

౩. దిప్త్యా వర్ధసే

౪. శశ్వదధ్యేష్యామహే

౫. కచ్చిదధ్యేష్యా మహే.

౨ అధికారార్థములు:- అథ - పునః - పశ్చాత్ - భూయ;

౧. అథ శబ్దానుశాసనం

౨. పునః ప్రభాతం పునరేవ శర్వరీ

౩. పశ్చాదావాం విరహగుణితం

౪. భూయశ్చాహ త్వమసి శయనే

౩ సంభ్రమార్థములు, యావత్ - తావత్ - నను - పురా - హంత

౧. యావత్పి వేవ సమయః సమమేవ తావత్

౨. నను గచ్ఛామి భోః!

౩. అధీష్వ మాణవక! పురా విద్యోతితే విద్యుత్

౪. హంత ప్రశాధి।

౪ నియోగార్థములు - పరిం - వై - వావ - వేవ - తు

౧ ధర్మః సఖా పరమహో పరలోక యానే

౨ వేదో వై ధర్మమూలం

౩ ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే

౪ ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్

౫ ఆఖ్యాన్యామి తు తే

౫ సముచ్చయార్థములు -చ,వా,అపి,తథా

౧ అహం చ త్వం చ వృత్రహన్

౨ నాయుర్వా త్వామనుర్వాత్వా

౩ దంతై రపి నఖై రపి

౪ హాత్తోఽత్రిరహం తథా

౩. వికల్పార్థములు:- నా - అథో - యది - చణ్ - చేత్ - మా

౧ రాజ్యం వా కర్తవ్యం భాషణం వా శ్రోతవ్యం

౨ నదీషు స్నాయాదథో దేవభాతే

౩ యది శమః కిం తపసా

౪ త్వం చ గంతా కిమ త్రమే

౫ ఉపాభ్యాయశ్చేదాగచ్ఛేదాశంసే యుక్తోద్ధీయాయ

౬ మా కదాచిదిదమ పి స్యాత్

౨. అర్థ వా దార్థ ము లు

౧ కుత్సార్థములు - హ్ - థిక్ - నామ - కిం - హ

౧ హ కిమేవం ప్రవర్తసే

౨ థిక్ ప్రమాద

౩ ణో నామాయం సవితురుదయో యత్ర న స్వే స్ఫురంతి

౪ కిమధీతే దేవదత్తః

౫ త్వం హ బ్రాహ్మణోసి

౪ ప్రశంసార్థములు:- పశ్య-అహ-అహో-చిత్

౧ పశ్య మాణవకో భుంక్తే

౨ అహ మాణవకో భుంక్తే

౩ అహో దేవదత్తః పచతి శోభనం

౪ ఆచార్యశ్చిదిదం బ్రూయాత్

౯ విషాదార్థములు - హీ-హో-హంత-బత-నామ

౧ హీ మహీశో దృశ్యతే

౨ హో వియే జానకి!

౩ నిరాశ్రయా హంత హతా మనస్వితా

౪ అహో బత మహత్కృష్టం

౫ క్వ నామ గమిష్యసి

౧౦ హర్షార్థములు - దిప్త్యా - హంత - బత - కథం - కచ్చిత్

౧ దిప్త్యా న స్మృతోసి సఖే

౨ హంత జీవితాః స్మః

౩ సై వేయం బత మే ప్రియా

౪ కథం వత్సో మే రామభద్రః

౫ కచ్చిజ్జీవతి పార్వతీ

౧౧ శ్లోకార్థములు - హ - కింతు - అసి - నామ - యదినామ

౧ స్వయం హృదనం భుంక్తే ఉపాధ్యాయం పక్తుం పాయయతి

౨ విద్వానసి కిం తు కితవః

౩ మాతర్యసి మృతాయాం దీవ్యసి

౪ భవతు నామ కామచారీ తథాప్యసా పతిరేవ

౫ అసి తపస్వీ యది నామ మూర్ఖః

౧౨ విస్మయార్థములు : హీ - చన - నామ - పశ్య

౧ హతవిధిలసితానాం హీ విచిత్రో విపాకః

౨ యాచితా యే న కుప్యంతి పురుషాః కేచనైవ మే

౩ అంశో నామ పర్వతమారోఽద్యతి

౪ పశ్య మాణవకో బూతే.

ప్రయోగానుసారమున నితరముల ననుసరించునది. ఇవి యర్థవాసమున కన్న నితరము లందును ప్రసరించును.

3. అనువాదార్థములు

౧౩ స్మరణార్థములు:- ఆమ్ - ఆ - అయే - నామ - నూనం

- ౧ ఆమ్ సైమా పంచవతీ
- ౨ ఆ జ్ఞాతం జటాయురేష
- ౩ అయే దేవో దాశరథిః
- ౪ స నామాయం భవిష్యతి
- ౫ మానమేషా జానకీ

౧౪ ఉపమార్థములు . ఇవ - వా-చిత్ - న - ప్రతి

- ౧ రాజేవ బ్రూయాత్
- ౨ మణీవోష్ఠ్యస్య లంబేతే
- ౩ అగ్నిశ్చిత్ భాయాత్
- ౪ మృగో న భీమః కుచరో గిరిష్ఠాః
- ౫ అభిమచ్యురస్తనతః ప్రతి

౧౫ అభ్యుపగమార్థములు,-తథా - ఆమ - అథ - సత్యం

- ౧ స తిథేతి ప్రతిజాను
- ౨ ఆను యథా బవీషి
- ౩ గమిష్యతి భవానథ కిం
- ౪ సత్యమసారః సంసారః

౧౬ అను ప్రశ్నార్థములు.- నను - ను - హం - నకిల - ననుకిల

- ౧ అకాక్షీః కటం దేవదత్తః? నను కరోమి భోః?
- ౨ కథం ను కరిష్యామి?

౩ అపి భవాన్ మకరందః? ముం స వవాస్మి
 ౪ న కి లైవం?
 ౫ నను కిలైవం?

౧౭ పరకృత్యర్థములు:- ఇతి - ఏవంకిల - ఖలు - స్మ-అపి

౧ నిత్యః శబ్ద ఇతి మీమాంసకాః
 ౨ ఏవం కిల ఉపాధ్యాయః పరతి
 ౩ ధన్యాః ఖలు ధర్మమాచరంతి
 ౪ ఇతి స్మ ఉపాధ్యాయః కథయతి
 ౫ సోపి మాం జానాత్యేవ

౧౮ పురాకల్పార్థములు:- పురా - ఇతికిల - ఇతిస్మ - ఇతిహస్మ

౧ నలేన స్మ పురాధీయతే
 ౨ ఇతి కిల శ్రూయతే పురాణేషు
 ౩ ఇతి స్మ బ్రహ్మవాదినః పూర్వే వదంతి
 ౪ ఇతి హ స్మ తత్ర భవాన్ భాగురాయణః

ఇతరముల గూడ నిట్లే యనుసరింప దగును. ఇవి యను వాదా త్తిరిక్తార్థమున గూడ గలవు.

౪. ని షే ధా ర్థ ము లు

౧౯ ప్రతి షేధార్థములు:- న - అ - అన - నో - కిం - నహి

౧ యుగపన్నైకధర్మాణాం
 ౨ శశ్వత్త్వం అబ్రహ్మణ ఇవ భాషసే
 ౩ అనోపమా తే బుద్ధిః
 ౪ తస్య తుల్యోపి నో భవాన్

౫ కిం గ తేన కరిష్యసి

౬ న హి న హి ప్రేమ అనిమిత్తే సతి

౨౦ నివారణార్థములు:- మా - మాజ్ - అలం-కృతం - పర్యాప్తం.

౧ మా కరిష్యసి

౨ మా కార్షీః

౩ అలం కృత్వా

౪ కృతం సాహసేన

౫ పర్యాప్తం భయేన

౨౧ అపాకరణార్థములు:- ఆ - ఓం - ధిక్ - ఖర్ - అశే

౧ ఆః పాప ప్రతిహతోసి

౨ ఓం కిమేవం వదసి

౩ ధిక్ త్వా జాల్సా

౪ ఖర్ దుష్టేః పిశాచి

౫ అశే దురాత్మన్

౨౨ అసూయార్థములు హి-అహో-హంహో-అయో-అరే-అరరే.

౧ స హి వ్యాహరతు కథంహివ్యాకరిష్యతి

౨ వృషల గ్రామమహో గమిష్యతి

౩ హంహో గమిష్యసి గ్రామం

౪ అయే జాయే మనసా తిష్ఠిమో శే

౫ అరే నాహమున్నతైః

౬ అరరే మహారాజం ప్రతి కుతః క్షత్రియాః

23 గర్వణార్థములు. కథం-యత్-యది-యదా-జాతు-అసి - యచ్ఛ-యత్నం.

- ౧ కథం నామ తత్ర భవాన్ వృషలం యాజయేత్
 ౨ యత్ తత్ర భవాన్ వృషలం యాజయేత్
 ౩ యది తత్ర భవాన్ వృషలం యాజయేత్
 ౪ యదా తత్ర   ,,   ,,
 ౫ జాతు తత్ర   ,,   ,,
 ౬ అపి తత్ర   ,,   యాజయతి
 ౭ యచ్చ తత్ర భవాన్ వృషలమయాజయిష్యత్
 ౮ యత్ర తత్ర   ,,   ,,

౨౪ వినిగ్రహార్థములు. అహ - త్వై - వై - వం - నను

- ౧ అయం అహ ఇదం కరోతు
 ౨ అయం త్వై తత్ర గంతా
 ౩ బృహస్పతిత్వై దేవానాం పురోహిత ఆసీత్
 ౪ వరమధ్య కపోతః శ్వో మయూరాత్

౫ నను వక్త్రవిశేషనిస్సృహః గుణగృహ్యో వచనే విపశ్చితః
 ఇస్త్వై యితర ప్రయోగములను యథాయోగ మనుసరించునది. ఇవి
 నిషే ధాతిరిక్తార్థము లందు నుండును.

౫. వి ధి ని షే ధా ర్థ ము లు

౨౫ సంబోధనార్థములు. హే, హై, అయి, అహో, హంహో, భోః.

- ౧ హే దేవదత్త
 ౨ హై యజ్ఞదత్త
 ౩ అయి విష్ణుమిత్ర
 ౪ అహో మహారాజ
 ౫ హంహో మహాబ్రాహ్మణ

౩ భోః పాంధ ప్రవర్తస్వ వా నివర్తస్వ వా

౨౯ అనుకంపార్థములు. అ - ఇ - ఉ - ఏ - ఓ -

౧ అ అవేహి

౨ ఇ ఇంద్రం పశ్య

౩ ఉ ఉత్తిష్ఠ

౪ ఏ ఇత ఏహి

౫ ఓ ఓషుతి త్వాం తరణిః

౩౦ వితర్కార్థములు:- కిం - ను - ఉత - స్విత్ - ఇవ

౧ కిమయం స్థాణుః కిం పురుషః

౨ అహిర్ను రజ్జుమ్న

౩ ధూమాయ ముత కపోతః

౪ పద్మమేతన్ముఖం స్విదాభతి

౫ తామ్యతీవ వత్సో మే మకరంశ.

౩౧ ప్రశ్నార్థములు. సత్యం - కచ్చిత్ - అపి - ఉత

౧ సత్యం భోక్త్యసే

౨ కచ్చిజ్జీవతి మే మాతా

౩ అపి క్రియార్థం సులభం సమిత్కుశం

౪ ఉత దండః పతిష్యతి

౩౨ పక్షాంతార్థములు. నను-పునః-తు-యావత్ - అథో-చిత్

౧ నన్వరణ్యమేతన్న గృహం

౨ స పరత్యయం పునశ్చేతే

౩ స రోదిత్యయం తు హసతి

౪ జానేన్యోయం యావత్స ఏవ
 ౫ అఘో శవస్తే న మదర్థముజ్జితః
 ౬ కశ్చిచ్ఛుభం కే కశ్చిద్భోజయతి

30 హేత్వపదేశార్థములు :- ను - అతః - యత్ తత్ -

౧ వత్స క ఏహి కిమిహ ను తే ధానకాః
 ౨ అతస్త్వామర్థయామి
 3 యదయం దదాతి తత్సుభగః
 ౪ యేన లభతే తేన స్తాతి.

ఇట్టితరములను యథాప్రయోగము గుర్తించునది. ఇవి విధినిషేధాతి
 క్తము లందును ప్రసిద్ధములు.

౬. అ వి ధి ని షే ధా ర్థ ము లు

3౧ పదపూరణార్థములు :- ఉ-ఉత-అహో-వై-హి-వా-ఖలు-స్విత్
 కిము,కిముత,ఉతాహో,నవై,నహి,అధవా,
 నఖలు, అహోస్విత్

3౨ పాదపూరణార్థములు కిం-సీమ్-తు-చ

శిశిరం జీవనాయ కం
 ప్రసీమ్ ఆదిత్యో అస్పృజద్విధర్తా
 దేవః స తు న మానుషః
 విలోలదృష్టం హరిణాంగనాసు చ

33 వాక్యపూరణార్థములు - ఏవ - అఘో - ఆ
 నరం చ నారాయణమేవ చ

అథో ఖల్వాహుః

ఆ ఏవం ను మన్యసే

3౪ అలంకారార్థములు: . భంగశ్లేష - భాషాశ్లేష - యమక -

వక్రకోక్తి - చిత్ర - అనుప్రాస - పదావృత్తి -

ప్రశ్నోత్తర - మొదలగునవి యలంకారములు

౧ భంగశ్లేష - న వార్యంతే - న చార్యంతే - న స్మార్యంతే -

న హసంతి - న హీయంతే - న వైరాయతే

౨ భాషాశ్లేష - స హి అహో రణే కథితేపి యో నరాయా

౩ యమక - యోషితాం గాత్రం న ఖలూనం నఖలూనం

౪ వక్రకోక్తి - శత్రుం న ఖలు వోధవ్యం

౫ చిత్ర - నను హోమధనారాద్యో

ద్యో రా నా ధ మ హో ను న

౬ అనుప్రాస - స హి మహేశో వర్తితే

౭ పదావృత్తి - ప్రాసే ప్రాసేమునా రణే

౮ ప్రశ్నోత్తర - కా ననాచ ఓమిరాదపి కాలే

3౫ వాక్యాలంకారార్థములు. ఆర్షిక - ఆర్షిపుత్రక - ఇత్యాదులు

వైదిక వాక్యముల కలంకార హేతువులు

అసోఖలు - అసఖిత్వేత్స్యా - అహో ను ఖలు భో :-

హో ధిక్కష్టం భో:-ఇతి హస్మ భగవాన్పునర్వసురాత్రే, యః

న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోరుపహతిరస్తి -

న వా అరే జాయామై కాయాయ జాయా ప్రియా భవతి.

36 పదసంస్కారార్థములు రెండు విధములు

౧ విధిరూప పదసంస్కారము

౨ నిషేధరూప పదసంస్కారము

వీనిలో విధిరూపము - పుత్రవిధి - ద్విర్వచనవిధి - లడాదివిధి -
పరరూపాదివిధి యని చతుర్విధము - నిషేధరూపము, పరరూపాది
ప్రతిషేధము - సంహితాప్రతిషేధము - పదాదేశాది ప్రతిషేధము -
నిషాత ప్రతిషేధము అని నాలుగు విధములు

విధిరూపపదసంస్కారము

౧ పుత్రవిధి.

దేవదత్త హైక - హేక దేవదత్త

౨ ద్విర్వచనవిధి.

పరి పరి త్రిగతైభ్యో వృష్టి దేవః
ఉపోప మే పరామృశ

౩ లడాదివిధి.

జాతు తత్ర భవాన్ వృషలం యాజయేత్
యత్ తత్ర భవాన్ వృషలం యాజయేత్

౪ పరరూపాదివిధి.

అద్యేవ ఝడితి ఆచ్ఛాదయతి
మాచ్ఛదత్

౨. నిషేధరూప పద సంస్కారము

౧ పరరూపాది ప్రతిషేధము

మా కార్షీత్ - మా స్మ కార్షీత్

౨ సంహితా ప్రతిషేధము.

అ అవేహి - ఇ ఇంద్రం పశ్య - ఉ ఉత్తిష్ఠ.

౩ పదాదేశాది ప్రతిషేధము.

పుత్రమనుజిజ్ఞాసతి - అస్మాత్వా భుంక్తే.

౪ నిఘాతప్రతిషేధము -

యద్ దేవదత్తః పచతి

యది దేవదత్తంః పచతి

దేవదత్తః పచతి చ ఖాదతి చ

గర్దభాంశ్చ కాలయతి వీణాం చ పరినాదయతి

గర్దభాన్వా కాలయతి వీణాం వా పరినాదయతి

గతి - ఉపసరము

సమాసార్హము లయిన నిపాతములె కొన్ని గతులు. ఆ యా సూత్రములచే నివి సూచితములు. గతివిశేషము లయిన స్రాదులు ఉపసర్గసంజ్ఞ కలవి. ఇరువది యయిదుగా పరిగణితములు.

వాచక - ద్యోతక - విశేషక - సహాభిదాయక - కార్యార్థక - నిరర్థక భేదములతో నున్నవి.

౧ వాచకములు :

౧ ప్రర్షభం - ప్రగతా ఋషభా అస్మాద్వనాత్

౨ పరాసుః - పరాగతా అసహృస్య

౩ అపమన్యః - అపగతో మన్యషరస్య

౪ సమక్షం - సంగతమక్షేణ

౫ అనునాసికః - అనుప్రాప్తో నాసికాం

౬ నిర్మక్షికం - మక్షికాణాం అభావః

౭ విపక్షః - విరుద్ధః పక్షః

౮ ఆయుధం - ఆదాయ యుధ్యతే

౯ సుభద్రం - సమృద్ధిరభద్రాణాం

౧౦ ఉపాధ్యాయః - ఉపేత్య అధీయతే అస్మాత్

౧౧ పికః - అపిహితః కాయతి

ద్యోతకములు ప్రతిష్ఠతే - పరాక్రమతే - అపకరోతి - విధత్తే

3. విశేషకములు రెండు విధములు ప్రకృత్యర్థవిశేషకములు-ప్రత్యయార్థ విశేషకములు - అని. అందు

౧. ప్రకృత్యర్థవిశేషకములు.

ప్రవర్ధతే - పలాయతే - అపవదతే - అవలోకతే

విలోకతే - ఆలోకతే - నిషీదతి - అధివసతి. మొ॥

౨. ప్రత్యయార్థ విశేషకములు.

సుమనాయతే-దుర్మనాయతే-అపహస్తయతి-అవచూర్ణయతి

ఉపవీణయతి - ఉపశ్లేకయతి - విపాశయతి - నిరూపయతి

౪. సహాభిధాయకములు. ప్రస్నుతే - ప్రాణితి - ప్రాప్నోతి - ఆచప్తే
ఆశాస్తే - అధీతే - అత్యేతి - అభివాదయతే - పరిష్కృజతే

౫. కార్యార్థములు - విజయతే-పరాజయతే విరరామ - ఉపరరామ-
ఉపస్కురుతే - విషహతే

౬. నిర్ధకములు - ప్రారంభతే - అపహరతి - నిష్ఠీవతి - విగాహతే
ఆశ్రయతి - అధ్యాగచ్ఛతి.

కర్మప్రవచనీయములు

ప్రాదులే క్రియా విశేషజన్యము లయిన సంబంధమును ప్రకాశింప జేయునేని కర్మప్రవచనీయము లగును. కర్మ ప్రవచనీయ సంజ్ఞ అధికారమున సూచితము లయిన 'అను' ప్రభృతులు పదునొకండును 'లక్షణా'ది ద్వావింశత్యర్థములును వీని యవధారణమున సూచకములు. అన్వాదులు వివిధార్థము లరి దుండుట వ్యాకరణశాస్త్ర ప్రసిద్ధము.

విభక్తి ప్రతిరూపావ్యయములు.

సంబంధ-తిజంతానుకారులుగా నుండు అవ్యయములు విభక్తి ప్రతిరూపావ్యయములుగా నున్నవి. ఇవి ప్రత్యేకముగా నా రారు విధములు.

ప్రకృత్యర్థ - ప్రత్యయార్థ - ఉభయార్థ

అనుభయార్థ - ప్రకృత్యంతరార్థ - ప్రత్యయంతరార్థ
భేదములు రెండు వర్గములందును గలవు.

సుబంతాను కారులు.

౧ ప్రకృత్యర్థములు ఉచ్చై - నీచై :- చిరాయ

౨ ప్రత్యయార్థములు ఆరాత్ - అకన్మాత్ - ఏకపదే

౩ ఉభయార్థములు. అహం, శుభం. పా, మధ్యే

౪ అనుభయార్థములు. ఋతే - దిష్ట్యా - సాక్షాత్

౫ ప్రకృత్యంతరార్థములు కృత్ - దివా-దోషా

౬ ప్రత్యయంతరార్థములు. సాయం, స్వయం, చిరస్య
తిజంతాను కారులు

౧ మన్యే - శంకే అయే

౨ ఏహి - అపేహి - పశ్య

౩ అస్తి - అసి - అస్మి

౪ యాతి, నయాతి, వర్తతే, నవర్తతే

౫ అస్తు - భవతు - పూర్యతే

౬ ఆహ - స్యాత్ భూయాత్

వ్యాకరణశాస్త్రము నందలి అవ్యయప్రకరణమున పఠితము
లయిన “ఆస్ - క్త్వా - ల్యప్ - తుమున్ - ణముల్ - ఖిముఖ్” అను
నాగు కృత్ ప్రత్యయములు ఆరు విధముల నున్నవి.

క్రియారూప-క్రియాశలరూప-క్రియావిశేషణరూప -

క్రియావధిరూప-క్రియాకర్మరూప-క్రియావయవరూప

౧. క్రియారూపములు :- చకాసాంచకార - విదాంకుర్వంతు - అలం
కృత్వా-అలమాలప్య-అలం భోక్తుం-శ్రోతుం శ్రోత్రం-ద్రష్టుంచక్షుః.

౨. క్రియాఫలరూపములు :- భోక్తుం ప్రజతి-పక్తుం పచతి-భోక్తుం
ఈష్టే-భోక్తుం ప్రభవతి.
౩. క్రియూవిశేషణరూపములు :- ఇత్థంకారం - తథాకారం - నానా
బావం-ద్విధాభావం-శూన్యీభావం.
౪. క్రియావధిరూపములు :- భుక్త్వా ప్రజతి-అగ్రేభోజం ప్రజతి.
ద్వ్యంగులోత్కర్షం ఖండికాశ్చినతి
శయోత్థాయం రాజద్వారమేతి
కన్యాధర్మం వరయతి. యావజ్జీవమధీతే
౫. క్రియాకర్మరూపములు - శక్నోతి భోక్తుం - జానాతి భోక్తుం-
కామయతే భోక్తుం-కమితుం కామయతే.
౬. క్రియావయవరూపములు :- మూలకోపదంశం భుంక్తే
పండోపఘాతం గాః కాలయతి. పార్శ్వోపపీడం శేతే
ప్రభూవిక్షేపం జల్పతి. నామగ్రాహమాకారయతి
ఇవి క్రియాకర్మావయవరూపములుగా గూడ నున్నవి.
జీవగ్రాహం గృహ్ణోతి హస్తగ్రాహం గృహ్ణోతి
జీవనాశం నశ్యతి
మిగిలిన యిరువది నాలుగు వేదమున గలవు.

అవ్యయీభావము

అవ్యయీభావము ద్వివిధము. సత్త్వభూతార్థము-అసత్త్వ
భూతార్థము. అని

౧. సత్త్వభూతార్థములు :- ఉవకుంభం - నిర్మక్షికం - సబ్రహ్మ -
మధ్యేసముద్రం-ద్విముని. పంచనాదం.
౨. అసత్త్వభూతార్థములు. అధిష్ఠ్రి - అనురథం - యథాశక్తి -
ఆపాటలిపుత్రం - అభ్యగ్ని - ద్విపరి

ప్రాతిపదికప్రకృతికి సంబంధించిన నామ - అవ్యయముల స్వరూప మింతగా నిరూపిత మయినది. ఇక మూడవది యగు,

3. అనుకరణము

నిరూపింప వలసి యున్నది. “శబ్దస్య తాద్రూప్యేణాభిధానం అనుకరణం” శబ్దమును తాద్రూపమున జెప్పట అనుకరణ మన దగి యున్నది. అనుకరణము ఆరు విధములు.

౧. వ్యక్త వర్ణ సాదృశ్యోక్తి
౨. వ్యక్త పద సాదృశ్యోక్తి
౩. వ్యక్త వాక్య ,.
౪. అవ్యక్త వర్ణ ,.
౫. అవ్యక్త పద ,.
౬. అవ్యక్త వాక్య ,.

ఏని యదాహరణము లీ విధమున నున్నవి.

- ౧ చిన్నేన పతలా వహ్నో యన్ముఖేన హఠాత్కృతే
స్వేతి హేతి హరేణోక్తే స్వాహాసీత్ సైష రావణః.

చిన్నమయిన రావణుని శిరము వహ్నిలో పడునపుడు శివుణుని స్వాహా - అనగా నా రావణుడు స్వాహా యయ్యెను. ఇందు స్వాహా పదము నందలి వ్యక్తవర్ణసాదృశ్యము స్పష్టము.

- గచ్ఛేతి వక్తుమిచ్ఛామి మత్ప్రియ త్వత్ప్రియైషిణీ
నిర్గచ్ఛతి ముఖద్వాణి “మా గా” ఇతి కరోమి కిం?

ప్రియుడా! నీ ప్రియము కోరుదాననై ‘గచ్ఛ’ పొమ్ము! అనవలె ననియె తలతును. కాని నా ముఖము నుండి ‘మా గా’ పోవలదు అని వాణి వెలువడును, ఏమి చేయుదును ఇందు ‘గచ్ఛ - మాగా’ పదములు వ్యక్తరూపమున నున్నవి.

త్వం జీవితం త్వమసి మే హృదయం ద్వితీయం
త్వం కౌముదీ నయనయోరమృతం త్వమగ్నే
ఇత్యాదిభిః ప్రియశతై రనురుద్ధ్య కాంతాం
తామేవ కాంత మధవా కిమతః శరణే

ఉత్తరరామచరితములో వనదేవత వాసంతి రామునితో ననుట.
రామా! 'నీవు జీవితము నీవు నా రెండవ హృదయము నీవు నా
కన్నులకు కౌముది నా దేహమున నీవు అమృతము' ఇట్లు ప్రియశత
ములతో నీత నాయ పట్టుకొని ఆ నీతనే!' చాలును. ఇటు పైమాట
లేల? ఇట్లనుటలో 'అట్టి నీత నెట్లు పరిత్యాగ మొనరించితి' వను
వాక్యవ్యక్తి యున్నది.

గతేర్ధరాత్రే పరిమంద మందం
గర్జంతి యత్ప్రావృషి కాలమేఘాః
అపశ్యతీ వత్సమివేందుబింబం
తత్ శర్వరీ గౌరివ హం కరోతి॥

మందమందముగా నర్ధరాత్రి గతింపగా ప్రావృట్కాలమున
కాలమేఘములు గర్జించు చున్నవి. అది, వత్సమును చూడని గోవు
వలె చంద్రబింబము చూడని శర్వరి హుంకార మొనరించుచున్నది.
ఇందు హుం' అనుట యవ్యక్త వర్ణనంపత్తి.

చటచ్చటితి చర్మణి చ్చిమితి చోచ్చలచ్చోణితే
ధగద్ధగితి మేదసి స్ఫుటరవోఽస్తిషుష్టా గితి
ఫునాతు ఖవతో హరేరమరవైరి రాజోరసి
క్వణత్కరణపంజర క్రకవ కాష జన్మానలః

శ్రీనరసింహుడు హిరణ్యకశిపుని వఱివిదారణ మొనర్చు
నపుడు నఖము లనెడు రంపము కషణము వలన గలిగిన యగ్ని చర్మ
ముపై 'చట చ్చట' అని రక్తము చిమ్ము నపుడు 'చిమ్ చిమ్' అని,
క్రొవ్వుపై 'ధగ్ ధగ్' ఎముకలపై 'ష్టా ష్టా' అని స్ఫుటముగానున్న

రవము మిమ్ము పవిత్ర మొనరించు గావుత ఇందు చటచ్చటతి మొది
లగునవి యవ్యక్తపదములు.

పి పి ప్రియ స స స్వయం ము ము ముఖాసవం దేహి మే
త త త్యజ దు దు ద్రుతం భ భ భ భాజనం కాంచనం
ఇతి స్థలితజల్పితం. మదవశా త్కురంగీదృశః
ప్రగే హసిత హేతవే సహచరీభిరధ్యాయతే॥

ప్రియుడా! నాకు స్వయముగా నీ ముఖాసవ మిమ్ము వేగ
ముగా బంగారు భాజనము విడుము. ఇట్లు మద్యమదమున తొట్రుపడు
మానిని మాట ప్రాతస్సమయమున హాసము కలిగించినది. చెలియ
లట్లా మాటనే నేచ్చిరి దీనిలో 'పి పి ప్రియ' మొదలగు నవి కూడిన
వాక్య మవ్యక్తరూపమున నుండుట స్పష్టము.

అనుకరణము లెల్లున్నను సాధుత కలవియె యగును. వాని
విశేషము లిట్లుండును.

- ౧ సాధువు లర్థయుక్తము లగు పదములు
- ౨ సాధువు లర్థ సహితము లగు వాక్యములు
- ౩ అశక్తికృత మగు అసాధుశబ్ద రూపము
- ౪ అప్రభంశ రూపములు
- ౫ అనర్థకము లయిన వర్ణములు
- ౬ అవ్యక్త వర్ణ పద వాక్య వచనములు

ఇంతవరకు ప్రాతిపదికప్రకృతికి సంబంధించిన నామావ్యయాను
కరణములు సూచితము లయినవి. ఇక కృత్తుల సూచింపవలెను.

కృత్వాహితపదికములు

భావకారకము లను నిరూపించు ధాతు ప్రత్యయములకు
'కృత్తులు' అని పేరు. ఇవి యారు విధములు.

లింగి - అన్యలింగి - స్వలింగి అలింగి

శక్త్యాద్యపేక్షములు - అనుప్రయోగాద్యపేక్షములు.

౧ లింగి ప్రత్యయములు. ద్రవ్యవచనము లయిన 'అణ్' ఆదులు.

కుంభకారః - పంకజం - చాత్రం - కృకవాకుః

౨ అన్యలింగి - గుణవచనము లయిన 'ఋల్' ఆదులు

కారకః, కారికా. కారకందర్శనీయః, దర్శనీయా, దర్శనీయం

౩ స్వలింగి - ఉత్పత్తిలో నియతలింగాపేక్ష కలవి

పక్షిః - పచనం - పాకః - శయ్యా - సుప్తం

౪ అలింగిప్రత్యయములు. అసత్త్వభూతార్థములై లింగ - సంఖ్యా -

శక్తులను గ్రహింపకుండునవి 'తుమున్' మొదలగునవి.

కాలో భోక్తం - అలం కృత్వా - ఖలు ప్రహృత్య

౫ శక్త్యాద్యపేక్షములు. శక్తి హేతు మల్లత్య క్రియాపేక్షములు.

'శత్రు' ప్రత్యయము మొదలగునవి.

వజ్రతా కృతం - ఆర్జయన్ వసతి - చంక్రమ్యమాణోఽధీతే.

౬. అనుప్రయోగాద్యపేక్షములు. అను ప్రయోగ మపేక్షించునవి

తద్ధితాదుల యనుపంగము కలవి. 'ణముల్' మొదలగునవి.

దైపోషం పృష్యతి - చోరంకారమాక్రోశతి॥

ప్రాతిపదిక ప్రకృతికి సంబంధించిన కృత్తులు సూచితములు.

తద్ధిత ప్రాతిపదికములు.

భావకారక సంబంధము కలవై స్వార్థవిరూపకము లగునవి
అథాతుప్రత్యయములుగా నుండునవి తద్ధితములు. ఇవియూరువిధములు.

అలోపి - లోపి - సర్వలోపి

ఆదేశి - ప్రదేశి - అప్రదేశి.....రూపములు.

౧ అహోపితద్ధితలు - నిరను బంధములు

అశ్వశ్శి - అశ్వత్థామ - సభ్యః - సఖ్యం - దేవదత్తరూప్యః

౨ లోపి తద్ధితలు సానుబంధములు

బ్రాహ్మణ్యం - వైయాకరణ - కైదార్యం

౩ సర్వలోపి తద్ధితలు వీనికి లుపాదులచే నేమియు మిగులదు.

చరకా - పాంచాలా - గార్గీ - సామగ్రీ

౪ ఆదేశి తద్ధితలు. - వీనికి 'ఆయన్' మొదలగు నవి యాదిష్టము లగును. ఐలికాయన - ఆత్మనీసం - శాశ్వతికం.

౫. ప్రదేశి తద్ధితలు ప్రకృతి కాది మధ్యవిషయములుగా నుండునవి బహుత్పణం - బహురాజా - త్వయకా

౬. అప్రదేశితద్ధితలు. అంత్యావయవభూతిములుగా నుండునవి.

వాక్త్వచం - ప్రత్యురసం - యువజాని - సరజసం.

ఇంతి వఱకు ప్రాతిపదిక ప్రకృతికి సంబంధించిన సామాన్య యానుకరణకృత్తులు సూచితములు.

సమానప్రాతిపదికము.

వేరు వేరుగా నుండు నర్థముల కేకార్థభావ ముండుట సమా సము. సమాస మారు విధములు.

౧ సుబంతములు   ౨ తిజంతములు   ౩ సుప్తిజంతములు

౪ సుబ్ధాతువులు   ౫ సుబంతనామములు   ౬ నామములు

౧ సుబంతములు రాజపురుషః - నీలోత్పలం - ధవళిదిశౌ. ఇచట సామర్థ్యమున్న నే సమాసము కలుగును. సామర్థ్య మనునది సంబంధము. అట్టి సంబంధము రెండింటికి ప్రధానోపసర్జనభావ మున్న నే కలుగును. పరస్పర మపేక్ష లే నట్టి రెండు ప్రధానములకు గాని రెండు పసర్జనములకు గాని సంబంధము ఘటింపదు.

ప్రధానోపసర్జనభావము రెండు విధములు. అభిధీయమానము-ప్రతీయమానము నని వైయధికరణ్య మున్నపుడు అభిధీయమానము చ్యుతిరేక విభక్తితో నుండును.

“మంభస్య సమీపం - రాజ్ఞః పురుషః”

ఇచట - ‘ఉపమంభం’ అని పూర్వపదప్రధాన మయిన యవ్యయీభావ సమాసముకలుగును ‘రాజపురుషః’ అను రెండవదానిలో నుత్తిరపద ప్రధాన మయిన తత్పురుషసమాసము కలుగును. ప్రధాన మగునది. యవిచలిత స్వార్థముగా ప్రథమా విభక్తిచే నభిహిత మగును. ఉపసర్జనముగా నుండునది ప్రధానానుగ్రహమునకై షష్ఠ్యాదులచే చ్యుతిరేక విభక్తి నాశ్రయించును. ఇవి సుబంతముగా నుండ గనే కలుగును.

ప్రతీయమానము సామానాధికరణ్య ముండగా తుల్య విభక్తిగా నుండును.

నీలం చ తదుత్పలం చ నీలోత్పలం

అప్యసు కపాలేషు సంస్కృతః అష్టాకపాలః |

ప్రతీయమానోపసర్జన ప్రధానభావము కలవానికి విశేషణ విశేష్యభావమున సామానాధికరణ్య మున్నప్పుడు సమాసము కలుగును. అదితుల్య విభక్తికర్తృముననే కలుగును గావున సుబంతత్వ మున్నది రెండిట సమానవిభక్తికర్తృము లేకున్నప్రాధాన్యము కాని యప్రాధాన్యము కాని భాసింపదు. రెండును సుబంతములుగానున్న నె తుల విభక్తికర్తృ ముండును. కావున నంతట సుబంతమున సుబంతము సమసించునని తెలియునది.

౨. తిజంతములు - అశ్మీత పిబతా-భాదత మోదతా-ఆఖ్యాత మాఖ్యాతమున సమసించుట విహితము.

3. సుప్తిపంతములు : అదిచసి ప్రావర్షత్ - అను వ్యచలత్ -
అస్తిక్షీరా - సుబంత తిజంతములకు సమాస మిచట గలదు. సమాస
శాస్త్రవిధానమున వీనియర్థ మిట్లవభాసించును.

‘అవక్షిప్తోసి న పచసి త్వమభిహితోపి వృషల’

వృషలా! చెప్పినను నీవు వండితివి కావు ఛీ! ప్రకర్షణా
వర్షత్ - బాగుగా వర్షించెను.

పశ్చాద్విశిష్టం చలనమకరోత్ - పిమ్మట సరిగా చలించెను.

అస్తిక్షీరమస్యాః - దీనికి పా లున్నవి.

౪. సుబ్ధాతువులకు - అంతర్ధిః - ప్రతిభువౌ

వీనియందు విశిష్టకార్యసిద్ధికై క్విబంతము ప్రత్యయ నామధాతు
వయి నందున సుబ్ధాతువులకు సమాసము.

౫. సుబంతనామములు. చర్మకారిః-ధనక్రీతా - బ్రాహ్మణాచ్ఛంసీ-
సరసిజం,

చర్మకార పదమున పూర్వపదమునకు పదాంతము లక్షణ న
లోప మునకై సుబంతత్వ మున్నది. ‘ధనక్రీతాపదమున-నా హితస్య
ధనక్రీతా ప్రాణేభ్యోపి గరియసీ’ అను శిష్టప్రయోగ మున్నందున
ఉత్తరపదమునకు సుబుత్పత్తి కలుగగా టా బుత్పత్తి వలన ఆకా
రాంత మయి నందున ‘జీష్’ ఉదయింపదు. ‘బ్రాహ్మణాచ్ఛంసీ -
సరసిజం - అను స్థల ములందు పూర్వపదములలో నాటొత్తుగా సుప్
త్రవణమున్నది. ఉత్తరపదములందు ప్రయోజనము లేనందున విభక్తి
లేదు.

౬. నామములు. అసూర్యంపశ్యా రాజదారా.- కృతిపూర్వీ
కటం. వీనిలో ‘అసూర్యం పశ్యా’ అను స్థలమున - నష్. సూర్య
పదములకు దృశీక్రియతో సంబంధమున్నది కాని వానికి పరస్పరము
సంబంధము లేదు. కావుననే సామర్థ్యము లే నందున విభక్తిలేదు.

ఇచట - సూర్యమపి న పశ్యతి' అను నర్థమున 'నభి' సూర్యకర్మ కిదృశిక్రియ నపేక్షించును. కాని సూర్యసత్త నపేక్షింపదు. వీనికి నామధ్యము లేకున్నను నామములకే సమాసము విహితమయినది. ఇట్లే 'కృతపూర్వ కటం' ప్రయోగమును గుర్తించునది. 'కృతం పూర్వం కటం అనేన' వీనిచే పూర్వము కట మొనరింప బడినది.' అను విధమున కృత శబ్దమునకు కటాపేక్ష యున్నందున పూర్వ శబ్ద ముతో సంబంధము లేదు. నామధ్యము లేదు. కావుననే అసుబంతము లయిన కృతపూర్వ పదములకు సమాసము విహిత మయినది.

సుబంతములు తిజంతములు సమసించుననుటలో సుబంతాభ్యాం-తిజంతాభ్యాం' అని ద్వివచనమున్నది. అది వివక్షితము కాదు. కావున రెండు మూడు బహుపదములతో సమాసములు కలుగవచ్చును. అవ్యయీభావము కర్మధారయము రెండుపదములతో నుండును. శాకప్రతి - పురుషవ్యాఘ్రః' షష్ఠిలక్షణము కాల పరిమాణలక్షణ మయిన తిత్పురుషము రెండు పదములతో మూడుపదములతో నుండును. 'రాజ గవీక్షీరం - రాజ గో క్షీరం' బహుప్రీహి ద్వంద్వ సమాసములు రెండు మూడు బహుపదములతో నుండును. 'చిత్రగుః-ష్లక్ష న్యగ్రోధౌ - మత్తబహు మాతంగం - శంఖ దుందుభి వీణాః'

ఇంతవరకు పండ్రెండు విధములయిన శబ్దములలో మొదటి దగు 'ప్రకృతి' విస్తృతముగా వివేచిత మయినది. ఇక రెండవది యగు ప్రత్యయము నిరూపింపవలసియున్నది.

ప్రత్యయము

ఇటువై ప్రత్యయాదుల స్వరూపము నిరూపింపదగును. 'ప్రతీ యతేన నేనార్థ ఇతి ప్రత్యయః' దీనిచే నర్థము గోచరించు గావున నిది ప్రత్యయ మగును. ప్రత్యయము మూడు విధములు.

౧. ధాతు ప్రత్యయము, ౨. ప్రత్యయ ప్రత్యయము ౩. ప్రాతిపదిక ప్రత్యయము. ఇందు ధాతుప్రత్యయ భేదము లారు గలవు.

సనాదులు - తిబాదులు - తుమునాదులు

తవ్యాదులు = ణ్వలాదులు - ఉణాదులు

౧ సనాదులు.

ఇచ్ఛాప్రయోజకము లయిన వ్యాపారాది క్రియలలో క్రియాసమభిహారాదులలో విధీయమానము లగు ప్రత్యయములను సనాదులందురు. ఇవి క్రియావచనము లయి నందున భూవాదుల వలె ప్రత్యయూంతరము నపేక్షించు నవి యగును.

చిక్కిర్నతి - అధ్యాపయతి - పాపచ్యతే - గోవాయతి - ఋతీయతే - కామయతే

౨ తిబాదులు.

క్రియా ప్రధానములు కర్త కర్మలలో క్రియలో విహితము లగును. సాధ్యరూపము పొందిన క్రియలను చెప్పనవి కావున ప్రత్యయూంతరము నపేక్షింపవు. ఇట్టి వానిని తిబాదు లందురు.

వ్రజతి దేవదత్తః - పచ్యతే ఓదనః

రజ్యతి వస్త్రం - లూయతే కేదారః

౩ తుమునాదులు.

క్రమరహితము లయిన క్రియలను జెప్పనవియన స్త్విభూతార్థములు సాధ్యభావమున విహితము లగునవి తుమునాదులు.

పక్తుమిచ్ఛతి - అస్థిత్య న్నాతి - పాయంపాయమాస్తే

౪ తవ్యాదులు

భావకర్మలందును కర్తాదు లందును తవ్యాదులు విధీయమానము లగును.

గంతవ్యం భవతా - లూయమానః కేదారః - వాస్తవ్యో
లోకః దుర్గమో మార్గః

౫. ఋణాదులు.

సామాన్యముగా కర్తృత్వ మునను కర్మాదు లందును విహితము లగునవి ఋణాదులు.

పాచకః పుమాన్ - కన్యామలంకరిష్టుః

పాదహారకః పంకః - ప్రేయంకరణం శీలం

౬. ఉణాదులు

సర్వకారకము లందును సిద్ధభావమున నివి విహితము లగును.
సామాన్యముగా నివి ద్రవ్యావచనము లగును.

శీతో వాయుః - వత్సలా ధాత్రీ

వృద్ధ ఉపాధ్యాయః - రమ్యః ప్రాసాదః

౧. ప్రత్యయ ప్రత్యయములు.

యదాదులు - ఘాదులు - మబాదులు - ఘగాదులు

యుజాదులు - ధగాదులు - ప్రత్యయ ప్రత్యయములు.

యదాదులు

సుబంతముల నుండి యుత్పన్నము లగును. భవాపత్య స్వార్థ మత్వర్థాదు లం దుండును. ఇవి యదాదులు.

అప్సన్యః - చిరంతనం - ఆముష్యాయణ - శుభంయుః.

౨. ఘాదులు.

తిజంతముల నుండి యుత్పన్నములగును. ప్రకర్షాపకర్ష కుతా ప్రశంసాగులలో ప్రయుక్తము లగును. ఇవి ఘాదులు.

పచతితరాం - జల్పతికల్పం - స్పృశతిదేశ్యం

౩. మబాదులు.

కృత్తుల నుండి యుత్పన్నము లగును. నివృత్తి స్వార్థ మత్వర్థాదుల ప్రయుక్తము లగును.

కృత్రిమం - సాంరావిణం - శ్వేనంపాతా

౪ ఘగాదులు.

జీవద్వంశ్య ప్రశస్త కుత్సిత స్వాధామలలో ప్రయుక్తములు.
అపత్యాదితద్ధితాంత ముల నుండి యుత్పన్నములు ఘగాదులు

గార్గ్యాయణ - దాక్షాయణ - ఆభిజిత్వః

౫ యుజాదులు.

సిద్ధభావ తాచ్ఛిలోపాధి కర్త్రాదు లందు ప్రయుక్తములు.
ణిజాది ధాతు ప్రత్యయాలనుండి యుత్పన్నము లగునవి
యుజాదులు.

యాయజాక - యాయావరః

౬ ధగాదులు.

అపత్యాద్యర్థ స్వార్థ శక్తి సంఖ్యాదు లందు ప్రయుక్తములు
ప్రీ ప్రత్యయాంత సముత్పన్నము లగునవి ధగాదులు.

గాంగేయః - చకావతేయః - సువధూకః

౩ ప్రాతిపదిక ప్రత్యయ భేదములు.

ఇవి యారు విధములు.

టాబాదులు - స్వాదులు తసిలాదులు.

కాదులు - అణాదులు - క్యజాదులు

౧ టాబాదులు.

ప్రకృతి లింగమును జెప్పనవి ప్రాతిపదికమున కంటె ఉత్ప
న్నము లగునవి టా బాదులు.

ఖట్వా - బ్రహ్మ బంధూః - యవతిః

౨ స్వాదులు.

ప్రకృత్యర్థ సంఖ్యాభిధాయకములు ప్రాతిపదికమున గలుగునవి
స్వాదులు.

కుండం - కుంజే - కుండాభ్యాం - కుండేభ్యః

౩ తసిలాదులు.

సుబంత ప్రాతిపదిక మున కన్న స్వార్థాదు లం దుత్పన్నము లగునవి శక్తిమాత్రాభిధాయకములు సోపాధిశక్త్యాభిధాయకములు గాని యగునవి తసిలాదులు.

యతిః - యత్ర - కదా - బహుశః

౪ కాదులు.

సుబంత ప్రాతిపదిక కన్న స్వార్థాదు లందు గలుగునవి కుత్సా ప్రశంనాఃశయానతిశయోపాధి గా, అనుపాధి గా నుండు సుచ్చింత ప్రాతిపదిక యిచట గ్రాహ్యము.

అశ్వకః-వై యాకరణదూషః-పటుతరః

౫. అణాదులు.

సమర్థప్రాతిపదిక కన్న సమర్థ కారకభావములం దుత్పన్నము లగునవి అణాదు లని గ్రాహ్యము.

ఔపగవః-తావకీనః-వామదేవ్యం - బ్రాహ్మణత్వం -
వారోహిత్యం.

౬. క్యజాదులు.

సమర్థప్రాతిపదిక కన్న గలుగు నవి. కర్మాదికారణోపహిత కియేచ్ఛాచార చ్యవర్థాదు లం దుండునవి క్యజాదులు.

చిత్రీయతే-పుత్రకామ్యతి-శ్యేనాయతే
లోహితాయతి-కంఠూయతే-ముందయతి.

ద్వాదశవిధ శబ్దవిశేషములలో ప్రకృతి ప్రత్యయములు నిరూపితము లయినవి. మూడవదియగు ఉపస్కారము ప్రకృతము. తన్నిరూపణము ప్రస్తుతము.

ఉపస్కారము

ప్రకృతి ప్రత్యయముల సంస్కారమున కుపస్కార మని పేరు.
 ఈ సంస్కారము ఉపసర్గ-ఉపగ్రహ-అగమ-లోప-వర్ణవికార-వికర
 ణాది రూపముగా నుండును. ఉపస్కారము త్రివిధము.

ప్రకృత్యుపస్కారము-ప్రత్యయోపస్కారము -
 ఉభయోపస్కారము నని.

ఈ మూడును భూషణ - సమవాయ - అధ్యాహార - వైకృతి -
 యత్న-ప్రతియత్న భేదమున ప్రత్యేకముగా పట్టకారము లగును.
 ౧. ప్రకృతికి భూషణ రూపములు నిరర్థకోపసర్గ స్వార్థిక వైకల్పి
 కాదులు.

౧. అధ్యాగచ్ఛతి - పర్యాగచ్ఛతి - ప్రలంబతే।

౨. యావకః-షాద్ధ్యంత్ర-మానసం.

౩. ఆచీ-మృద్వీ-కమండలూః,

౨. ప్రకృతికి సమవాయ రూపములు నార్థకోపసర్గ సన్, కృజాదులు.

౧. ఆశాస్తే - ప్రతిష్ఠతే - సుమనాయతే

౨. జగుప్సతే-గోపాయతే-కామయతే

౩. సుత్రీయతి-సృత్రకామ్యతి-శ్యేనాయతే

౩. ప్రకృతికి అధ్యాహారరూపములు సహాభిధాయకోపసర్గ ద్విర్వచన,
 సుడాగమాదులు.

౧. అధీతే-అధ్యేతి-సంగ్రామయతే

౨. జష్టప్యతే-అరార్యతే-ఉదిషతి

౩. ఉపస్కురుతే-అపస్తత్-మధ్వస్యతి

౪. ప్రకృతికి వైకృతరూపములు వర్ణ వ్యత్యయ విపర్యయాపా
 యాదులు.

౧. నిమించతి-ప్రణయతి-ఉశంతి

౨. తరుః - సింహః - సత్త్వః

౩. సంతి - ఘ్నంతి - ద్యంతి

౫. ప్రకృతికి యత్నరూపములు. ఉపచయ-ప్రసవ-సంవృత్యాదులు.

యేతి-దీవ్యతి-చిగూహతి

కేర్యతే-సాధ్గాతకిః-స్వాయంభువం

ఆస్త-ఆస్తే-అవూచత్

ప్రకృతికి ప్రతియత్నరూపములు విశేషాదేశ విధి నిషేధాదులు

ఆహ-అఘసత్-అధ్యగీష్మహి

పిశ్యం-గవ్యం-నావ్యం

తితడిః-ప్రడగం-కోకూయతే

ఇంతివరకు ప్రకృతికి సంబంధించిన భూషణాదుల నిరూపణ మయినది. ఇక ప్రత్యయము నకు సంబంధించిన భూషణాదుల నిరూపింప వలెను.

౧. ప్రత్యయమునకు భూషణరూపములు ఇడ సు గీకకాదులు.

సహితా-వరితా-భూణాం

దేవాసః-పారయామసి-భవతి

తార్తీయీకం-పీత్వా-త్వయకా

౨. సమవాయ రూపములు స్య సి చూ సీ యుఁదాదులు

కరిష్యతి-అకరిష్యత్-బ్రవీతి

అపాక్షీత్-అపీషచత్-అశిషత్

కృషీష్ట-కుర్యాత్-కుర్వీతి

౩. అధ్యాహారరూపములు ప్రత్యయార్థ విశేషకోపసర్గ ము ప్తర పాదులు

సుమనాయతే-దుర్మనాయతే-అభిమనాయతే

కృత్రిమం-సాంరావిణం-కౌంజాయస్యః

పచతితరారి-ఏచమానః-వృక్షాణాం

౪. వైకృతరూపములు ఆదేశ సర్వాదేశ ప్రత్యయా దేశాదులు,

గార్హ్యయణః-చాంద్రమసాయని,- కౌలేయక,

ఏవనః-పావకః-వృక్షస్య

వేద-వివేద-విద్వాన్-విద్ధి

౫. యత్నరూపములు లు గ్లుంపన విలుంపనాదులు

పచత్-జుహోతి-పంచాలా;

దద్ధశే-అద్రాక్షీత్-కామంతలేయ,

అగ్నిచిత్-శుభంయాః-మూలఖ,

౬. ప్రతియత్నరూపములు విశేషాదేశవిధి నిషేధాదులు.

తస్మా - వేద - ప్రశాధి

ఉదపాది - ఆగ్నేయః - సైరిణం

సుభూః - సుప్రీయసీ - వ్యతిహసంతి

ఇప్పటి కీ యారును ప్రత్యయ మునకు సంబంధించిన భూషణాదులు. ఇక ప్రకృతి ప్రత్యయముల కుభయములకు సంబంధించిన భూషణాదుల నిరూపణము ప్రసక్తము.

౭ భూషణరూపములు యుష్మత్ప్రభృతి ప్రయోగాదులు.

త్వం పచసి - యువాం పచథః - యూయం పచథ

వయం పచామః - వాయుర్వాతి - దేవో వర్షతి

భజ్యతే శాఖా స్వయమేవ

అమకిరతే హస్తే స్వయమేవ

భూషయతే కన్యా స్వయమేవ

బ్రూతే కథా స్వయమేవ

౮. సమవాయ రూపములు వికరణాదులు

భవతి - చోరయతి - దీవ్యతి - సునోతి - తుదతి

తనోతి - రుణద్ధి - శ్రీణాతి
 స్వయం - నమతే - స్వయం దుగ్ధే
 తప్యతే తపః - లూయతే కేదారః

3. అధ్యాహారరూపములు ద్విరుక్త్వాదులు

వాయంపాయం - పచతి పచతి
 గ్రామో గ్రామో రమణీయః
 మూలేమూలే స్థూలాః
 అగ్రే అగ్రే సూక్ష్మాః
 శ్రేష్ఠం శ్రేష్ఠ ములవేశయ
 మాషంమాషం దేహి

౪. వైకృతరూపములు వాం నా వాదులు

గ్రామో వాం - గ్రామో నౌ
 గ్రామో వః గ్రామోనః.

౫. యత్నరూపములు అను ప్రయోగాదులు

అగ్నిసా త్సంపద్యతే
 భస్మసా ద్భవతి
 బ్రాహ్మణాసాత్ స్యాత్

౬. ప్రతియత్నరూపములు విధ్యను ప్రయోగాదులు.

సమూలకాషం కషతి - జీవగ్రాహం గృహ్లాతి
 చూడకనాశం నష్టః - ఓదనపాకం పక్వః
 లునీహి లునీహే త్యేవాయం లునాతి
 అధీష్వ అధీష్వ ఇత్యేవాయ మధీత్
 రాష్ట్రమట మతమట దూరమట ఇత్యేవాయ మటతి
 సక్తున్విబ! ధానాః ఖాద! ఓదనం భంక్ష్య!

ఇత్యేవాయమభ్యవహరతి.

ఇప్పటికి ప్రకృతి - ప్రత్యయ - ఉపస్కారముల నిరూపణము సమాప్త మయినది. ఇక నాలవది యగు ఉపపదము నిరూపింప దగి యున్నది.

౪. ఉ ప ప ద ము

ప్రకృతి సమీపమున నుచ్చారిత మయిన పద ముపపదము. ఈ యుపపద ముపస్కార విశేషమే. ఇది మూడు విధములు.

తిబుపపదము - కృ దుపపదము - సు బుపపదము. ఇందుతిబుప పదము మారు విధములు.

క్రియారూపము - కారకరూపము - నామరూపము
అవ్యయరూపము - నిపాతరూపము - ఉపసర్గరూపము

౧. క్రియారూపము.

ఏహి! మన్యే రధేన యాస్యసి

న మర్షయామి యత్తాత్ర భవాన్ వృషలం యాజయేత్

౨. కారకరూపము.

అశ్వేన సంచర తే

దాస్యా సంప్రయచ్ఛ తే

౩. నామరూపము.

కాలోయద్భుంజీత భవాన్

సమయో యద్భుంజీత భవాన్

వేలా యద్భుం జీత భవాన్

౪. అవ్యయరూపము.

కథం నామ తత్ర భవాన్ వృషలం యాజయేత్

నమ తే దండః స్వయమేవ

౫. నిపాత రూపము.

యావద్భుం క్తే

పురా వ్రజతి

౩. ఉపసర్గరూపము.

పరాక్రమతే - పరాజయతే

మండవది యయిన కృదుపపద మారు విధములు

క్రియారూపము - కారకరూపము

నామరూపము - అవ్యయరూపము

నిపాతరూపము - ఉపసర్గరూపము

౧. క్రియారూపము.

భోక్తృం వ్రజతి - భోజకో వ్రజతి

గోదాయో వ్యజతి - కర్తృమిచ్ఛతి

౨. కారకరూపము.

కుంభకార - ఉత్తానశయః - శయ్యోత్థాయం

౩. నామరూపము.

కాలో భోక్తృం - సమయో భోక్తృం

బ్రహ్మ భూయం - బ్రహ్మాద్యం

౪. అవ్యయరూపము

దివాకరః - దోషాకరః - మృషోద్యం - ఈషత్పానః

౫. నిపాతరూపము.

అలం కృత్వా - ఖలు కృత్వా

యావద్వేదం - అన్యథాకారం

౬. ఉపసర్గరూపము.

ప్రజవీ - ప్రసవీ - వికర్తీ - నిరాకర్తృః

మూడవది యయిన సు బుపవద మారు విధములు.

క్రియారూపము - కారకరూపము - నామరూపము

అవ్యయరూపము - నిపాతరూపము - కర్మప్రవచనీయ రూపము

౧. క్రియారూపము.

స త్వాంతృణాయ మన్యే
సంతాపాయ ప్రభవతి
గోషు దుహ్యమానాసు గతః
క్రోశతః ప్రావ్రాజీత్

౨. కారకరూపము.

కేశేషు ప్రసితః
బ్రాహ్మణేషు భుంజానేషు వృషలా ఆసతే
వృషలేష్యాసీనేషు బ్రాహ్మణా భుంజతే

౩. నామరూపము.

గవాం ప్వామీ
అన్నస్య హేతోర్వసతి
పితౄ సదృశః
శివం ప్రజాభ్యః

౪. అవ్యయరూపము.

సమయా గ్రామం - సహ చాఛత్రేణ - వమో దేవేభ్యః
దక్షిణా హి గ్రామాత్

౫. నిపాతరూపము.

హే! దేవదత్త - హే దేవదత్త
వినావిష్ణుమిత్రేణ - ఋతే యజ్ఞ దత్తాత్

౬. కర్మప్రవచనీయ రూపము.

వృక్షమను విద్యోతతే
ఉపార్జనం యోద్ధారః
అధి బ్రహ్మ దత్తే పంచాలాః
అధి పంచాలేషు బ్రహ్మదత్తః

ఇప్పటి కీ విభాగమున ప్రకృతి - ప్రత్యయము ఉపస్కారము - ఉపపదము అను నాలుగు శబ్దవిశేషములు నిరూపితము లయినవి. అవ్యయములు - నిపాతములు - గతులు - కర్మ ప్రవచనీయములు - ఉపసర్గములు నిరూపితము లయినవి. కేవలము ప్రకృతి కాని కేవలము ప్రత్యయము కాని ప్రయుక్తము కా రాదు. శబ్దార్థములు రెండింటి ననుసరించి యుపస్కార ముండును. ఉపపదము ద్వయార్థమే ప్రయుక్త మగును.

— . ౦ : —

శృం గార ప్రకాశము

ఏ కా ద శ ప్ర కా శ ము

నిర్దోషము గుణసహితము సాలంకృత మయిన కావ్యశరీరము నకు కామినీ శరీరమునకు వలె సాభాగ్యతిశయ నిష్పత్తిలో రసా వియోగమే ప్రకృష్ట మయిన యుపాయ మని కీర్తిత మగు చున్నది. వనితకు భూషణము లెన్ని యున్నను ప్రియు నందు ప్రేమార్ద్ర మగు మనసులే కున్న నేమియు లే నట్లే.

ప్రేమార్ద్ర ప్రణయిని మనో నాస్తి చేన్నాస్తి కించిత్ ఇందు రసమే ప్రమాణ మందురు. రత్యాది ప్రకర్ష కలు గగా - రతి ప్రియుడు, రణప్రియుడు, అమర్ష ప్రియుడు పరిహాసప్రియు డని ప్రేమ యందే పర్యవసానమున్నది. అహేతుక మగు నభిమానమునకు ప్రతివిధాన మేమియు లేదు అది యొక స్నేహాత్మక మగు సూత్రము అంతర్మర్మముల నది కుట్టి వేయును. ఎవ డెవనికి ప్రేయజనుడో యాత డాతని కమేయమగు ద్రవ్యము. ఆత డేమియు నాచరింపకయే సౌఖ్యసంధానములతో దుఃఖముల బోగొట్ట గల డని పరిణత ప్రజ్ఞు లనిరి. ఈ యంశమే ప్రథమ ప్రకాశమున నిట్లు నిరూపిత మయినది.

అప్రాతికూలికతయా మనసో ముదాదేః
 యత్ప్రసాదోఽనుభవహేతురిహాభిమానః
 జ్ఞేయో రసః స రసనీయతయాత్మ శక్తేః
 రత్యాదిభూమిని పునర్వి తదా రసోక్తిః॥

మనసున కప్రతికూలముగా హద్వాది సంవిద్విశేషముల ననుభవింప జేయు నభిమానమె రసము. ఆత్మశక్తి యచట రసనీయమగును. రస్యమానమె రసము కదా! రత్యాదులు పరిపోషము పొంది రసమగు ననుట వితథోక్తి.

రత్యాది ప్రకర్షములు ప్రేమ యందే పర్యవసించు నని ప్రేమయె రస మని యందుననే రతిప్రియుడు రణప్రియుడు అమర్ష ప్రియుడు పరిహాస ప్రియుడని యిచటనె మొదట నిరూపిత మయినది. ఆ భావము నకు రత్యాది భూమిని పునర్వితథా రసోక్తిః” - యనుటకు విరోధము లేదా? యని శంకింపవచ్చును. కాని యిచట నీ యంశమును గ్రహింపవలెను. రత్యాదికము రసము కాదు. శృంగారమె రసము.

“శృంగారో హీ నామః విశిష్టేష్ట దృష్ట చేష్టాభివ్యంజకానాం ఆత్మగుణ సంపదాం ఆత్మర్షభీం బుద్ధి సుఖ దుఃఖేచ్ఛా ద్వేష ప్రయత్న సంస్కారాద్యతిశయ హేతుః ఆత్మనః ఆహంకార గుణవిశేషః సచేతసాః సస్యమానః రసః”

విశిష్టము లభీష్టములు సందృష్టములు నైన చేష్టల నభివ్యంజన మొనరించు ఆత్మగుణ సంపదలకు శృంగారము సముత్కర్ష బీజము. బుద్ధి సుఖము దుఃఖము ఇచ్ఛా ద్వేషము ప్రయత్నము సంస్కారము మొదలగు వాని యతిశయమున హేతువు. ఆత్మకు సంబంధించిన యహంకారాత్మక మగు గుణవిశేషము. సచేతసుల కందరకు రస్యమానము. ఇదియె శృంగారరసము. ఈ శృంగారరస మున్నచో రసీకు డను వ్యవహారము కలుగును, లేకున్న నీ రస వ్యవహారము కలుగును. శృంగారప్రభవము లగు భావములు శృంగారా విర్భావ హేతువులు. శృంగారప్రభవమె భావము శృంగారము భావప్రభవము

కాదు. శత్రుభవము లయిన భావము లేకొన పంచాశత్సంఖ్యక
ములు ర-గా నున్నవి. వాని నిట్లు గుర్తింప వచ్చును.

రతి - హర్ష - రోమాంచ - ధృతి - గర్వ - హాస - మద -
ఉత్కింఘ-చింతా-స్మృతి-మతి - వితర్క-ఉత్సాహ - త్రోధ
అమర్ష-అసూయా-ఈర్ష్యా-ఉగ్రతా-జగుత్సా-విస్మయ-నిద్రా
సుప్త-ప్రబోధ - చపలతా - అలస్య - భయ - శంకా-త్రాస
నేపథు - వ్రీడా - అవహిత - స్తంభ-గ్లాని - స్వేద - వ్యాధి
ఉన్మాద - శ్రమ - శోక-విషాద - వైషర్ణ్య - దైన్య-స్వరభేద
ఆవేగ-అశ్రుమోక్ష-మోహ - ప్రలయ - జాడ్య-నిర్వేద-శమ

కొందరు 'రతిప్రభవః శృంగారః' అని యందురు. 'వయం తు
యన్యామహే' రత్యాదులకు శృంగారమే ప్రభవమని మేము నిశ్చ
యింతుము. శృంగారి యగు వానికే రత్యాదులు కలుగును. అశృం
గారి యగు వానికి కలుగవు. 'శృంగారిణో హి రమంతే స్థయంతే
ఉత్సహంతే స్నిహ్యంతి' శృంగారులె రమింతురు గర్వింతురు ఉత్స
హింతురు స్నేహింతురు. రతిహర్షాదు లవి భావ్యమానములు కావున
భావములె కాని రసములు కావు. సంభవించు నంత వరకు భావనచే
భావ్యమానము భావమే యన దగును. 'భావనాపథమతీతస్తు రసః
'రసము భావనాపథాతీతము. దుఃఖాదులును మనోనుకూలము లగుచో
సుఖానుభవాభిమాన ముండును! అప్పు డది రసమే. రసమే పరం
పరగా సుఖహేతు వగును. కావున రత్యాద్యతిశయములంగును 'రస'
మను వ్యవహార ముపచరితము. 'అతో న రత్యాదీనాం రసత్వం.
అపి తు భావనావిషయత్వాద్భావత్వమేవ కావున రత్యాదులకు
రసత్వము లేదు. భావనావిషయము లగుటచే భావత్వమే యున్నది.
రస్యమానము రసము భావ్యమానము భావము. భావములు రస్యమాన
ములు కావు.

‘పరప్రకర్ష గామీ రత్యాదిభావో రసః’ ‘పరప్రకర్ష సమధిః మయిన సముద్దీపనము పొందిన రత్యాదిభావము రసము’ అని యనిరి. అది యసారము. రత్యాదులె పరప్రకర్ష కలవియగుట యేమి? గ్లాన్యాదులును పరప్రకర్ష కలవి కావచ్చును కదా! గ్లాన్యాదులుకూడ శ్రమాదులచే పరప్రకర్ష కలవి యగును. వానిని రసము లన లేదు. వీనిని రసము లని యన నేల? రత్యాదులె స్థాయిభావము లగునుగాని గ్లాన్యాదులు స్థాయిభావములు కా వని యందురా? తీవ్రసంస్కారముత్పన్న మగుచో వీనికిని స్థాయిత్వము కలుగ వచ్చును. సంస్కారముదయించుట యను నది విషయాతిశయమున గలుగును. నాయకప్రకృతి వలనను గలుగును. నాయకప్రకృతి మూడు విధములు. సాత్త్వికము, రాజసము, తామసము నని. తత్సంబద్ధ విశేషము వలన నట్టి యనుభవమునకు దగిన భావన యుదయించును. అప్పుడు గ్లాన్యాదులకును స్థాయత్వమును వ్యవదేశింప వచ్చును. కాని గ్లాన్యాదులకు స్థాయత్వమును నిరూపింప లేదు. అవి రసములు కా వనిరి. రత్యాదులు రసవ్యవహార యోగ్యములు కా వని మే మందుము.

నను! ఎనిమిది స్థాయిభావములు. ఎనిమిది సాత్త్వికభావములు ముప్పదిమూడు వ్యభిచారిభావములు కల వని యనుచున్నారు. ఇది యుక్తముగ లేదు. ఏల నన? వీనిలో నన్యతమ మొకదానిచే నిర్వర్త్యమాన మగును. దీనిచే నది దానిచేనిది పరస్పరమునిర్వర్త్యమానము లగుట యున్నది. ఒకప్పు డొకటి స్థాయి యగును. అదియె మరియొకప్పుడు వ్యభిచారియునగును. కావున నవస్థానుసారమున నన్నియు వ్యభిచారి భావము లగును. అన్నియు స్థాయిభావము లేని యగును. సర్వభావములు మనః ప్రభవములె కావున సాత్త్వికభావము లగునట్ల ‘అనుపహతం హి మనస్సత్త్వం’ మన స్సనుపహత మగు నేని సత్తమందురు కదా! అంతట అనుపహత మన స్సుండును. కావుతినర.

హర్షాదు లన్నియు నాత్మైకము లగును. ఒకటి స్థాయి కాగానన్య
హులు వ్యభిచారిభావము కావున నన్నియు వ్యభిచారిభావములే
యగును. ఏనిమిదియై స్థాయిత్వము పొందుట కాక సర్వభావములు
స్థాయిత్వము పొందును గాన నన్నియు స్థాయి భావములే యగును.

‘విభావానుభావ వ్యభిచారి సంయోగాత్ స్థాయినో రసత్వం
విభావానుభావ వ్యభిచారి భావముల సంయోగము వలన స్థాయి
భావమునకే రసత్వము సిద్ధించు సని యనిరి. అది యుక్తముగ లేదు.
హర్షాది భావము లందును విభావానుభావవ్యభిచారి సంయోగ
మున్నది. వానికిని రసత్వము కలుగ వలెను. అట్లు వా కొనుటలేదు.
కావున నీ రత్వాదు లన్నియు భావములే. శృంగార మొక్కటియే
రసము శృంగార మునకు విభావానుభావములచే ప్రకాశమాన
యగు శృంగారము సనిశేషముగా సమాస్వాద్యమాన యగును.

ఈ విషయమున కొంద రీ విధముగ నందురు. శృంగార
మును నీ రసము రత్వాదిభావములచే వ్యజ్యమానము కాదు. ఆలం
బన విభావమువలన నుత్పన్న మయిన రత్వాదిభావమే యుద్దీపన
విభావాదులచే పరప్రకర్ష పొందింప బడినచే రసీభావము పొంది
శృంగారాది సంజ్ఞ పొందును.’ అని, ఇది యుక్తముగ లేదు.
ఇట్లను వారి నిట్లడుగ వలెను. ఈ రత్వాదులు తమ తమ యాలంబ
నముల వలన నుత్పన్నము లగు నంటిరి. అవి యందరకు నట్లుత్ప
న్నము లగునా? ఒకానొక విశిష్టవ్యక్తికే యట్లుత్పన్నము లగునా?
ఆందరకు నవి యట్లుదయించుట సమ్మత మేని ‘సర్వం జగద్రసికం
స్యాత్’ జగము సర్వము రసికము కా వలెను. కాని ‘న చైతదస్తి’
సర్వజగము రసిక మగుట లేదు. జగమున నొకడు రసికుడు కాగా
వేరొకడు నీరసు డగు చున్నాడు, “న చ దృష్టవిపరీతిం శక్యమును
హ్నాతుం” ప్రత్యక్షముగా గోచరించు దానికి విపరీతము నంగీకరించుట

యత్తముకాదు. శక్యము కాదు. అందరకు రత్యాదు లుదయింపవు. ఎవనికేని రత్యాదు లుదయించునేని యందు నిమిత్తమును నిరూపింప నలెను. ఆ నిమిత్తము దృష్టమొ యదృష్టమొ కా వలెను కదా! ఇందు దృష్ట నిమిత్త మున్న దన రాదు. అట్టి దేదియు నుపలభ్య మానము కాదు కదా! అదృష్ట నిమిత్త ముండు నన్న నది సాధారణము యసాధారణమొ కా వలెను, అదృష్టనిమిత్తము సాధారణాత్మక మయినచో పూర్వదోషమే వాటిల్లును. 'సర్వం జగద్రసికం స్యాదితి'. అసాధారణ నిమిత్తము ప్రత్యేగాత్మకము లయిన యనాదివాసరానుబంధి ధర్మ కార్యములు లే కున్నచో కలుగనే కలుగదు. 'తంత్యాత్మనోఽహంకారగుణ విశేషం బ్రూమః. అట్టి ప్రత్యేగాత్మకతమునె ఆత్మయొక్క యహంకారగుణవిశేష మని శే మందుము. 'స శృంగారః స అభిమానః స రసః' అది శృంగారము. అది యభిమానము. అది రసము. ఆ శృంగారము నుండియే యీ రత్యాదు లుత్పన్నము లగుచున్నవి. అర్చిశ్చయములచే సస్తార్చి వలె ప్రకాశాతి శయము పొందిన యీ రత్యాదులచేసి శృంగారము ప్రకాశమాన మగును. శృంగారి జనులకె యదియాస్వాద్య మగును. ఆత్మాభిమానోపాధికముగా గలుగు ఈ రసముమూడు విధముల నుండుట విఖ్యాతము.

ప్రకృష్టరూపము - భావరూపము - ఆభాసరూపము.

౧. ప్రకృష్టశృంగారము, కథా శరీరవ్యాపిగా నుండు చుత్తిమ నాయకుని సంబంధించి యుండును. అట్టి విషయముననే యిది యుదయించును.

౨. భావరూపశృంగారము కథాశరీరమున చున్న మధ్యమ నాయకుని సంబంధించి యుండును సముచితప్రకర్షము పొంద కేరదు. అట్టిది భావరూపము.

ఏకాదశ ప్రకాశము

3. ఆధాపరూప శృంగారము, తిర్యగ్దాతులకు సంబంధించి యుండు నది శృంగారాధాపము అట్లే ప్రతినాయకుల కుదయించు ననియు శృంగారాధాపము.

ఇట్టి యీ శృంగారయోగము ప్రబంధములందు కెండు విధములు నుండును. వాక్యవిషయము - ప్రబంధవిషయము.

౧. వాక్యవిషయశృంగారము.

'అశ్లేలామంగల మృణావదర్శం గ్రామ్యం' మొదలగు వోషములు పరిత్యాగమున సంపాద్యము 'దీప్తరసత్వం కాంతిః' మొదలగు గుణముల సుపాదానమున సంపాద్యము. కైశిక్యామల ఘటనమున నైదర్భ్యాదల యోజనమున నానాలంకార యోగమున సంపన్నమగును. ఈ యంశము ప్రసంగానుసారమున యుక్త్యనలంబనమున నందం చుపడెడి మయినది. అయినను రసానుయోగము గుణాలంకార సన్నివేశవిశేషమున నార్భవించు ననుట యుక్తము. రసప్రకర్షనానాలంకారముల సంస్పృష్టిలో నవభాసించును. సామాన్యముగా కావ్యశరీరము లందు కేవలము గుణముల ఘటనము కాని, అనుప్రాస జాతి రూపకాది రూపము లయిన శబ్దార్థోభయాలంకారముల ఘటనము కాని రమ్యమనోహరముగా నుండుట గోచరము కాదు. కావున నానాలంకారసం స్పృష్టియే ప్రకృష్టమగు భూషణ మని విశ్చితి మగు చున్నది. లోకమున కామినీశరీరము లందును కేవల కటక కేయూర కుండలాదులు రమ్యమనోహరములుగా గోచరము లగుట లేదు. అచట గూడ నానాలంకార సంస్పృష్టియే ప్రకృష్టమగు భూషణము. ఈ విషయమున లోకము నందలి కొన్ని విశేషములు ఇవింప దగును.

౨. భోజనము నందు మధురామ్లలవణ షాడబముల సంస్పృష్టియే విశేషముగా నాస్వాద్యమానమై రసావియోగ హేతువుగును.

౨. వేషము నందు వస్త్రానులేచన మాల్య విభూషణముల సంస్పృష్టి యాన్వాద్యమాన మగును.

౩. ధూపము నందు చెందనాగరు కర్పూర సిద్ధకముల సంస్పృష్టి రమ్యము.

౪. సంగీతము నందు నృత్త వాద్య పాఠ్యముల సంస్పృష్టి నునోహరము.

౫. ప్రేమ నుందు కోపానునయ ప్రసాద సంగమ సుఖాదుల సంస్పృష్టి గన్యమాన మగును.

౬. గార్హస్థ్యము నందు ధర్మార్థ కామ మోక్షనాథనానుష్ఠానముల సంస్పృష్టియే రమ్యమగును అట్లే,

౭. కావ్యశరీరమునందును రూపకాదుల సంస్పృష్టియే విశేషతః స్వదమానమై రసావియోగ హేతు వగును.

కావున నీ విషయము పూర్వ ముపదిష్ట మయినచు యత్నతః ప్రపంచిత మగును.

ఈ యలంకార సంతృప్తి రెండు విధములు. ప్రధానాంగభావమున ప్రథమము - సమకక్ష్యోవిధానము ద్వితీయము. ఇది యిట్లు నిరూపితము.

అంగాంగిభావావస్థాపం పర్వేషాం సమకక్ష్యతా

ఇత్యలంకార సంస్పృష్టేర్లక్షణీయా ద్వయా గతిః॥

అలంకారసంస్పృష్టి రెండు విధముల లక్షణీయము. అలంకారము లంగాంగిభావమున వర్జనము కల వగుట యొకగతి సమకక్ష్యముగా నుండుట రెండవ గతి. ఇట్లులంకారముల సంస్పృష్టి కావ్యశరీరమున యోజనీయము. ప్రధానమున కుపకారముకగా నుండునది యంగమగును. అంగముగా నుండు దానిచే నుపకృత మగునది ప్రధానమగును. ఉదా;

ఆక్షిపంత్యరవిందాని ముగ్ధే తప ముఖ శ్రయం

కోః దండ సమగ్రాదాం కిమేషామస్తి దుష్కరం॥

ఓసి! ముద్దరాలా! అరవిందములు నీ ముఖశోభ నాక్షేపము చేయు చున్నవి. కోశదండ సమగ్రము లయిన వీనికి దుష్కర మేమి కలదు? ఈ శ్లోకమునందు - 'అరవిందాని తప ముఖశ్రయం ఆక్షిపంతి అని యుపమ కలదు 'ఆక్షిపంతి' యనుచది యుపమావాచక మగుట ప్రసిద్ధము. 'కోశదండసమగ్రాదాం కిమేషామస్తి దుష్కరం అనుటలో శ్లేష యుపసర్తనముగా గల యర్థాంతరన్యాస మున్నది. 'అరవిందములు కోశదండ సమగ్రము లగుట యున్నది. అందుచే వాని కేమియు సతక్యము లేదు. కోశదండములు విజయనాథనము లగుట ప్రసిద్ధమే. కావున నిం దర్థాంతరన్యాసమున శ్లేషాలంకారము నకు నుపమాలంకారిమున కంగభవము గోచర మగు చున్నది. శ్లేష నాథన భూతార్థసమర్పకముగా నంగ మయినది. ఉపమాలంకారిమి ప్రకృతినాధ్య వస్తు విషయ విశేషకముగా నంగ మయినది.

నను! వాక్యదోషముల కదోషత్వము విరూపించు ప్రస్తావమున కెబ్బహీన మొక్కొకచో వివక్షానునారమున గుణత్వము పొందుట వర్జిత మయినది.

ఇదం హి శాస్త్రమాహత్మ్య దర్శనాలవచేతసాం

అపభాషణవద్భాతి న చ సౌభాగ్య ముష్ణుతి॥

ఇది శాస్త్రప్రజ్ఞానాసక్తుల కపభాషణయు వలె నుండును కాని సౌభాగ్యము విడనాడదు, 'ఆక్షిపంత్యరవిందాని 'శ్లోకమున నపభాషణ మేమి కలదు? సౌభాగ్యము విడనాడు వివక్ష యిం దేమి యున్నది? ఉచ్యతే. 'కిమేషాం దుష్కరం' అను స్థలమున నిషిద్ధ మయిన పద్య యున్నది. అది యపభాషణము. ఇందు సౌభాగ్యము విడనాడు వివక్ష యెట్టిది?

ఈ యంశమున కొందరిట్లందురు. 'అసంతః ఖల్వేష శబ్ద సమామ్నాయః' ఈ శబ్ద సమామ్నాయ మనంతము. కొన్నివిశేష విధులు కొన్నిస్థలము లందు వర్తింపవు. ప్రకృతపద్యమున నొక విశేషవచనమున షష్ఠీ ప్రతిషేధము సంభవించదు. అవిభాగమున మహాకవు లిట్లే ప్రయోగించు చున్నారు.

“అపి వాగధిపస్య దుర్వచం
వచనం తద్విచరీత విస్మయం”

‘ఇత్వోకూణాం దురాపేక్షే త్వదధీనా హి సిద్ధయః’

ఇచట షష్ఠి యుక్తమే కదా! అనినచో, ఇట్టి కవిప్రయోగో పన్యాసము విపమముగా నున్నది. ప్రకృతమున సంకలనముగ లేదు. లక్షణమున ప్రయోగ స్మరణము కలుగును. పిమ్మట శిష్ట ప్రయోగమున లక్షణము ప్రసరింప జేయుదురు. లక్షణము లేని ప్రయోగము చూచి ‘యిది శిష్ట ప్రయోగము’ అనినచో నది మహా కవిప్రయోగమే యవు గావుత. అది శక్యమా? కావుననే భాగవత కాళిదాసుల శ్లోకారథములకు వ్యాఖ్యాతలు వేరు విధమున వ్యాఖ్యాన మొనరించిరి

ద్రౌపదీ యదవోచత్ దిద్దుర్వచం వచః

వాగధిపస్యాపి విస్మయం విచరీత”

“దురాపేక్షై ఇత్వోకూణాం

త్వదాయతైః సిద్ధయః”

ఇట్టి యర్థమున - ‘వాగధిపస్య. ఇత్వోకూణాం అను నవి శేష షష్ఠీ’ కలవి కా వచ్చును.

ఇచటి శేషషష్ఠి యెట్టిది? ‘కిం కారకేధ్య, అన్యః? ‘ఉత కార కాణాం అవివక్షా’ ఇచటి శేషము కారకముల కన్న నితరమా? కారకముల వివక్షింపక బోవుటయా? కారకముల కన్న నితరమన్నచో

నది యుపపన్నము కాదు. 'స నాస్తి సర్వత్ర క్రియాకారక సంబంధస్య భావాత్' అంటే క్రియాకారక సంబంధముండును గావున కారకేతరశేషము లేకు 'రాజ్ఞః పురుషః' అనుచోట భరణక్రియా కృతి మయిన సంబంధము. 'పితుః పుత్రః, యనుచోట జని క్రియా కృతమయిన సంబంధము 'వృక్షస్య శాఖా, యనుచోట స్థితి క్రియా జనిత మయిన సంబంధము కలదు.

అయినచో కారకావివక్షా రూప మయిన శేషమే యవు గావుతే, అది యుక్తము కాదు. ఉన్నదాని కవివక్షి యుండదు. 'న చ సన్నిహితో ఘటః అనివక్షితః సన్ భవతి' ఎరుట నన్న ఘట మవి వక్షితిముగా నుండదు. పో నిండు. 'యథేచ్ఛసి తథాస్తు' ఎట్టివ్యమో యట్లే యవు గావుతే, శేషము కారకముల కన్న నన్య మవు గావుతే. సర్వోత్తి కారకము లుండును గావున సంతికన్న సన్యముగా నొక 'శేష' ముండదనియంటిరి కదా! 'అస్త్వే వేతి బ్రూమః. కారకాతి రిక్తముగా నొక శేష మున్నదనియే యందుము. కారకాధికరణము లలో క్రియాకారకసంబంధము సంబంధాంతర ముత్పాదించు నపుడు కారకాన్యసంబంధ ముండును. 'రాజ్ఞః పురుషః' అనుచోట భరణ క్రియా జనిత మయిన సంబంధమున స్వ స్వామిభావ రూప మయిన సంబంధము - 'పితుః పుత్రః' అనుచోట జనిక్రియా కృత మయిన సంబంధమున జన్యజనకలక్షణ సంబంధము, వృక్షస్య శాఖా' యను చోట స్థితిక్రియా కృత మయిన సంబంధమున నవయవావయవిలక్షణ సంబంధము కారకాన్యముగా నున్నది. అందు వషి వచ్చును. ఇట్లే యత్రయమాణక్రియాపదములుగా నుండు వ్యవ్యర్థములు సమున్నేయములు.

త్రయమాణక్రియాపద ములుగా నుండు వ్యవ్యర్థముల నిట్లు భావించునది 'న మామాణాం అశ్నీయాత్. యనుచోట మాషసంబంధ మగు అశనప్రతిషేధము గోచరించును.

‘న తే సుఖస్య జానంతి యే న వత్స్యంతి నందనే’ నందనవనమున
వసింపని వారు సుఖము తెలియ లేరు’ భావము కల యిట్టి స్థల
మున సుఖసంబంధ మయిన జ్ఞానప్రతిషేధ మవధారితమగును.

ఈ చర్చావిషయము ననుసరించి ప్రకృతమును పరిశీలించ
వలెను. ఇందు ముఖశ్రీ నాక్షేపించుట దుష్కరము. అయినను
సుకర మగుట నిరూపితము. శ్రూయమాణక్రియాపదము లగు షష్ఠ్యం
తముల నిచట నభ్యూహింప వలెను. కోశదండములు సమగ్రముగా
నుండుటచే నాక్షేపము సుకర మగును. ఈ యంశమును వాక్యార్థ
ముగా బోధించుటకుగా ‘అరవిందానాం’ అను షష్ఠి సంబంధనిరూప
కముగానున్నది. కాన నిచట శేషషష్ఠి విహితము కాదు. ఈ విషయ
పరిశీలనమున నిది సూక్త మగును

సంబంధః కారకేభ్యోఽన్యః క్రియా కారక పూర్వకః

శ్రుతాయామశ్రుతాయాం వా క్రియాయాం సోఽభిధీయతే॥

కారకముల కన్న నితర మగు కార్యకారణభావాదిక మయిన
సంబంధము క్రియ శ్రూయమాణముగా నున్నను లేక పోయిన నుప
పన్న మగును. అచట శేషషష్ఠి సంగత మగును. కొన్నిస్థలము
లందు నొక క్రియ సంబంధ ముదయింప జేసి వినివృత్త మగును.
కొన్ని స్థలము లందు క్రియాశబ్దము శ్రూయమాణ మగునేని సంబంధ
ముదయించును. అట్టి స్థలములందు శేషషష్ఠికలుగును. కావున కార
కముల కన్న నన్యముగా శేషషష్ఠికలుగునన్న దిర్భనము ననుసరించి
భావింపగా ‘కిమేషామ స్తి దుష్కరం’ అను స్థలమున షష్ఠి యనుప
పన్నము కాదు. ఉపపన్నమే యగు నని నిశ్చయింప వచ్చును.

అథవా, ప్రసరస్తు ‘కారకాణాం అవివక్షౌ శేషః’ పై షష్ఠి
విభక్తి సమర్థనమునకై దర్శనాంతరము నిరూపిత మగును. కారక
ముకు యవివక్షయే యిచట శేషము అగును. ఇచట ‘ఏషాం అను

షష్ఠి శేషషష్ఠి. ఇచట కారకముల వివక్ష వేనందుననిది సంగతి మయినది. ఉన్నదాని కవివక్ష యుండ గని యంతిమి. ఉన్నదాని కవివక్ష 'సతోఽప్యవివక్షా', ప్రయోగములందు గోచరించు చున్నది

అనుదరా కన్యా - అలోమకా ఏడికా ఈ కన్య యనుదర. ఈ గొట్టెపిల్ల యలోమక. ఇచట ఉదర మున్నను వివక్షితము కా నందున ననుదరా వ్యవహారము, లోమము లున్నను వివక్షితములు కానందున నలోమకావ్యవహారము కలిగినది. ఇట్లు 'సతోఽప్య వివక్షా' కాక 'అసతోసి వివక్షా' కలదు "సముద్రః కుండికా" అను నది యుదాహరణము. సముద్రమున కుండికాత్వి ముండదు. అయినను వివక్షితము. అట్లే 'కిషేషామస్తి దుష్కరం' అను ప్రకృతిమున. ఉన్నను కర్తకు వివక్ష లే నందున శేషషష్ఠి వచ్చినది.

కాగా, ఉపమా శ్లేషార్థాంతరన్యాసముల కుపకారోపకారి భావమున ప్రధానగుణభావమున సంస్పృష్టి యున్నది. అలంకారముల సంస్పృష్టి ప్రధాన గుణభావమున నుండుట యిట్లు వివేచితమయినది. దీనికే యంగాగి భావావస్థాన మని పేరు.

స మ క ష్య తే

ప్రధానగుణభావమున సంస్పృష్టి యుండుట యుక్తముగా యున్నది అలంకారములు సమకష్యతతో నుండుట యుక్తముగ లేదు. వాక్యమున పదార్థములకు సమకష్యత యుండుట యెట్లు! ప్రధానము లగు వానికి సమకష్యత కలుగునా? అప్రధానములగు వానికి సమకష్యత కలుగునా? ప్రధానములుగానుండు వానికి సమకష్యతతో నునికియపపన్నము కాదు. ప్రధానముగానుండునవి పరస్పర మనషేషములు. వానిలో వానికేమియు సంబంధము లేదు. ఏమాత్రము సంబంధములేనివి సమప్రధానతతో నుండుట యుండదు. ఇట్లే యప్రధాన

ములకును సమప్రధానత్వమున స్థితి యుపపన్నముకాదు. అప్రధానములగునవి ప్రధానసాపేక్షములై యుండును. అప్రధానము లన్నియు ప్రధానముతో నన్వయించునవి యగును. అపు డప్రధానముల కేమియు పరస్పరాపేక్షయండదు. అదియు నప్రధానము. ఇదియు నప్రధానము అప్రధానత్వ మంతట సమము కావున వీని కే మాత్రము సంబంధములేదు. ఇట్టివి సమకక్ష్యతతో నుండుట యేమి? ఈ యంశమునే మీమాంసాసూత్ర మిట్లు చెప్పినది. 'అసంబంధః సమత్వాత్ స్యాత్, అప్రధానములుగా నుండు వానిలో నప్రధానత్వ మవిశేషముగా నన్నిట సమముగా నుండును. కావున నప్రధానము లగు వానికి పరస్పరము సంబంధ ముండదు. కావున అలంకారములకు తుల్యకక్ష్యత యెట్లు కుదురును?

ఈ యంశమున నిట్లు మ న న ము చేయవలయును. ఉత్పేక్ష-ఉపమ మొదలయిన అలంకారములు విభావానుభావవ్యభిచారిభావముల నిర్వర్ణనమున సంగతములై యుండును గావున రసాదుల కంగము లగును. రసాద్యర్థము ప్రధానము కాగా నంగములుగా నుండు నలంకారములు తుల్యకక్ష్యతతో నుండుట యుక్తిమే. ఈయదాహరణమున నిది వ్యక్తము కా గలదు.

“లింపతీవ తమోంగాని వర్ణతీవాంజనం నభః

అసత్పురుష సేవేవ దృష్టిర్విఫలతాం గతా”

తమ స్సంగములను పూత పూయు చున్నట్లున్నది. అకాశ మంజనము వర్షించు చున్నట్లు లున్నది. అసత్పురుష సేవ సామ్రాజ్య విఫలత్వము పొందినని. దీనిలో 'లింపతీవ తమోంగాని.' వర్ణతీవాంజనం నభః; అను స్థలములందు రెండుత్పేక్షలు కలవు. 'అసత్పురుష సేవేవ దృష్టిర్విఫలతాం గతా' యను సుత్తరార్థమున సుపమాలంకారము కలదు. ఉద్దీపనవిభావరూప మయిన తమస్సు వర్ణ

నీయము. ఆ తమస్సున కీ యలంకారములు సమముగా నుత్కించా
పాదకము లయినవి. తమోవర్తనాంశమున సంసిము లయినవి.
అంగబావము పొందిన యలంకారములు సమకర్తృత్వతో నుండుట
యిందున్నది కావున అక్షశానుపపత్తి లేదు.

నను! నాదృశ్యసూచకము లయిన శబ్దము లనేకములు కలవు.
వానిలో 'ఇవ' శబ్దము మాడ కలదు. ఈ శ్లోకపూర్వార్థమున గూడ
రెండుపదాలంకారములుకల వని యన వచ్చు గదా! ఉత్పేక్ష
లని యన నేల?

నాదృశ్యసూచక శబ్దములు.

ఇవ-వత్ - వా - యద - సమాన - నిజ - సన్నిభ-తుల్య-
సంకాశ - నీకాశ - ప్రకాశ - ప్రతిరూప-ప్రతిపక్ష - ప్రతిద్వంద్వ -
ప్రత్యేక విరోధి - సద్భుక్ - సన్మత - సంవాది - సజాతీయ - అను
వాది - ప్రతిబింబ - ప్రతిచ్ఛంగి - సరూప-సమ - సప్రభ - సలక్షణ
సర్వత - ఆభ - సపక్ష - ఉపయతి - ఉపమా - సలోహిత -
సనాభి - ససింహ - సబ్రహ్మచారి - సవర్ణ - తులిత - ప్రఖ్య - ప్రతి
నిధి - కల్ప - దేశీయ - దేశ్య - మొదలగునవి. ౪౩

స్పర్శతే - జయతి - ద్వేష్టి - ద్రుహతి - ప్రతిగర్హతి - ఆక్రో
శతి - అవజానాతి - కదర్శయతి - నింఁతి - విడంబయతి-సంగుంధే-
హసతి - శున్వతి - అసూయతి. ౪౪

- ౧ తస్య ముష్ణాతి సౌభాగ్యం
- ౨ తస్య కాంతిం విలుంపతి
- ౩ తేన నార్థం విగృహ్ణతి
- ౪ తులాం తేనాధిరోహతి
- ౫ తత్పదవ్యాం పదం ధత్తే
- ౬ తస్య కక్ష్యాం విగాహతే

2 తమన్వేతి

౫ అనుబంధాతి తెచ్చీలం

= తన్ని పేదతి

౧౦ తస్య చానుకరోతి

ఈ పట్టికలో నిచట నలుబది మూడు నామవాచకములు. పదునాలుగుక్రియావాచకములు, పదివాక్య ప్రయోగములు సాదృశ్య సూచకములుగా నిరూపితము లయినవి ఇట్లే న్యూనార్థ వాచకములు శశాంకవదనాది బహువ్రీహిసమాసము సాదృశ్యసూచకములై యగును. 'ఇవ' శబ్దము సాదృశ్యసూచక మయి నందున పూర్వార్థమున రెండుపదులున్న వని యనవలెను గదా! వాక్యాంతరమున ప్రయుక్తము లయిన యుపమానోపమేయములకు సాదృశ్యమును భాసింప జేయుటలో 'ఇవ' శబ్దము నిరూపక క్రికము కావున నిచటి గూడ నది తదర్థమై కానలెను 'దా! సంభావనావాచక మని యంగీకరించి యుత్పేక్షి లున్నవన నేటి

ఇట్లాశంకింప నక్కర లేదు. ఉపమాన శబ్దముచే నుపమేయ శబ్దముచే ప్రతిపన్న మయిన సాదృశ్యమును 'ఇవ' శబ్ద మావభాసింప జేయును. 'లింపతీవ తమోంగాని' శ్లోకమున తమస్సునకు నభస్సునకు రెండవది యగు నుపమానము కాని యుపమేయము కాని లేదు. ఉన్నచో నాని సాదృశ్యావద్యోతనమునకు 'ఇవ' యుపయోగించెడిది. కాన ఉపమ కాదు. ఉత్పేక్షయై యగును.

అట్లుగానచో నిట్లాశంకింతుము. ఇంను 'ఇవ' శ్రుతియున్నది. తత్సామర్థ్యమున తమస్సునకు నభస్సునకు రెండవ యుపమానద్వయము కల్పింప వచ్చును గదా! 'ప్రవిశి - పిండిం' అను స్థలమున ప్రవేశన క్రియ స్వయోగ్య మగు కర్మను నిరూపించును. పిండి కర్మయు స్వయోగ్య క్రియ నవసాపింప జేయును. ప్రవిశి గృహం'

‘పిండిం’భక్షయ’ అని స్వరూపము సిక్ష్మమగును. అట్లే యిచట గూడ ‘ఇవ’ పదము ఉపమేయములుగా నున్న తమోనభస్సులకు తగిన యుపమేయముల నుపసాధింప కేయ వచ్చును. వానితో నుపమాలంకారమునే నిశ్చయింప వచ్చును కదా! ఉత్ప్రేక్ష యన నేల?

ఈ వాదము తగదు ‘న హి తిజ న్తేనోపమానమస్తి’ తిజస్తముతో నుపమానిములేదు. ఇందుపపత్తి యేమి? ఉచ్యతే, ఉపమేయ మున్నప్పుడు ఉపమాని మున్నపుడు వానికి తుల్యధర్మము నున్నపుడు ఉపమానోపమేయభావ ముండును. అవి లే సప్ర డది యుండదు. ఇచట తమో నభస్సులకు సంబంధించియుండు ఉపమానము కాని ఉపమేయము కాని లేదు. ఉన్నచో నుపమానోపమేయభావము కల్పింప వచ్చును.

నను! ‘ప్రవిశ పిండి’ న్యాయమున నిచట గూడ ‘ఇవ’ శ్రుతియే తమస్సునకు భస్సునకు యోగ్యమయిన యుపమానమును నిరూపింపవచ్చునుగదా! అప్పుడుపమయే కావచ్చుచే! ‘వినుమ ఉపన్యాసః, అది యిది సమముకాదు. ‘ప్రవిశ’ స్థలమనప్రవేశకక్రియ స్వసిద్ధికై కర్మకారకమున సర్వము నాక్షిప్తము చేయును. అచట ప్రసిద్ధి వలన ప్రత్యాసన్న మయిన గృహమే గమ్య మగును. అట్టిచట ‘ఇవ’ పదమున కేమియు నామర్థ్యములేదు. ఉన్నచో న్యాయసిద్ధికై తమస్సునకుగాని భస్సునకుగాని ప్రసిద్ధమగు నుపమానమును సముపన్ధాపనము చేసెడిది. ఉపమానోపమేయభావము లేకున్నను ఇచట ప్రతియోగము కన్పడుచునే యున్నది. ఎట్లేని ఇచట ‘లింపతి తమస్సులకు, ‘వర్తతి భస్సులకు నుపమానోపమేయభావము కలుగు గావుత. కాని యుపమానోపమేయములకు సమానధర్మమేమియు గోచరింపదు. ఉన్నచో నది యుపమానోపమేయభావమునకు సమర్థ మయ్యెడిది.

నను! 'రాహుః శిరః, అనుస్థలమున రాహువునకు శిరమా-
నకు కేము లేక పోయినను అవయవావయవిభావ మున్నది.
తన్ని బంధనముగా న్యతిరేకపక్షయు నున్నది, అట్లే ప్రకృతమున
గూడ 'లింపతి కి లేపనము, 'వర్షతికి వర్షణము ధర్మము కావ-
చ్చును. ఇక ధర్మము లేవనుట యేల? అట్లు కాదు. ఇచట నొక
విశేషము కలగు. ఇందు రెండుంశము లున్నవి లింప దాతువు.
(లింపతి) వర్ష ణాశువు, (వర్షతి) దాత్వర్థము లేపనము సర్వణము
ఉపమేయము లయిన తమోనధస్సులకు 'లింపతి వర్షతి గాతు వుప-
మాన మగు నేని యుపమేయ మున కుపమానముతో సాదృశ్య-
మేమి యున్నది? లోకపదార్థములు సారూప్యము వహింప నట్లు
అసారూప్యమున నహంవపు. సారూప్యము వహించునేని 'అస్తిత్వ-
అభిధేయత్వ - జ్ఞేయత్వాదులతో 'నంతట నుపమానోపమేయ
భావము ప్రవర్తించవలెను. కావున 'తమస్సునకు లింపతి కాని
'నధస్సునకు లింపతి కాని యుపమానము కాదు, అది యుపమా-
నమే మగుచేని లింపతివ తమః, వర్షతిరివ సభాః అనడి వాక్యార్థ-
ర్థము గోచరించును. కాని - "లింపతీవ" - వర్షతీవ - అనుభావము
భాసింపదు. లేపనము - వర్షణమే మిగులును. అది తుల్య ధర్మ-
మగునా? ఉపమానధర్మ మిగులా? అది తుల్యధర్మమయినచో నుప-
మానధర్మ నస్వేనంప నలెను. అది యుపమాన ధర్మయయినచో
తుల్యధర్మము సూక్ష్మణీయ మగును. ఉపమానోపమేయ భావము భేద-
సాదృశ్య! పతిపత్తి నిబంధన మును నందున భేదము లేకపోయినచో
నుపమానోపమేయభావ ముండదు. భేదము లేకపోయినను "రాహుః
శిరః" ఇత్యాదు లం దివయచావయవి భావ ముండ వచ్చును. ఉప-
మానోపమేయభావ ముండదు. ఇదియు నందు నన్న నది యున్నతి-
వచన మిగును. "యస్తం మన్యేత స కథం నోన్మత్తిః న్యాత్"
అట్లు తలచిన నాత డున్నత్తు డేల కాడు?

‘స వీవ దర్శ్య ధర్మి చేన్యచన్యత్’ న భాష్యే’ అనియే ధర్మము అనియే ధర్మి అని యచన్యత్తుఁ బాపింపఁడు.

‘అస్తు తస్మి తిజ్ వాచ్యః కర్తా ఉపమానం’ అయినచో ‘తిజ్’ వాచ్య కర్త ఉపమాన మగు గావుత. ‘లింపతి’ పాపము లోని ‘తిజ్’ ప్రత్యయముచే నిరూపింపబడు కర్త ‘లేపనకర్త’ ఇవార్థనాదృశ మున నన్వయింపగా ‘లేపనకర్త నిరూపిత నాదృశ్యాశ్రయం తమ.’ అని బాధ కలుగును. ఇట్టి బాధలో లేపనకర్త ఉపమానముగా నన్వయించును ఇట్టిచట శంకింపవచ్చును. కాని యుక్తము కాదు. లేపనకర్త క్రియాపదముననే నన్వయించును. అచట నది న్యగూభ తము. ఇవార్థనాదృశ్యమున నన్వయింపదు. క్రియాపదమున నది యెట్లు న్యగూభత మయినది? ‘శ్రూయాలాం’ వినము ఆ రర్థములు తిజస్తమున గోచరించును. క్రియ-కాలము-ఉపగ్రహము-సాధనము-సంఖ్య-పురుష. వానిలో క్రియాకాలాత్మనేపద నిమిత్తములను ప్రకృతి బోధించును. ప్రత్యయము సాధనమును సంఖ్యను పురుషమును బోధించును. ఇవి యన్నియు క్రియాసాధనములు క్రియ-ఉపగ్రహము క్రియాసాధనముగా క్రియావిశేషణములై న్యగూభతము లగును. స్వక్రియాసాధనవ్యగ్రముగా నుండు కర్త ఉపమానముగా గాని ఉపమేయముగా గాని యితరాన్వయము పొందదు. ‘నాలమన్య ద్వ్యపేక్షీతుం’ అయినచో నిట్లనవచ్చును. ‘అంగ లేపన మొనరించు వాడు - అంజనవర్షణ మొనరించువాడు’ అను నర్థము కలుగగా ‘తమస్సు నభస్సును క్రియోపలక్షితకర్తతో తుల్యము’ అను నుప మార్థము లభించును గదా! ఇదియు యుక్తము కాదు.

‘స హి ప్రతీతిః సుభగా శబ్దన్యాయవిలంఘినీ’ ‘శబ్దన్యాయము నన్వీక్షమించు ప్రతీతి సుందరము కాదు’ అనున్యాయమున నిచటి శబ్దన్యాయ బలముననే క్రియోపలక్షిత కర్త యుపమానముగా ప్రతీతము

కా గలదు. అధ్యాహారాదులచే నెట్టి ప్రతీతి కలుగ వచ్చును. తుల్య ధర్మసహితముగ నె ప్రతీతి యుండును గాన నిచట తుల్యధర్మము సన్వేసింపవలసి యున్నది చంద్రమూఖాదిస్థలము లందు వలె నిరూపితము కాని సమానగుణ మవభాసించు ననుట యిచట కుదురదు. 'ఇందురిచ తే వక్ష్యం' అనుచో కాంతి తుల్యధర్మముగా గోచరించును. 'లింపతి వర్షితి' అనుచో నేమియు తుల్యధర్మము గోచరింపదు కావున తమః కర్మకము - అంగకర్మకము అయిన తమోవ్యాప్తి వ్యోమకర్మకము - అంజనకర్మకము అయిన వర్షణము ఉత్పేక్షిత మగు నని భావింప వలెను. 'మన్యే - శంకే - ధ్రువం - స్రావయః - మానం' మొదలగు పదము లుత్పేక్షా వాచకములు. "ఇవ శబ్దోపి తాదృశః" ఇవ శబ్దము కూడ ఉత్పేక్షావాచకము ఇట్లే యంగీకారము.

ఈ విపులచర్చాఫలముగా నీ యర్థము పర్యసన్న మగును. ఇచట - రెండు ఉత్పేక్షలు కలవు. ఉపమయు నున్నది. అన్నియు తమో వర్ణన పరములు. ఇవి తుల్య కక్ష్యగా నున్నవి. వీని కిచట సంస్పృష్టి యున్నది. ఈ సంస్పృష్టి నానాలంకార సంకర రూపము. 'సంస్పృష్టి అలంకార సంకరము' అని చెప్ప దగి యున్నను నానాలంకారసంస్పృష్టి యనుటచే గుణరసాదులు కూడ అలంకార ప్రతిపత్తితోనుండుట గ్రాహ్యము. అవియు కావ్యశోభాకరము లగుటచే సలంకారములె కా గలవు.

కావ్యశోభాకరత్వస్థానంతరాన్న) చక్షతే

తే బాధ్యాపి నిరూప్యంతే కస్తాన్ కా ర్త్యేన వక్ష్యతి.

కావ్యశోభాకరముల సలంకారము లందురు. అవి యిప్పటికి నిరూపితములె కాగలవు. వాని నెవడు సమగ్రముగా జెప్పును. అని పెద్ద లనిరి, ఇంక ననిరి.

కాశ్చిన్ద్యార్గవిభాగార్థముతైః ప్రాగవ్యం క్రియాః
సాధారణమంతరజాతమన్య ప్రపంచ్యతే॥

మార్గవిభాగమునకై కొన్ని యలంకారములు సూచితములు. సాధారణాలంకారములను నిరూపింతుము అవి కావ్యశోభాకరములనుటచే శ్లేషోపమానులవలె గుణ - రస - భావ - శబ్దావాస - తత్ప్రకరములు గూడ నిలదు గుర్తింపవలెను. అవియు కావ్యశోభాకరములు.

గుణముల కలంకారత్వము చెప్పటచే శ్లేషానులు గుణములయినట్లు అలంకారములు నగు నన్నట్లయినవి శ్లేష-ప్రసాద-సమతా-మాధుర్య-సుఖమారతా-అర్థవ్యక్తి-ఉగారస్వ-ఓదః-కాంతి-సమాధు లను దశగుణములు నైదర్భమార్గమునకు దశప్రాణము లని నామనుడు అనెను. శ్లేషానులు పదిమాత్రమే మార్గ ప్రవిభాగ కారులనుటచే గుణాంతరములును కావ్యశోభాకరము లగుటచే నలంకారము లగు ననుట సూచిత మగు చున్నది. ఇట్లుచుట యుక్తమే యగును కాని రసాదుల కలంకారత యుండు ననుట యయుక్తము. రసాదులకు గుణములకు వలె నలంకార వ్యవదేశము లేదుకదా! కాదు అయుక్తము కాదు. రసాదుల కలంకారత యుండు ననుటయు యుక్తమే. ఊర్జస్విరసవ శ్రేయస్సులు నముచిత యుక్తోత్కర్ష యుక్తము లయినచో నలంకారము లగుట యుపదిష్టమేయనినది.

ప్రేయః ప్రియతరాఖ్యానం రసవద్రస పేశం

ఊర్జస్వి రూఢాలంకారం యుక్తోత్కర్షం చే తత్ప్రయం॥

ప్రియతరాఖ్యాన ముండుట ప్రేయస్సు. రసపేశలముగా నున్న రసవత్. రూఢాలంకారముగా నుండ ఊర్జస్వి. ఈ మూడును యుక్తోత్కర్షములతో నుండుట పవిత్రము. ఇందు - ఊర్జస్వి రూఢాలంకారం అనుటచే ని భావము సిద్ధ మగును. ఆత్మయందు

విశిష్టముగా నిష్ఠితమై యందు నది ఉత్కృష్ట మయిన యద్భుతము
వలన గలుగునది. అనేకజన్మానుభవ సంస్కారముచే సమా-
సాదిత మయిన ద్రుతిమి గలది. సమగ్రాత్మిగణ సంపత్తి సము-
దయాతిశయ మునని హేతు వగు వది అగు అలంకారవిశేషమును
సంగ్రహించి నట్లయినది. అలంకారాభిమానమున శ్మలగారాది
నామభాజన మగు రిసము మానమయ మగు వికారరూపముగా నభి-
మానము కలవారి మనసు లందు ప్రసరించును. అట్టి రసమున
కిచట పూర్వకోటి యవవర్ణితమయినది.

సత్త్వాత్మనామమందర్శ్యః శేషజన్మా
జన్మాంతరానుభవ నిర్మిత వాసనోత్తః
సర్వాత్మసంపదుదయాతిశయైక హేతుః
జాగర్తికోపి హృది మానమయో వికారః

సత్త్వప్రకృతి కల వారల కమలధర్మ విశేషమున గలుగునదియు
జన్మాంతరానుభవ సిద్ధములయిన సంస్కారములచే నుదయించు
నదియు సర్వవిధాత్మసంపదల యుదయాతిశయమున కేక హేతువు
నగునట్టి యొకానొక మానమయవికారము హృదయమున నిత్య
సిద్ధమై యుండును. అభిమాన సమేతులయిన వారి హృదయమున
నుండు మొదటి మానమయ వికార విశేషమే ప్రకృతమున ఊర్ధ్వస్వి
నిరూపణములో నిరూపితమయినది.

అహో! అహో! నమోమహ్యం యదహం వీక్షితోఽనయా
మద్గయా త్రస్తసారంగ తరలాయత నేత్రయా॥

అ భీతహరిణీనేత్ర ఆ ముగ్ధ నన్ను చూచినది అహో! హో!
నేను ధన్యుడను, నాకు నేను నమస్కార మొనరించుకొందును.

ఇతే కసునీయ కన్యలు లోలాపాంగలై చూచినపుడు తరుణహృదయమున గలుగు చూపచున్న కృతీయు భావనీయము.

రసవద్రుపవేశల ముచుటచే శృంగారరసము యొక్క మధ్యమావస్థ సూచితో “గును” విభా వానుభావ వ్యభిచారి సంయోగాత్ రస నిష్పత్తిః” అని యుచిత విశమున రత్నాదీరూపముగా నకేకవిధముల నావిర్భవించుచు నభివర్ణ మానముగు పరస్పరక్షను పొందు శృంగారము యొక్క మధ్యమావస్థావస్థాపన మవభాసించును. ఈ యంశ మిట్లు ప్రార్థిము నిరూపితమయినది.

రత్నాద యోజ్యతే తేక విప్రతాపా
తాదాః స్మద గ్వివిధతావ భువో భవంతి
శృంగారిత స్తమిహతే పరివారియంతిః
సప్తార్పిషంద్యుతివయా ఇవ వర్ణయంతి॥

రత్నాదీభావము లన్నియు నొకటి తక్కువగా సర్వశతమన్నది. అవి యన్నియు శృంగారమువలననే జనించును. వేరుగా వివిధభావ భావములునై శృంగారమును పరివేష్టించి యుండును. కాంతు లగ్నిని వృద్ధిపొందించినట్లు శృంగారము నవి వృద్ధి పొందించును.

ఈ యుదాహరణమున నీ మధ్యమావస్థ యవభాసించును.

అత్రాంతరే కిమపి వాగ్విభవాతి వృత్త
వైచిత్ర్య ముల్లసిత విభ్రమ మాయతాజ్యైః
తద్భూరి సాత్త్విక విరార మపార్థ దైర్య
మాచార్యక విజయిమాన్మదమా విరాకోత్॥

ఇంతలో నా యాయతాక్షి కొక మాన్మధవిశేష మావిర్భవించినది. అది సర్వవిజయి. ఉపదేశకము. వాగ్విభవాతిశాయి విచిత్రత కలిగి విభ్రమ సముల్లాస ముదయింపజేసి సాత్త్వికవికృతి

నుల్లసింపజేసి ధైర్యమును త్రోసిపుచ్చి యామాన్యశిమానమయ వికారమావిర్భవించినది.

‘ప్రేయః ప్రియతరాఖ్యానం’ అనుటచే నహంకారము యొక్క యుత్తమకోటి సూచిత మగుచున్నది. రతి సనుస్తభావమూర్ధాబిషి క్తము. అది యిందు పరప్రకర్ష పొందును. భావనాపథ మతిక్రమింపగా భావరూపతిను విడనాడి ప్రేమరూపముగా పరిణమించును. అట్టిదియె యిందుపాత్తము కావన భావాంతరములుకూడ పరప్రకర్ష, పొందినచో రసరూపమున పరిణతి కలుగు ననుట యందు సూచిత మగును. భావనాపథాతీత మగుట యిచట యుత్తమకోటి. ఈయంశమె యిట్లుపవాదిత మయినది.

అభావనోదయ మనన్యధియా జనేన

యో భావ్యతేనన్యధియా సభావః

యో భావనాపథ మతీత్య వివర్తమానః

స్వాహంకృతో హృదివరం న్వదతేరసోఽసౌ॥

భావుకుడు భావనముదయించినది మొదలుగా ననన్యచిత్తమున దేనిని భావించుకో యది భావము. భావనాపథ మతిక్రమించి స్వాహంకారాత్మకమయిన హృదయమున నేది యాస్వాద్యమాన మగునో యది రస మగును.

ఈ యుదాహరణమున నీ పరాకోటి యున్నది.

అద్వైతం మఖదుఃఖయో రనుగతం సర్వాన్వనస్థాసు

యద్విక్రామో హృదయన్య యత్ర జరసా యస్మిన్నహార్యో రసః

కాలినావరణాత్కయా త్పరిణతే యత్ప్రేమసారే స్థితం

భద్రంతన్య సుమానుష్యేకం కథ మపేక్యం హిత త్స్పృష్టతే॥

సుఖదుఃఖములం దద్వైతము సర్వావస్థలలో ననుగతము హృదయమునకు విశ్రాంతి, వార్ధకమునగూడ సహార్యరసము, అవ

రణ మాత్స్యము కాలపరిణతమయిన ప్రేమనారమున నుండు భద్రం కరమగు ప్రేమ యొక్కటియె దాంపత్యమున కెట్లో ప్రార్థనీయముగా నుండును.

ప్రేయస్సు - రసవత్ - ఊర్జస్వి అను మూడును యుక్తోత్కర్షములు. కావుననే యలంకారములు. ఇవి యయుక్తోత్కర్షము లగు నేని యలంకారములు కాజాలవు. ఊర్జస్వి - రసవత్ ప్రేయస్సు లకుత్కర్ష యుక్తియుగా కలుగ దేని గుణత్వమే కలుగును గాని యలంకారత్వము కలుగదని నూచితిము. బౌద్ధిశ్యము - భావికత్వము. ప్రేయః పదములచే నీ మూడను గుణములుం దుపదిష్టము లయినవి.

‘కుతిః పునరేతిత్’ - ఇది యెట్లు కుదురును? ఊర్జస్వి-రసవత్ - ప్రేయస్సులు ఒకప్పు డలంకారము లగుట మరియొకప్పుడు గుణము లగుట కుదురునా? కుదురును. ఇట్లు కుదురుచు. ‘ఉచ్యతే’.

భూమిందా ప్రశంసాను విత్యయోగేఽతిశాయనే

సంసర్గేఽస్తి వివక్షయాం భవంతి మతుబాదయః॥

మతుబాది ప్రత్యయములు, భూమి - నిందా - ప్రశంసా - నిత్యయోగ - అతిశాయన - సంసర్గరూపార్థములం దస్తివివక్షలో ప్రసరించును. ఇందు క్రమముగా నివి యుదాహరణములు.

౧. భూమి - గోమాన్ దేశః’ గోవు లధికముగా నున్న దేశము,

౨. నింద - వాచాలో వటుః - ఈ వటువు వదరుబోతు వాచాలు డనుట నింద.

౩. ప్రశంస-వాగ్మీ విపశ్చిత్ పండితుడు ప్రశంశనీయ వాగ్మీశేషము కలవాడు.

౪. నిత్యయోగ - క్షీరిణో వృక్షాః - ఈ వృక్షములు నిత్యము పాలతో నున్నవి.

౫. అతిశయ - బలవాన్ మల్లః. ఈ మల్లు డధికముగా నతిశయిత బలము కలవాడు.

౬. సంసర్గ - దండిమతీ శాలా. ఆ శాలలో దండముకల యతుల సంసర్గము కలదు.

ప్రకృతమున 'ఊర్జస్వి - రసవత్' అను స్థలములందు అలంకారత్వ వివక్షలో అతిశయ - భూమార్ధములందు మతుబద్ధీయ ప్రత్యయము వచ్చినది. వానికి గుణత్వ వివక్ష యున్నప్పుడు ప్రశంసా - నిత్యార్థములందు మతుబద్ధీయ ప్రత్యయము కలిగినవని గుర్తింపవలెను. 'నిత్యోహి కావ్యే గుణ యోగ ఇవ రసావియోగః' కావ్యము నందు గుణయోగము వలె రసావియోగమును నిత్సము. గుణవత్ - రసవత్ అగునది నిశ్చితముగా ప్రశంసాస్పదము. గుణముల యవశ్యోపాదానమున సంసర్గము గుర్తించునది. నింద యరునది దోషముల పరిత్యాగమున బాధిత మగును గావున నిట నవతిరింపదు, 'ప్రేయః' అనునది యాతిశయికమయిన భావము సూచించును. 'ప్రేయః ప్రేయశ రాఘానం' అనుటచే నిది సూచితమయినది.

అలంకారములలో గాని గుణములలో గాని 'ప్రేయః' అనియే యున్నది. అందు రూపభేదము లేదు. కాగా ప్రేయ మలంకారమయినచో నుత్కర్షప్రీతి యెట్లు కలుగును. అతిశయనికాంతిరమున నా యుత్కర్ష కలుగును. 'యుక్తోత్కర్షం చ తత్త్రియం' అను వాక్యంతరమున నది సిద్ధము కాగలదు. అతియార్ధమునగలుగు ప్రత్యయములు స్వార్థాతిక్రమ నేమియు జెప్పవు. ప్రకృత్యుపాత్త మయిన ప్రకర్షాదికము నవి యవగమింప జేయగలవు స్వార్థికము లందే యవి విహితములు.

'రసవత్' అనుట మత్స్వర్థీ ప్రత్యయమా! వత్ ప్రత్యయమా! ఏమయిన నేమి! అది మత్స్వర్థీయమే యగునేని మత్స్వర్థ ముపపన్నము.

కానందున నా ప్రత్యయము రాదు. రసములు సుఖదుఃఖావస్థారూపములు కదా! అవి చైతన్యము కల శరీరభాగులకే కలుగును గాని కావ్యమునకు ? లుగవు. కావ్యము భ్రాంత్యరూపము. అచేతనము. భూమినిండా ప్రళంసాదులం దుండెనె × × రసవత్ అనుట 'వతి ప్రత్యయమె యగునేని నత్యర్థముపన్నము కానందున నది కలుగదు.

“తేన తుల్యం క్రియాదేవ్నతిః ఉత తక్యేవ”

అను నవి 'వతి'ని గలిగించు నియమాలు 'రసములతో' తుల్యముగా నున్నది కావున రసవత్ అనుట కుదురు. 'రసము నందిన వలె నిండు' 'గలదు' అను భావమున 'రసవత్' అనుట కుదురు 'రసమానకు ఎలె కలదు. కావున 'రసవత్' అనుటయు కుదరదు. మత్స్యగ్రీయము కుదరదు. పతియు కుదరదు. × × × యధేచ్ఛసి తథాస్తు' ఎక్కిప్తమో యల్లె యగు గావుత. ఇచట మత్స్యగ్రీయ ప్రత్యయమె యగును. మత్స్య ర్థము లేనందున నది యుపపన్నము కాదంటిమే! రసవద్రామాదుల వచనము రసమూలము కావున రసవత్తగును. అభేద సామర్థ్యోపమున కవి యనుకరించు నా యనుకరణమును రసవత్తగును.

'అథవా పునరస్తు వతిః' కాదేన వతి ప్రత్యయ మును గావుత. వత్సర్థ ముపపన్నము కానందున "వతి" కలుగదని యంటిమే! అయిన నిందు ననుపపత్తి లేదు. 'తదర్థం' అను వచనమున నిచట వతి కలుగవచ్చును. రసముల ప్రతిపాదించుట కేది యద్వమోయది రసవత్. రసవద్రామాది వచన మనుక్రియమాణమై యభేదసామర్థ్యోపమున రసముల ప్రతిపాదించుట కర్హమగును గావున రస వత్తగును.

నను! కావ్యములో నుపాదేయములగునవి యన్నియు కావ్య శోభాకారులె కావున నలంకార క్రియ కలవియె యగును. ఈ భావమున వ్యవచ్ఛేద్యము లేవియునుండవు. కాగా నలంకారముల సంస్క

స్థిరమై యభీష్ట మననేల? సంకరము సంస్కృష్టి రెండు నభిహితము లవు గావుత'నైవం' ఇట్లుచుట యుక్తము కాదు ఇట్లే యుయినచో-విభా వానుభావ వ్యభిచారిభావ సంయోగా గ్రహనిష్పత్తిః" అనుచో విభా వాని సంకరమునకును సంస్కృష్టి వ్యవహారము కలుగును. కావ్యశోభా కరము అలంకారములై యని యలంకారములనే పరిగ్రహించినచో విభావాది సంకరమునకు సంస్కృష్టిత్వము లగును. అన్నియు కావ్య శోభాకరము లనుట యుక్తముకాదు. విభావాదు అలంకారము లుకాదు. భావరసతదాభాసముల కలంకారమ లకును వాని యభినిష్పత్తిలో హేతువులగు సర్థవిశేషము లగును. అట్టి యర్థవిశేషము లయినను విభావాదు లర్థగుణము లయినందున నలంకారిత్వము కలవి యగును. కదా! సత్యమై; ఒక యంశము నిచట భావింపవలెను. అన్యవచనము లుగా నవి యుపాదీయ మానము లగునేని యవి యంచే వ్యసూభితము లగును. అనవయవ వాక్యార్థ ప్రతీతిలో=అఖండవాక్యార్థ ప్రతీతిలో పదార్థములు వేరుగా భాసింపవు. అచట భావములకు అలంకారము లతో గుణములతో భావములతో సంకరము కలుగును. కాని రస తదాభాసములతో సంకరము కలుగదు. భావములు రసతదాభాసాంగములు కదా! రసములకు అలంకారములతో గుణములతో రసాభాసములతో సంకరము కలుగును. రసములకు భావరసాభాసము లతో సంకరము కలుగదు. భావములు రసాంగములు. ఆభాసము లకు రసవిరోధము కలదు కావున సంకరము సంభవింపదు. ఆభాస ములకు అలంకారములతో గుణములతో సాభాసములతో సంకరము కలుగును. రసములతో భావములతో సంకరము కలుగదు. ఆభాసములకు రసముతో విరోధ భావ మున్నది. భావములతో నంగ భావమున్నది. ఈ నిరూపించిన విధమున పృథక్ స్ఫురణము లేనందున భావముల కలంకారతాశంక యుక్తముకాదు.

నను! అంగాంగిభావములు నన్నవానికి సంకరవ్యవహారము
జేరచ్చునో పూర్వ మీవిధముగా చేల చెప్పవలెను.

అంగాంగిభావమిహం సర్వేషాం సమకక్షతా
ఇత్యంతాపి సంసృష్టేర్లపదేనా వ్యూహా గతిః

అంగాంగిభావమున నుండుట సమకక్ష్యముగా నుండుట యను
రెండు నిధానములు అలంకారసంసృష్టికి సంబంధించి యున్నవి. అని
ఈ విషయమున సమన్వయపరిచినమున 'ఆక్షిప స్త్యరనిందాని'-
పద్యము నుదాహృత మయినది కదా! ఇట్లు నిరూపించుట యేల?
'ఉచ్యతే' చెప్పుదుము. ప్రభక్తిస్థితులగు సంకారములకు తమక్తి
బలమున సుపకార్యోపకారకత్వాదులచే అంగాంగిభావ మవస్థాపిత
ముగ నేని యచట సంసృష్టివ్యవహారము కలుగును. అప్రభక్తిస్థము
లయిన యలంకారములకుగాని సహజములకుగాని యారంభకత్వ
మున నారభ్యత్వమున నన్నవానికి స్వాభావికమగు సుపక్షేప
ముండునో యచట సంకర వ్యవహారము కలుగదు. పైయుదాహర
ణము నందే హేత్వర్థాంతరన్యాసములు ప్రభక్తిస్థములుగ నున్నవి.
హేతువారంభకముగా నున్నది అర్థాంతరన్యాస మారంభ్యముగా
నున్నది. వాని కచట సుపక్షేపము స్వాభావికమే. అర్థాంతరన్యాస
మున కిటు లక్షణము కలదు.

జ్ఞేయః సోర్థాంతరన్యాసో వస్తు ప్రస్తుత్య కించన
తత్సాధన సమర్థస్యన్యాసోయోన్యస్య వస్తునః,

ఒక వస్తువును జెప్పి 'తత్సాధన సమర్థమయిన వస్తువంతరమును
జెప్పుట యర్థాంతరన్యాసము. ఈ లక్షణములో 'అర్థాంతరన్యాస'
మనుట లక్ష్యనిర్దేశము. 'వస్తు ప్రస్తుత్య అన్యో న్యాసః అన్యస్య
వస్తునః' అని యే యనినచో 'ఘటోఽస్తి' అను స్థలమున గూడ
అర్థాంతరన్యాస మగును. ఘటపదమున ఘటమును చెప్పి అస్తిత్వ

మును నిరూపించుట యున్నది కదా, కావుననే తన్ని వారణమునకు - 'తత్సాధన సమర్థస్య' - అని నిర్దిష్ట మయినది. 'భూమాయ మగ్నేః' అను స్థలమున నరాంతరన్యాస మగునని యాపాదించరాదు. ఇచట సుత్పాద్యమగు భూమమునకు సాధనసమర్థముగా నగ్ని యున్నను 'కావ్యశోభాకరాన్ ధర్మావలంకారాః' ప్రదక్షతే' కావ్యశోభాకరము లగు ధర్మముల నలంకారము లందురు' అనినట్లు కావ్యశోభాకరత్వ మిందు లేదు. కావ్యశోభాకరత్వము సర్వావలంకారసాధారణమయిన ధర్మమని యనువర్తింపజేయుట యుక్తము.

కావ్యశోభాకరత్వ మనునది లేదేని యలంకార జాతము లన్నియు 'వక్రొక్తి' పదవాచ్యము లగును.

వక్రత్వమేవ కావ్యాం పరాభాషేతి భామహః

శ్లేషః పుష్టాతి సర్వాసు ప్రాయో వక్రొక్తిమత్రయమ్

కావ్యములకు వక్రత్వ ముండుట = లోకవిలక్షణత్వము పరా భూష యగునని భామహు డనెను, సామాన్యముగా సర్వవక్రోక్తు లందును శ్లేష శోభను కలిగించుట యున్నది.

ఇట్లే యనునచో - 'విభావానుభవ వ్యభిచారి సంయోగా ద్రసనిష్పత్తిః' అను విధమున నిరూపిత మలంకారమే కాకపోవలసి వచ్చును గదా! విభావాది ప్రతిపాదమున కావ్యభూషారూపమయిన వక్రొక్తియే యుండును. అలంకారత్వ ముండదు. ఇది కావ్యశోభా రూపమే కాని కావ్యశోభాకరముకాదు. ఇట్లు శంకింపరాదు. అలంకారవర్గము త్రివిధముగా నున్నది వక్రొక్తి - స్వభావోక్తి - రసోక్తి యని ఉపమాద్యలంకారప్రాధాన్యమున్నచో వక్రొక్తి యని, శ్లేషాది గుణప్రాధాన్యమున్నచో స్వభావోక్తి యని విభావానుభవ వ్యభిచారి సంయోగము వలన రసనిష్పత్తి యున్నచో రసోక్తి యని విభాగము గ్రహింపవలెను,

అందు విభావము రెండు విధములు. ఆలంబన విభావము శక్తిపన విభావము అని వీనిలో నిష్ఠానిష్ఠ సందర్భనాదుః సాంబాన విభావములు. నాని నవలంబింపగా సుఖము దుఃఖము కలుగును కాగా సుఖ సుఖపేషయమైన యనుభవమునస్మరిణ హేతునగు సాంబానము జనియించును. శక్తిపనవిభావములన్నియు నా సాంబాన సుఖోపహేతువులుగా నుండును ఋతుమాల్స్య విశేషనాగు శక్తిపన విభావములని ప్రసిద్ధి. వాని వలనసంస్కారములు సముద్బృద్ధములు కాగా స్మరణేచ్ఛా ద్వేషప్రయత్నములు కలుగును వానివలన ఎన్నో ద్విశరీరా రంభములగు ననుభావములు కలుగును. అని రెండు భూయమానము లగుచు గావున ననుభావములు. శృంగార ప్రభవమైన గూరత్యాధి స్థాయితావము ఆయనుభావములచే నభివృద్ధిపొందును. ఈస్మితార్థము సంవాదించును పరిత్యజ్యమును పరిత్యజింప జేయును మార్గ - శృతి - స్మృతి - మతి ప్రభృతి సుఖాత్మక వ్యభిచారిభావములతో గూడుకొనినదై యుత్తరోత్తర ప్రకర్షము పొందినదై సంభాగ శృంగారాది రసరూపత్వము నధిగమించును. ఆ రత్యాధి స్థాయితావమె యొప్పితము లభింపకపోగా జిహ్వాసితా ప్రహేణము వలన పరిత్యాజ్యా పరిత్యాగమున చింత - బౌద్ధుక్యము - ఆవేగము - నిర్వేదము మొదలగు దుఃఖాత్మక వ్యభిచారిభావములతో గూడుకొనినదై దుఃఖాత్మక విప్రలంభ శృంగారాది రసరూపము నధిగమించును.

ఉగా రతి వలన శృంగారము.

మృతేతి | ప్యే సంగంతుం యయా మే మరణం మతం
సైవా వంతీ మయా లభ్యా కథమతై వ జన్మని.

అనంతి వాసవదత్త చని పోయిన దని యామె తో సంబంధము పొందుటకై చనిపోవలెనని భావించితిని. ఆ యావంతి నీ జన్మము

నందే కన్ను పొందగలిగితివో. నీవు నావంతి వాసనదత్త. ఎన్నే
 శ్వసున కుదయించిన రతి స్థాయిభావమున నాలంబన విభావము
 వానిచే రతి యుద్దీప్యమాన మయినది. హర్ష - భ్రష్టి - స్మృతి -
 వితర్క ప్రభృతులయిన సుఖాత్మక వ్యభిచారిభావము లుదయిం
 పగా రతి స్థాయి సంభోగశృంగారి రసత్వము పొందినది. ఇట్టి స్థాయి
 భావమున ఎన్నేశ్వరుని 'మృతేతిప్రేత్య' ముదలగు పివరణ వచి
 నము ఆతని శృంగార రసమున నడయించిన యనుభావము. ఆ యను
 భావ మివట 'రసవత్' అను వ్యవహారము కలదగుచున్నది.

హాసము వలన హాస్య నిష్పత్తి ఉనా,

ఇదమజ్జానమానాయా లగ్నం ప్రసతతే తప

భావ్యతా ముత్తరీయేణ నవం నఖపదం నఖః

సఖి' ఇంకను కోపయితగ్గని నీ స్తవతలమున లగ్నమయిన
 నవనఖపదము సుత్తరీయమున నాచ్ఛాదింపుము, ఇందు సఖి నాయిక
 నిట్లనుచున్నది. ఆనాయిక యింతకు పూర్వము ప్రియునిపై కోపము
 కలదయినది ఆతడు సన్నిధికి వచ్చి స్తనములందు నవమాగా నఖపద
 ముంచినాడు. ఇట్టి నాయిక యాలంబన విభావముగా నొక సకియకు
 హాస స్థాయిభావము కలిగినది. ఆ సకియ యా నాయిక నిట్లుపాలం
 భనము చేయుచున్నది. ఆ నాయికా మాన పరిగ్రహ స్మరణాదు
 లిందుద్దీపన విభావములు. ఇవిసాయి నుద్దీపింపజేయుచున్నవి. కాగా
 శంక - అపహిత్తి - హర్ష - గద్గదాదులు వ్యభిచారిభావము లుత్ప
 న్నము లయినవి. ఇట్లు వీనివలన పరప్రకర్ష కలుగగా హాసస్థాయి
 హాస్యరసత్వము పొందినది. ఇట్టి సాయిలో నీ యష్టానమానాది వచ
 నమున హాస్యరస ముద్భూతమై 'రసవత్' అనదగి యున్నది.

ఉత్సాహమున వీరనిష్పత్తి ఉనా,

అజితా సార్థవామిర్విమనిష్ట్యా వివిధైర్మతైః
అవత్సా చార్థమర్చిభ్యో వివేయం పార్తివః కవంః

నాగిరపర్వంతము భూమిని జయింపక వివిధయాగము లొన-
గింపక యీచక్షుల కిర్థనాయక నేను పార్థివుడ నెట్లగుదును? ఇందు
వసుధాజయించు లాలంబన విభావములు. వాని వలన సుత్సాహ-
స్థియైబావి ముత్పన్నమయినది. తేజస్సు - ధైర్యము - ధైర్యము
మొదలగు సుక్ష్మపనవిభావము స్థాయి సుక్ష్మ మొనరించినవి. స్మృతి-
మతి - వితిర్యాది వ్యభిచారిభావములు పరప్రకర్ష సంపాదించినవి.
ఉత్సాహసాయి వీరరసత్వము పొందినది. ఇట్లు వీరాత్మగుడయినవాని
'అజితా సార్థవాం' ఇత్యాది వీరరస సముత్పన్నమయిన వచనము
'రసవత్' అయినది.

విస్మయము వలన అన్యుతోత్పత్తి ఉదా;

అంకురవి శ్రవాలాని పుష్పం హారాది భూషణం
ఫలం మహాని హర్ష్యాణి కాభా నందనకావీనం

స్వర్గ పట్టణములోని నందనవనమునందలి కల్పవృక్షములకు
ప్రవాలము లంకుకములు. పుష్పములు హారాదిభూషణములు. ఫల-
ములు మధువులు కొమ్మలు హర్ష్యములు. దీనిలో నిట్లు సమన్వ-
యము భావనీయము. వృక్షములకు ప్రవాల - పుష్ప - ఫల - కాభా
సంపత్తి నిజరూపము. నందనవన వృక్షములకు ప్రవాలాది సావము
లంకు అంకుక - హార - మణి - మందిరములు కలవు. పీని కిట్లుం-
గుట యాశ్చర్యము. ఈ వృక్షము లాలంబన విభావము. దేవభూమి
దేగిన కౌకుకి విస్మయస్థాయిభావముత్పన్నమయినది, వృక్షావయవ
దిర్ఘనామ యుద్ధీపన విభావములు. వానివలన స్థాయి యుద్ధీప్యమాన
మగుచున్నది. హర్ష - కోమోద్ధిమ - స్వేద - గర్గదాదులు వ్యభిచారి-
భావము లుల్పిన్నములు కాగా స్థాయికి పరప్రకర్ష కలిగినది. స్థాయి

యశ్చైవ పుష్పం పొందినది. కాగా 'అంశుకాని ప్రవాహాని'
ఇత్యాదులను మధుతిరసోత్పన్న మిచట 'రసవత్'

క్రోధము వలన కాద్రోత్పత్తి ఉదా;

గృహ్య కేకేష్వాకృష్టాః కృష్టా యేన మహాగ్రహః
పోయం దుర్భాసః పావో లబ్ధః కిం జీవతి జీవన్

ఏ దుశ్శాసనము నా యెదుట బ్రాపించి లబ్ధుబట్టి లాగినా
అపాపాశ్చును నా విక్రియాదు. క్షణమయిన జీవించును. దుశ్శాసన
దాలంబులములు కుది భీమసేనునకు పూర్వమే క్రోధస్థాయి అని
ముత్పన్నమయినది దుశ్శాసనము చే జిక్కగా తన సమక్షమున
పూర్వము చని బ్రాపదీ కేశాకర్షణాదులు స్మర్యమాణములై
యుద్దీపనములము లైనవి. వానిచే స్థాయి యుద్దీప్తము. అసూయ
ఆవేగ - వేపధు - శిమాగులయిన దుఃఖాత్మక వ్యభిచారి భావ
ములు ప్రకర్ష సంపాదించుచున్నవి. స్థాయి కాద్రద్రోహము పొంది
నది. కాగా కాని సజన్మముయిన భీమసేనుని 'నిగృహ్య' మొనలను
వచనము 'రసవత్' అగుచు నది.

భయము వలన భయోనక నిష్పత్తి, ఉదా;

ఇదిం మమోనః కలిశం ధరా సన్నిహితావలం
స్మరణం యస్య దైత్యతీ గర్భపాతాయ కల్పతే॥

చేవేంద్రుని యీ వజ్రాయుధము ధారాసన్నిహితావలము.
దీనిస్మరణము దైత్యవనితల గర్భపాతమునకగును. ధారాసన్నిహితా
వలమయిన మహేంద్రకులిశమిందు స్మర్యమాణ మయినను దైత్య
స్త్రీలకు భయస్థాయి భావ ముత్పాదించుటలో నాలంబన విభావ
ముగ నున్నది. ఆ వజ్రాయుధ విదీప్తలయిన దానవుల మరణస్మర
ణాదు యుద్దీపనవిభావములు. వానిచే-స్థాయి యుద్దీప్తమయినది. స్వేద
ప్రంభ - వైఎర్ష్య - వేపధు ప్రభృతి వ్యభిచారిభావములు ప్రకర్ష

నాపాదింపగా భయస్థాయి భయానకరసత్వము పొందుచున్నది. గర్భ పాతాద్యనుభావములచే నది విభావ్యమాన మగుచున్నది. 'మఘోనః కులిశమిదం' ఇత్యాదివచనము స్వరూప సూచకమై తత్కూలమై యయినందున 'రసవత్' అయినది.

శోకము వలన కరుణ నిష్పత్తి, ఉదా;

యస్యాః కుసుమశయ్యాపి కోమలాంగ్యా రుజాకరీ
సాధికేతే కథం దేవీ హుతాశనవతీం చితాం॥

కోమల శరీరయయిన యే దేవికి కుసుమశయ్యయు బాధా కరముగ నుండెడిదో యా దేవి హుతాశనవతి చితి నెల్లు శయనించి యున్నదో! ఇందు దేవీమరణ మాలంబన విభావము దీనివలన శోక సాన్నిభావ ముత్పన్నమయినది. చితానివేశన - హుతాశన జ్వలనా ద్యుద్దీపన విభావములచే నుద్గ్రీస్త మయినది. నిర్వేద - గ్లాని-చింతా స్తంభా దిన్యభిచారిభావములచే పరప్రకర్షము పొంది కరుణరసముగా నయినది. ఇట్టి కరుణముతో నున్న నాయకుని యీ వచనము తత్కరుణ జన్యానుభావ రూపమై రసవత్ వ్యవహారము కలదయినది

జుగుప్స వలన బీభత్స నిష్పత్తి ఉదా;

పాయంపాయం తవారీణాం శోణితం పాణినంపుతైః
కొణపాస్సహ నృత్యంతి కబంధై రాన్త్రభూషణాః

రాజా! నీ శత్రువుల రక్తమును రాక్షసులు దోసిళ్ళతోత్రావి త్రావి ప్రేవులు భూషణములుగా ధరించి కంబంధములతో కూడా నృత్యము చేయుచున్నారు. దీనిలో రాక్షసులు అలంబనవిభావము. రాజవిజయ ప్రశంసయొనర్చు వాని కుదయించిన జుగుప్స స్థాయి భావములో నిశిద శిరశ్చేద - విగలద్రుధిర ధారా పరిష్కృత - ప్రణర్తి తకబంధ - అన్త్రభూషణ - శోణితపానాదు లుద్దీపన విభావములు.

అవి స్థాయి నుద్దీప్త మొనరించినవి, భయ - ఆవేగ - శంకా-అవహి
త్యాది వ్యభిచారభావములు పరప్రకర్ష కలుగ జేయగా స్థాయి పర
కోటి నధిరోహించి బీభత్స రసత్వము పొందినది. ఈ బీభత్సరసము
వలన గలిగిన 'పాయం పాయం' ఇత్యాదివచనము రసవత్ అయినది.

ఇట్లే రత్యాది భావము తెనిమిది సాతిశయితములై శృంగార
వీరాది వ్యపదేశము పొందుచున్నవి.

౧. భావముల వలన రసము లుదయించును.

౨. రసముల వలన భావము లుదయించును.

అవిధముగనే

౩. రసముల వలన రసము లుదయించును.

అని యనుట భరతాచార్యున కభిమతము.

౧. శృంగారము వలన హాస్యరస నిష్పత్తి ఉదా:

న ఏష భువనత్రయవ్రధిత సంయమశృంగరో

విభర్తి వపుషాధునా విరహకాశరః కామినీం

అనేన కిల విర్జితా వయమితి ప్రియాయాః కరం

కరేణ పరిఘట్టయన్ జయతి ఙాతహాసః స్మరః॥

భువనత్రయమున ప్రఖ్యాతమయిన సంయమనము కిలశంకరుడే
విరహకాతిరుడై తనదేహమున కామిని ధరించుచున్నాడు. ఈతనిచే
మనము పరాజితులమయితి మని ప్రియాకరమును తనకరమున
నొక్కుచు నవ్వుమన్నధుడు 'జయతి' సర్వాతిశాయిగా నున్నాడు.
ఇందు శివశృంగారము మన్మథునకు హాస ముదయింపజేసినది. ఉమా
దేవి కర్ణదేహమిచ్చిన శివు డాలంబనము. మన్మథ రీతిహాస్యము.

౨. వీరమున అద్భుత నిష్పత్తి ఉదా:

సంప్రత్యేవ హి గోగ్రహే యదభవత్తత్తావదాకర్ణతాం

ఏతత్తే హృదయం స్పృశామి యది వా సాక్షీ తవైవాత్మజః।

విభిః పూర్వముదాయదైస్సుబహుభిర్వృష్టస్తతోఽనస్తరిం
యావంతో వయ మాహవ వ్యసనిన స్తావస్త వివాహనాః॥

గోగ్రహమున నిప్రుడయేమి జరిగినదో వినవలెను. నీ చిత్రము పట్టి చెప్పెదను. నీ కుమారుడే యిందునామీ. ఆయుధమెత్తిన పీఠంబ రనేకులు ఒకయర్జునుని చూచిరి. ఆ పిమ్మట మేమెందరము సమర వ్యసనము కలవారముంటిమో అర్జునులందఱు గోచరించిరి.

౩. రాద్రము వలన కరుణనిష్పత్తి ఉదా,

సత్త్వభ్రంశవిషాదిభిః కథమపిత్రస్యైః క్షణంపేక్షిభిః
దృష్టో దృష్టినిపాతడిహ్నితముదైర్వ్యాహతప్రక్రమః
రామాన్వేషణతత్పరః పరిజనైరున్ముక్త హా హా రవం
కన్యాంతఃపురమేష హా! ప్రవిశతి కుష్టో మునిర్భార్గవః॥

పరశురాముడు కోపించినవాడై కన్యారికఃపురమున ప్రవేశించు చున్నాడు. ఈ సమయమున వేత్రహస్తులు సత్త్వభ్రంశమున విషాదము కలవారై భయపడుచు తమ్మాతడు చూచునేమో యని ముఖము ముడుచు కొనుచు చూచుచున్నారు. పరశురాము డవ్యాహతప్రమమున రామాన్వేషణ తత్పరుడై పరిజనులు హాహారవ మొనర్చుచుండగా నంతఃపురము ప్రవేశించుచున్నాడు. ఇందు సమున్మత పరశురాముని రాద్రము పరిజనుల కరుణము భావింపవలెను.

౪. బీభత్సము వలన భయానకోత్పత్తి ఉదా,

అంత్రప్రోత బృహత్కపాల నలక క్రూర క్వణత్కంకణ
ప్రాయప్రేంభిత భూరిఖాషణ రవైరాఘోషయంత్యంబరం
పీతచ్ఛర్దిత రిక్త కర్దము ఘనప్రాగ్భారఘోర్లనత్
వ్యాలోల నైనభార భైరవ వపుర్బంధోద్ధతం ధావతి॥

ప్రేవులతో కూర్చిపట్టిన వెద్దకపాలపు బొచ్చెలో క్రూరముగా మ్రోగు కంకణపుమ్రోతలు కల భూషణధ్వనులతో నీ శ్మశాన

పిశాచము లాకసమునాఘోషింప జేయుచున్నవి. అడ పిశాచ మొకటి బురదవలె నున్న రక్తము త్రాగి క్రక్కి ముంగిటి భాగము రోతగా జేసినది. వ్రేలాడు స్తనములతో భైరవ శరీరము కలిగి యుద్ధతముగా భావన మొనరించుచున్నది.

రసమున రసముదయించునను నీ పట్టున నుదాహృతములందు భోజుడు సమన్వయ వాక్యములు వ్రాయలేదు.

రసము రసాంతరమున నుదయించు ననుటయు యుక్తము. రత్యాదులు పరప్రకర్ష కల వగు నేని భావమువలె యగును గాని రసములుకావు. రసత్వమే కలుగునేని హర్షాదుల కన్నిటికిని రసత్వమే కలుగవలెను.

రత్యాదయో యది రసాఃస్యరతి ప్రకర్షే
హర్షాదిః కిమపరాధమతద్విభిన్నైః
న స్థాయినస్త ఇతి చేద్భయ హాస శోక
క్రోధాదయో వద కియచ్ఛిరముల్లసంతి.

ప్రకర్షాతిశయము కలుగగా రత్యాదులు రసములె యగునేని తద్విభిన్నములు కాని హర్షాదు లొనరించిన యపరాధమేమి? ప్రకర్షాతి శయమున నవియు రసములు కావచ్చును. వానిని రసములని యన లేమి? అవి రసములు కావన్నచో నివియు కావు. అవి భావములయిన నివియు భావములె యగును. అవి స్థాయిభావములు కావందురా? భయ హాస శోక క్రోధాదులు మాత్ర మెంతకాల ముండగలవు. అవియు కొంతకాలమే యుండును. ఇవియు కొంతకాలమే యుండును. కొంత కాల ముండునవియు రసములగునేని హర్షాదులు మాత్ర మేల రస ములుకావు? కాగా రత్యాదులును భావములె కాని రసములు కావు?

ర స స ం ఖ్య

రసములు ఎనిమిది మాత్రమే అని నియమము. కొందరు శాంతము - ప్రేయస్సు - ఉద్ధతము - ఊర్జస్వి అను ననియు రసము లని యనిరి. తన్మూలముగా నాయకులు నాలుగు విధములు నుందు రని యనిరి. వారు క్రమముగా 'ధీరశాంత - ధీరోద్ధత - ధీరలలిత ధీరోదాత్త వ్యవదేశమున నుందురు. వానిలో;

౧. ధీర ప్రశాంతాశ్రయము.

సర్వాస్సంపత్రయస్తస్య సంతృప్తం యస్య మానసం
ఉపానన్దాథపాదస్య నను చర్మావృత్తై వ భూః॥

ఎవనిమానసము సంతృప్తమో నానికి సర్వసంపదలు కలవు. చెప్పులలో కాలుంచినవానికి భూమి చర్మావృత్తముగనె యుండును కదా!

౨. ధీరలలితా శ్రయము.

యదేవ రోచతే మహ్యం తదేవ కురుతే ప్రియా
ఇతి వేత్తి న జానాతి తత్ప్రియం యత్కరోతి సా

నాకీప్తమగుదానినే నా ప్రియయాచరించును ఇది యామెకు డెలియును గాని ఆ ప్రియము నేమిగా తాను చేయునో యామె తెలియదు.

౩. ధీరోద్ధతా శ్రయము.

ధృతాయుధో యవదహం తావదన్యైః కిమాయుధేః
యద్వా న సిద్ధమస్త్రేణ మమ తత్కేవ సేత్స్వతిః

నేనాయుధము పట్టుదునేని యితరములచే నాయుధములచే నేమి ఫలము? కాదో నా యస్త్రమున సిద్ధము కానిది యెవనిచే సాధ్యము కాగలదు?

ర. ధీరోదాత్తా శ్రయము.

అపకర్తాహమస్మితి మా తే మనసి భూ ద్భయం
విముఖేషు న మే ఖడ్గః ప్రహర్తుమభివాఞ్ఛతి.

అపకార మొనరించితివని మనసులో నేమియు భయము పడకుము. విముఖులపై నా ఖడ్గము ప్రహార మొనరింపదు. x x వీనిలో కూడ - శమ ప్రకృతి కలవాడు శాంతుడని, స్నేహ ప్రకృతి ప్రేయాన్ అని, గర్వప్రకృతి యుద్ధతుడని, అహంకార ప్రకృతి యగుచో నూర్జస్వి యని శృంగారాదులలో వలె వీనియందును విభావానుభావ వ్యభిచారి సంయోగము పరిశీలించునది.

కొంద రీ విధముగా ననిరి. రత్నాది భావములన్నియు విభావానుభావవ్యభిచారి సంయోగము వలన నిష్పన్నములై యతిశయము పొందినవై రసీభావము పొందును. అని, దుద్రటుని కావ్యాలంకారమున నిట్లున్నది.

రసనాద్రస్వమేషాం మధురాదీనామివోక్త మాచారైః
నిర్వేదాదిష్యపి తత్ప్రకామమస్తీతి తేఽపి రసాః.

దీనిభావమును తద్వ్యాఖ్యాత యీ విధముగా నిరూపించెను. ఆచార్య భరతాదు లిట్లునిరి. తోకమున మధురాదులాస్వాద్యమానములై రసత్వము పొందుచున్నవి. అట్లే స్థాయి భావములు రస్యమానములై రసత్వము పొందును స్థాయిభావములకే రసనము కలుగనేల? నిర్వేదాది సర్వభావములకు నా రసనము కలుగును. కావున నవియు రసములు కావచ్చును. పరిపోషము కలుగక పోయినచో నవి భావములగును. పరిపోషము కలిగినచో నన్నియు రసములగును.

మధుర నాస్తి సా కాపి చిత్తవృత్తిః
యా సరిపోషం గతా న రసీభవతి

పరిపోషము పొందియు రసీభావము పొందని చిత్రవృత్తి
యేదియు నుండదు. కాని భరతుడు సహృదయావర్జకత్వప్రాచుర్య
ముండునని సంకేతనము ననుసరించి రసములు అష్ట - నవ యనెను.

ఇట్లు సర్వభావములకు రసత్వము తుల్యముగా నుండగా పర
ప్రకర్ష గాములయిన రత్నాదులకే శృంగార వీరాది వ్యపదే
శము కలుగుననుట ఘటింపదు. అట్లే యయినచో నామమాత్రమే
భిన్నమగును.

ఈ యంశమునె యిట్లు నిరూపించితిమి.

వీరాద్భుతాదిభు చ యేహ రసప్రసిద్ధిః
సిద్ధా కుతోపి వటయక్షవదావిభాతి
లోకే గతానుగతికత్వవశాదుపేతా
మేతాం నివ ర్తయితుమేష పరిశ్రమో నః

వీరాద్భుతాదులు రసములని యొకరస ప్రసిద్ధి యెట్లో వట
యక్షము వలె లోకమున సిద్ధమయినది. గతానుగతికముగా కలిగిన
యీ లోకము నందలి ప్రతీతిని నివర్తింప జేయుటకే మాయీ పరిశ్ర
మము x x ప్రకర్షగాములయిన రత్నాదులు భావములె యయినచో
రసములని యెట్లనిరి? 'భావేభ్యో రసాః, రసేభ్యో భావాః' భావముల
వలన రసములు కలుగునని, రసముల వలన భావములు కలుగునని
యనుట యెట్లు సంగతమగును? ఎట్లును సంగతముకాదు.

“నహి విహవో రసాః, అపి త్వేక ఏవ శృంగారో రసః”

రసములనేకములు లేవు. శృంగారమొక్కటియే రసము. ఇట్లే
నిరూపించితిమి. ఇక మున్నుండును విస్తరముగా వివేచింతుము,

‘రసేభ్యశ్చ రసాః’ అని కొందరనిరి కదా! ఆ యంశము నిట్లు
సమీక్షింప వలెను. ఇందు ద్విధావికల్ప మొనరింప వచ్చును.

౧. ఆలంబన విభావ రూపములయిన రసముల వలన రసము లుదయించును.

౨. ప్రకృతి రూపములయిన రసముల వలన రసము లుదయించును.

ఈ రెండు మతములలో మొదటి మతమును పరిశీలింతుము.

శృంగారాత్తు భవేద్ధాస్యో రౌద్రాత్తు కరుణో రసః

వీరాచ్చైవాద్భుతో నామ చిథత్సాత్తు భయాశకిః

శృంగారము వలన హాస్యము కలుగును. రౌద్రము వలన కరుణము కలుగును. వీరము వలన నద్భుతము కలుగును. బిభృశ్యము వలన భయానకము కలుగును. ఇట్టి యీ నియమ మేమియు ఘటింపదు.

శృంగారము కన్న నితరమగు రసము వలన గూడ హాస్య ముత్పన్నమగుచున్నట్లు ఉదాహరణము లందు గోచరించుచునే యున్నది.

హస్తాలంబితమక్షసూత్రవలయం కర్ణావతంసీకృతం

సస్తం భూయుగమున్నమయ్య రచితం యజ్ఞోపవీతేన చ

సన్నద్ధా జఘనే చ వర్కలపటీ పాణిం ధత్తే ధనుః

దృష్టం ధోః జనకస్య యోగిన ఇదం శాంతాద్విరత్తం మనః

యోగియైన జనకుని మనస్సు శాంతమునుండి విరక్తముగ నున్నది. హస్తాలంబితమయిన జపమాల కర్ణావతంసమయినది. దిగ జారిన భూయుగము పైకి నెత్తిబడియున్నది. మొలపై నార వస్త్రము యజ్ఞోపవీతమున సన్నద్ధమయినది. హస్తము ధనువు ధరించినది. ఈ సర్వమాతని మనస్సు శాంతమునుండి విరక్తమయినది గా గోచరించుచున్నది. అంతటి జనకు డీ విధముగా మారుట హాస్యము కలిగించును. ఈ హాస్యము శృంగారజన్యము కాదు.

శృంగారజన్యము కాకుండుటయు గలదు. ఉదా

చింతానీతదయితసమాగమే కృతమనుక్రాని స్మృత్వా
హాస్యం కలహాయమానా నఖిభిరుదితా న వాహునితా॥

ఒక విరహిణి వనిత నిరంతర చింతనమున దయితుని సమాగమము సిద్ధముచేసికొనినది కాని పూర్వము మధ్యవికారములను భావించి హాస్యముగా కలహించునది కాగా సకియలు వచ్చి యేడ్చించితే కానినవ్వొపలేదు. ఇందు శృంగారజన్యముగా హాస్యముదయింపలేదు.

క్రాద్రాన్యమున గూడ కరుణోదయమున్నది. కేవలము క్రాద్రాన్యమునలననె కరుణముదయించుట లేదు.

అర్ధిం నాగాజినమవయవగ్రంథిమప్పిద్రదంసే
రూపం ప్రావృష్టనరుచి మహాభైరవం దర్శయిత్వా
పశ్యన్ గౌరీం భయవకత కరాలంబితస్కంధహస్తాం
మన్యే ప్రీత్యా ద్రుత ఇవ భగవాన్ వజ్రదేహోఽనిజాతః

అవయవగ్రంథులు కల పచ్చి నాగాజినము సంసమున ధరించి ప్రావృష్టేషు కాంతికల మహాభైరవ రూపమునుచూచి, భయకంపితుడయిన కుమారుని చేతిపట్టిన గౌరీదేవిని చూచుచు భగవాన్ శివుడు ప్రేమచే కరిగినవాడు వలె నయ్యెను. ఇందలి విశేషము క్రాద్రాన్య జన్యమే.

క్రాద్రాన్యమునను కరుణము జనించుటకన్నడదు. ఉదా :

విరీక్ష్య సంరంభ విరస్త చైర్యం, రాధేయిమారాధిత జామదగ్న్యం
అసంస్తుతేషు ప్రసంభం భయేషు, జాయేత మృత్యోరపి పక్షపాతః

పరశురాము నారాధించిన రాధేయుని ధైర్యము తొలగునట్లు చూడగా మృత్యువునకు నపరిచితములయిన భయము లందభిమానము కలుగును. పూర్వవైభవ విలోప కృతమయిన మృత్యుగత కరుణ మిందు క్రాద్రాన్యము కాదు .

వీరేతరమునగూడ నద్భుతము కలుగుట కన్నడుచున్నది.
పీఠమువలన నద్భుతము గోచరింపకపోవుటయు కలదు. ఉదా:

నైతచ్చిత్రం యదయముదధిశ్యామసీమాం ధరిత్రీం
ఏకః కృత్వాం నగరపరిఘప్రాంకుణాహర్షునక్తి
ఆశంసంతే సురయువతయః సక్త పైరా హి నైతై నః
అస్యాధిజ్యే ధనుషి విజయం పౌరుహూతే చ వశ్రే॥

ఈ మహాబాహువగు దువ్యంతు డొక్కడె సముద్ర పర్యంత
యగు నీ భూమినంతటి ననుభవించుచున్నాడనుట చిత్రము కాదు.
దైత్యులతో వైరము రాగా దేవవనిత లీతని యెక్కిడిన ధనువు
నందును దేనేంద్రుని ధనువునందును విజయము నాశంస చేయు
చున్నారు.

బీభత్సము కన్ననితరమున గూడ భయానకము గోచరించు
చున్నది ఉదా:

యస్మిన్ననైశ్వర్యగతి వ్యరీకః, పరాభవం ప్రాప్త ఇవాంతకోఽపి
ద్వైపన్యః కస్య రజే న తుర్యా, న్మనో భయైకశ్రవణం స వీప్యః,

ఏ భీష్మనందు సామర్థ్యము చాలని యంతరికుడును పరాభ
వము పొందినవాడుగ నుండెనో ఆ భీష్ముడు యుద్ధమున ధనుర్ధూనన
మొనరించుచు నెవనిమానమును భయప్రవణ మొనరింపడు. ఇందలి
భయానకము బీభత్సేతర కృతము.

బీభత్సము వలన గూడ భయానకము గోచరించుట లేదు
ఉదా :

తత్కూరదంత కరపత్ర వికృత సత్త్వ
సంఘాత నిస్సర దస్పష్టుత కూర్చపుంజం
సక్త్రం వపుశ్చ వికృతాకృతి దీర్ఘబాహా
రార్యేణ రాక్షసకుతుహలినా న దృష్టం.

ఆ దీర్ఘబాహువయిన కలంఘుని వక్త్రము దేహమును వికృతాకృతి నుండుటను రాక్షస కుతూహలముచే నార్యుడు చూడనే లేదు. ఆతని జంపము వంటి క్రూర దంతము లరణ్య మృగసంఘాతము కోతకోసి కొఱికినది. ఆ మృగముల దేహములనుండి వెలువడిన రక్తస్పృతి యాతని కూర్చుము తడిపినది. ఇట్లాతని వక్త్రము శరీరము వికృతాకృతి యయినది. ఇందు వీభత్సమున్నది. భయానకములేదు.

ప్రకృతిరూపము లయిన రసముల వలన రసము ఉదయించు నను రెండవమతియు పరిశీలింతుము. శృంగారములు ప్రకృతులుగా చుండగా హాస్యములు జన్మించుననుట నిట్లు వికల్పింపదగును.

౧. శృంగారము వలన హాస్యము కలుగునా?

౨. శృంగారమే హాస్యముగా నగునా?

ఇట్లు వికల్పించుట యేల? శృంగారమువలన హాస్యము కలుగు నందులేని యగి మాకు సమ్మతమే. అశృంగారి యగు వానికి ప్రకర్ష గామి - అప్రకర్ష గామి యగు భావమేదియు జనింపదు. శృంగారి యగు నాతడే 'రమతే - హసతి - విస్మయతే - జగుప్సతే-శోచతి- బిభేతి - శామ్యతి - స్నిహ్యతి - గర్వాయతే - అభిమన్యతే' గమించు నుత్సహించును హసించును విస్మయపడును జగుప్సపడును శోకించును భయపడును శమించును స్నేహపడును గర్వించును అభిమానించును. శృంగారియే సర్వభావములు పొందగలడు.

రతి ప్రకృతి యగు శృంగారమే హాస్యరసమగునను రెండవ పక్షము ఘటింపదు. శృంగారమునకు హాస్యవ్యపదేశము లేకలేదు. ఇట్లందురా?

‘శృంగారానుకృతిర్యేహ స హాస్యా రస ఇష్యతే’

శృంగారానుకారముండుట హాస్యరసమగును అని అయినచో వీరాకారముండుటయు హాస్యరసమగునని. యంగీకరింపవలసియుండును.

‘వీరస్యానుకృతిర్యేహ సోపి హాస్య ఇతీష్యతాం’

కాన పై పక్షవాదముపపన్నముకాదు. ఇట్లునుటచే ‘చాద్రాన్తు కరుణో రసః’ అనుటయు ప్రత్యుక్తమయినది. చాద్రము వలన కరుణము కలుగదు. చాద్రమే కరుణము కాదు.

‘అథ చాద్రస్య యత్కర్మ కరుణస్సనిశ్చయతే’

చాద్రకర్మ కరుణమగునని తలంతురు. అయినను; కరుణము చాద్రకర్మ కాదు. కరుణమున కది కారణమును కాదు. అట్లే అద్భుతము వీరకర్మకాదు. అద్భుతోత్పత్తిలో వీరమునకు హేతుత్వమును నివారితము. బీభత్స దర్శనమున గలుగు భయానకమున్నది. ఆ బీభత్స దర్శన మనునది యాలంబనకారణమయిన విభావమున కన్న భిన్నము కాదు కావున నీ వాదములన్నియు వాదము లన దగినవి కావు. ‘యత్కించి దేతత్’ భావముల వలన రసము లుదయించుననుట కాని రసముల వలన భావము లుదయించుననుట కాని, రసముల వలన రసము లుదయించుననుట కాని యుపపన్నములగు వాదములుకావు. అయినచో ‘కింపునరిహన్యాయం? ఇచట న్యాయ మగునదిమేమి? మేము పూర్వము నిరూపించినదే న్యాయపక్షము. అది యిట్లుపవర్ణితము.

అప్రాతికూరికతయా మనసో ముదాచేః

యః సంవిదోనుభవహేతురిహాభిమానః

క్షయో రసః స రసనీయతయాత్మశక్తేః

రత్యాదిభూమవి పునర్వితథా రసోక్తిః

మనసున కప్రతికూలముగా హర్షాది సంవిద్విశేషముల ననుభవింపజేయుటలో నభిమానము హేతువుగానుండును. ఆత్మశక్తియచట రసనీయమగును. కావున నా యభిమానమురసము. రత్యాది విశేషములు రసములనుట వితథోక్తి. భావపథమున పర్యవసన్నములగునని

భావములె కాని రసములు కావు. భావనాపథ మతిక్రమించి రస్య మానమగు నదియె రసము.

ఇప్పటి కీ ప్రతిపాదన సారముగా రసమునకు సంబంధించిన మూడంశములు విశదములయినవి.

౧. రసమునకు పూర్వకోటి
౨. రసముయొక్క మధ్యమావస్థ
౩. రసముయొక్క పరమకావ్య

రూఢాహంకారత రసమునకు పూర్వకోటి నలుబదితొమ్మిది సంఖ్యకల రత్నాది భావములకు విభావానుభావవ్యభిచారి సంయోగము కలుగగా రసవ్యవదేశార్హత్వతను సంపాదించు పరప్రకర్షరసము నకె యగును. ఇట్లు పరప్రకర్ష కలుగుటయె మధ్యమావస్థ. 'ప్రేయః ప్రయతరాఘ్వానం' అనుట యుపలక్షణము. రతి ప్రేమరూపమున పరిణమించిన విధమున భావాంతరములును పరమ పరిచాకము కలిగిన ప్రమాణ రూపమున పరిణమించును. అట్టి పరిణతిలో రసై కాయన మని రసమునకు పరమ కావ్య ప్రతిష్ఠిత మగును. తథాహి. ఈ యంశ మిల్లుపపాదించ దగును. ఊర్జస్విలో రూఢిమయిన యహంకారము నోచుచును.

౧. అపకర్తాహమస్మి' అను ఛీరోదాత్రా శ్రయమయిన యూర్జస్విలో 'నేనపకారి నని నీ మనమున భయముకలిగిన నాఖిడ్లమెప్పుడును పరాఙ్ముఖులందు ప్రసరించుట కుత్సహింపదని రూఢాహంకార మున్నది.

౨. 'మృతేతి ప్రేత్య' రతివలన శృంగారోత్పత్తికై ప్రదర్శించిన లక్ష్యములో నా యావంతి నీ జన్మయందే నేను పొందగల్గితి నని యహంకారము ప్రతీత మగుచున్నది.

౩. శృంగారము వలనను హాస్యము కావరాదను 'చింతా నీతదయిత' గాఢార్థములో కోపపరిగ్రహమున నీ ప్రతిజ్ఞ వ్యర్థము. నీ కోపము నీ ప్రతిజ్ఞయు క్తముగ లేదు. 'ధిక్తే' - అనుటలో నహంకారమున్నది.

౪. 'అజిత్యా సార్థవాం' అను సుత్సాహము వలన వీరనిష్పత్తి కుదాహరించిన లక్ష్యములో ఉర్వీవిజయాదిక మొనరింపక నేనెట్లు సార్థివుడ నయ్యెదననుటలో నహంకార భావమున్నది.

౫ విస్మయమున నద్భుతమున కుదహరించిన 'అంశుకాని ప్రవాలాని యను దానిలో 'నేనిట్టి చెట్ల నెచ్చటను చూడలే' దని యహంకారమున్నది.

౬. క్రోధమున కాద్రనిష్పత్తి కుదాహరించిన 'నిగృహ్యకే శేషు' స్థలమున నాద్రాపదిని వీడు జుట్టుపట్టిలాగినాడ'ని యహంకారమున్నది.

౭. భయమున భయానకోత్పత్తి కుదాహరించిన 'ఇనం మఘోనః 'శ్లోకములో' ఇట్టియాయుధమున్నందున నింద్రుడు ధన్యుడను నహంకారము కలదు.

౮. శోకమున కరుణనిష్పత్తి లక్ష్యమయిన 'యస్యాః కుసుమశయ్యాపి' లక్ష్యములో ఆ నా దేవి చితిపై నున్నది' అను నహంకారమున్నది.

౯. బీభత్సమున భయానకోత్పత్తి లక్ష్యమయిన 'అంత్ర ప్రోత' పద్యమున 'ఛీ కౌణపులాంత్ర భూషణులై రక్తము త్రావు చున్నారు అనుచో నహంకారమున్నది.

౧౦. శృంగారమున హాస్యనిష్పత్తికల 'సప్తషభువనత్రయ' పద్యమున "నామనసున కిప్పుడు సంతోషమున్న"దని యహంకారమున్నది.

౧౦. కీరలలితాశ్రయమయిన ప్రేయస్సున కుదాహరించిన 'యదేవరోచతేమహ్యం' అను పద్యములో ఈమె నాకు ప్రియ, అట్లే యామెకు నేనుప్రియుడను. నా కనుకూలముగ నామెయూచరించును అని యహంకారమున్నది.

౧౧. కీరోద్ధతాశ్రయోద్ధతోదాహదరణముతో 'ధృతా యుధోయావదహం' అనుచోట 'నేనాయుధము ధరింప నితరాయుధములేలే!' అని యహంకారమున్నది.

ఇట్లంతట నహంకారమెమూలము. ఈ లక్ష్యములన్నిటిలో నంతరానుగతముగా నాత్మాభిమానమున్నది. ఆత్మీయత యున్నది. అది యహంప్రకృతి.

'విభావానుభావవ్యభిచారి సంయోగాద్రప నిష్పత్తిః అని యనిరికదా! ఆ రసనిష్పత్తియెట్లు కలుగును? ఉచ్యతే. ఉష్ణదము ఈ పంక్తుల భావింపుడు.

౧. యథా, ఇందుసన్నిధేః చంద్రకాంతః స్యందతే

౨. యథా, అర్కసన్నిధేః సూర్యకాంతః జ్వలతి

౩. యథా, కర్పూరసన్నిధేః స్ఫటికో విచీయతే

చంద్రసన్నిధిలో చంద్రకాంతము స్యందించునట్లు, సూర్య సన్నిధిలో సూర్యకాంతము జ్వలించునట్లు కర్పూరసన్నిధిలో స్ఫటికము లీనమగునట్లు, ఆ యాయాలంబన విభావముల వలన బుద్ధిం ద్రియములు తదాకార పరిణతములు కాగా నట్టిబుద్ధింద్రియోపాధి యోగమున నున్న ఆభిమానికమనస్సు వలన ఆయా రత్నిక్రోధకోకాది భావములు సముత్పన్నము లగును.

ర త్యా దు లు

ఆశ్చర్యముత్పలదృశో వదనామరేందు

సాన్నిధ్యతో మమ మహర్హడిమావమేత్య

జాత్యేన చంద్రమణినేన మహీధరస్య
సంధార్యతే ద్రవమయోమనసా వికారః.

ఈ యుత్పలాక్షీ ముఖచంద్రసాన్నిధ్యమున ముహూర్ముహూః
జడిమను పొంది నా మనస్సు పర్వతము యొక్క జాత్య చంద్రమణి
వలె ద్రవమయ వికారము ధరించుచున్నది. దీనిలో చంద్రసన్నిధిలో
చంద్రకాంతము స్వందించుట వలె మనసు ద్రవించుట స్పష్టము.

క్రో ధా దు లు

తేనాథ నాథ దురుదాహరణాతపేన
సౌమ్యపి నామ పరుషత్వచుభిప్రపన్నా
జజ్వాల తీక్ష్ణవిశదాః సహసోద్గిరంతీ
వాగర్చిషస్తపనకాంతశిలేన సీతా.

నాథా! అనంతర మా దురుదాహరణా తపమున సౌమ్య
స్వభావయయినను పరుషత్వము పొందిన సీత సూర్యకాంతశిలవలె
తీక్ష్ణవిశదములయిన వాచాజ్వాలలను సహసావెలువరించి జ్వలిం
చెను. దీనిలో అర్కసన్నిధిలో సూర్యకాంతము జ్వలించు విధము
ఆతపేన - తపనకాంతశిలా - అర్చిషః - ఉద్గిరంతీ - జజ్వాల -
పదములచే స్పష్టమయినది.

శో కా దు లు

అధేదం రక్షోభిః కవకహరిణ చ్చద్య నిధినా
తథా వృత్తం సాపైః వ్యధయతి యథా జలితమపి
జనస్థానే శూన్యే వికలకరణైరార్యచరితైః
అపి గ్రావా రోదిత్యపి చదలతి వజ్రస్య హృదయం.

బంగారు లేడి మిషగా నాపాపులయిన రాక్షసులు వర్తించిన
విధము తొలిత మయినను వ్యధకలుగ జేయుచున్నది. శూన్యజన
స్థానమున వికలేంద్రియుడయిన రాముని యాచరితములు రాతిబండ

నయిన నేడ్పించును. వజ్రహృదయ మయినను ప్రసరింతును, వినిలో
కిరూపర సదృశము లయిన గామాచరితములు వాసానుముల కిల్లగించుట
యను విశేషము నతి తమగా చున్నది.

ఈ పంక్తుల సంభావింపును.

౧. చంద్రోదయమున సముద్రము క్షుభ్దమగును.

౨. అపభ్యసేవసమున వ్యాధి వృద్ధి పొందును.

౩. అనాధుచనార్య సన్నిధివల్ల సుహృద్భావము క్షుభ్దమగును.

అట్లే నూనూ యుక్తివచ విచిత్రముల వలన తత్త్వవిభజన
సంస్కారము కల మనస్సునకు తత్త్వవాదవివృద్ధియై యీలాగా విచిత్రము
అపజాతము లగును.

౪. క్షోభమున, ఉదా:

విలలాప స దాష్ట్యగల్గదం, సహజాబివ్యవహార చీరణం

అభితప్తమయోపి మార్దవం, భజతే కైః కథా శరీరీభు.

సహజమయిన ధీరతిను విడనాడి బాష్పమున గ్గిగిముగా
రతివిలపించినది. అగ్ని తప్తమయిన యినుము కూడ మార్దవము
పొందును. దేహభావల విషయమిక చెప్పనేల? కామదహనమున
విలపించు రతిదేవి మనస్సునొక భిమించున్నది. తప్తయోవృష్టాంతమున
విస్పృష్టమయినది.

౫. తనభివృద్ధి. ఉదా :

తముదీక్ష్య దురోచ సా భృం, స్తనసంబాధమురో జమాన చ

స్వజనస్య హి దుఃఖమగ్రతో, విపృతద్వారపివోపజాయతే.

రతిదేవి వసంతుని చూచి యధికముగా విలపించినది. స్తన
సంబాధము కలుగునట్లుగా అొమ్ము బాదుకొనినది. తన జనమెదుట
దుఃఖము ద్వారము తెఱచిన విధమున నగునుగాదా! అపభ్యసేవస

మున వ్యాధి యభివృద్ధి పొందినట్లు స్వజన నమీషమున దుఃఖ మభి
వృద్ధి పొందినది. ఉగాహరణమున స్పష్టము

3 తత్ప్రతికూల్యము ఉదా .

ఇదమసులభ వస్తు పార్థనా దుర్నివారం
ప్రథమమపి మనో మే పంచబాణః క్షిణోతి
ఃముత మలయవాతోన్మూలితాపాండివ త్రేర్
రుపవన సహకారైర్దర్శితేష్వంతురేషు

సులభము కానిదాని ప్రార్థించి నివారింపశక్యము కాని నా
మనస్సును మొదలచే మస్మధుడు బాధించుచున్నాడు. మలయవన
సులచే నెండుటాకలు రాలిపోగా నుపవన సహకారవృక్షము లంకు
రములను ప్రదర్శింపగా నిక నా మనోవేదనా విశేషమేమి చెప్ప
నలెను? దీనిలో నపభ్రసేననమున వ్యాధి మచిరినట్లు సహకారాంతుర
సర్వనమున మనోవేదన నాతిశయమగుట యున్నది ఉదాహరణ
మున నది యభివ్యక్తమయినది.

ఇట్లాలంబన విభావముల నలన ఉద్దీచన విభావముల నలన
గలుగు విశేష మా సూత్రితముదాహృతిము - ఇక అనుభావవ్యభి
చారుల నలన గలుగు విశేష మాసూత్రిత ముదాహృతిము కావ
లెను వీనిని భావింపుడు.

౧. యథా ఏకస్యాపి భూరుహాదేః కాండ - స్కంధ - శాఖా -
విలవాదయః ప్రకారాః పల్లవ-పత్ర - పుష్ప-ఫలసంపదాదయో
చికారాః;

౨. ఏకస్యాప్యంభసః ప్రవాహ - అవర్త - బుద్బుద - తరంగదయో
వివర్తాః ముక్తాశల - ఘన - లవణ - కరకాదయో విపరిణామాః

3. ఏకస్యాపి ధ్వనేః తారి-మధ్య-మంద్ర-క్రష్టాదయోభేదాః వర్ణ-
పద-వాక్య-సూజితాదయః అవచ్ఛేదాః.

౪. ఏకస్యాపి వాయోః ప్రవహ - ఆవహ-పరివహోదయః స్కంధాః.
ప్రాణ - అపాన - వ్యానాదయః అనుబంధాః

ఒక నృత్తమునకు కాండము స్కంధము శాఖ విలువము మొదలగు ప్రకారములున్నవి. పల్లవము పత్రము పుష్పము ఫల సంపద మొదలగు వికారములున్నవి. జలమునకు ప్రవాహము ఆవర్తము బుడ్డుదము తీరరంగిణు మొదలగు వినర్తములు ముత్త్యములు పెనము లవణము కింకర మొదలగు విపరిణామములున్నవి. ఒకే స్థానికి తార-మంగ్ర-సుఖ - ప్రహ్లాది ఘోరములున్నవి నర్తక-నాక్య కూజతాద్యవిశేషములున్నవి. ఒకే వాయువునకు ప్రవహ - ఆవహ-పరివహ ప్రభృతిస్కంధములున్నవి. ప్రాణ - అపాన-వ్యానాద్యనుబంధము లున్నవి. ఇంద్రియము నాయాయపాథుల వలన గలుగుచున్నవి. అష్టైరతిక్రోధ శోకాదులకు ఆయా యువాధులవలన నాయాయనుభావము లాయాన్యభిచారులు గలుగును. ఇవి బాహ్యములు నాభ్యంతరములు వ్యవస్థానుసారమున సంభవానుసారమున గలుగుచుండును. పొంగుచు పొంగుచుండును. అందు వ్యభిచారిభావములలో చింతి - జాతుక్యము - ఆవేగము - వితర్కము మొదలగునవి నాభ్యంతరములు. స్వేద-రోమాంచ-అశ్రు-వైవర్ణ్యాదు లనుభావములందు బాహ్యములు. స్మరణేచ్ఛాద్వేష ప్రయత్నములు అభ్యంతరములు. మనోవాగుచ్ఛ శరీరారంభగుణయిన చేష్టలు బాహ్యములు. ఈ బాహ్యభ్యంతర భావము లనుక్రియమాణములై సాత్త్వికాభినయములని ఆంగికాభినయములని, వాచికాభినయములని. చిత్రాగీనములని, సామాన్యాభినయములని వ్యవదేశము పొందుచున్నవి.

రతిప్రభవో దాహరణము.

వివృణ్వతీ తైలసుతాపి భావ మంగైః స్ఫురద్బాలకదంబకలైః
సాచీకృతా చారుతరేణ తస్మా, ముజేన పర్యస్తవిలోచనేన॥

వార్వత్తీ దేవియు బాలకదంబకల్పములయిన యవయవములచే
తన రతిరాగభావము సూచించునట్లై లోచనముల ద్రిప్పుచు రమ్య
మయిన ముఖము నడ్డముగా మలచి నిలచెను.

శ్రో ధ ప్ర భ వ ము

ప్రత్యగ్రారికృతాభిమన్యనిధన ప్రోద్భూత తీవ్రక్రుహః
కీర్ణా బాష్పకణైః పతత్రిధనుషి ప్రీడాజడా దృష్టయః
పార్థస్యాకృతశాత్రవ ప్రతికృతేరన్తఃశుచా ముహ్యతః
హా వత్సేతి గిరః స్ఫురంతి న పునర్నిర్యాంతి కింరాచ్ఛహిః.

శత్రువు లభిమన్యవధ మాచరింపగా తీవ్రకోపము కలిగిన
యల్లుచుని దృష్టులు బాష్పాకీర్ణములై ప్రెడాజడములై గాండీవమున
ప్రసరించినవి. శత్రువులకు ప్రతీకార మొనర్పలేదని దుఃఖమున
వ్యాముగ్ధుడయిన యాతని కంఠమున “హా! వత్స!” యను మాటలు
స్ఫురించునె కాని కంఠమునుండి వెలికి వచ్చుట లేదు.

శో క ప్ర భ వ ము

మాతర్మాతర్దలతి హృదయం ధ్వంసతే దేహబంధః
శూన్యం మనో జగదవిరతజ్వాలమన్తర్జ్వలామి
సేదన్నధే తమసి విచురో మజ్జతీవాంతరాత్మా
విష్వజ్మోహః స్థగయతి కథం మందభాగ్యః కరోమి.

అమ్మా! హృదయము పగులుచున్నది. దేహబంధము శ్వరిం
మగుచున్నది. జగముశూన్యముగానున్నది. నిరంతరజ్వాలగాలొముండి
పోవుచున్నాను. చిమ్మచీకటిలో వ్యధపడుచున్నాను. అంతరాత్మ
వివశమై తమస్సులో మునిగిపోవుచున్నది. మోహమంతట కప్ప
చున్నది. మందభాగ్యుడను. ఏమిచేయుదునమ్మా! ఈ మూడు లక్ష్య
ములలో ననుభావ వ్యభిచారిభావముల సంబంధము వలన నాయా

విశేష సంపత్తి యహ్యహ్యము. ఇందు బాహ్యభ్యంతరభావ సంపత్తిని గూడ యథాసంధానముగా గ్రహించునది.

వేరువేరుగా విభావాగుల సంపద్వివేకము సూచితమయినది. తమతమ విభావానుభావ వ్యభిచారిభావముల సంయోగము కల రతి క్రోధశోకాదుల వలన రసములు నిష్పన్నములగుట సూచితమగును. ఇందీవిశేషములను భావించుట సముచితము.

“యథా ఇంద్రియే రసః - సర్వవేద్యై సై తం - ధాతుభ్యో హిరణ్యం
అశ్వభ్యో లోహం - దహ్నో నవనీతం - కాష్ఠతోఽగ్నిః”

చెఱుకు గడల నుండి రసము, తిలముల నుండి నైలము, ధాతువులనుండి బంగారము, వాహుల నుండి లోహము, పెఱుగునుండి నవనీతము కాష్ఠమునుండి మగ్ని నిష్పన్నమగుచున్నది. వీరిలో రసనైలములు యంత్రసంయోగమున, హిరణ్యలోహములు అగ్ని పుటము) (సంయోగము) వలన, నవనీతాగ్నులు మన్థసంయోగము వలన నిష్పన్నమగును. ఈ విధానము లోకసిద్ధములు. అట్లే తమ తమ విభావానుభావవ్యభిచారి సంయోగములు సముచితముగా గలుగగా రతి క్రోధ శోకాదుల వలన నామూ రసములు నిష్పన్నములగును.

రాహోక్చంద్రకలామివాననహవరీం వై వాక్పమాస్వాద్య మే
దస్యోరస్య కృపాణపాతవిషయాదాచితః ప్రేయసిం
ఆతంకాద్వికలం ద్రుతం కరుణయా విక్షేభితం విస్మయాత్
క్రోధేన జ్వలితం ముదా నికసితం చేతః కథం వర్తతే

నా ప్రేయసి నీ దస్యకృపాణ పాతము నుండి, రాహుముఖ సన్నిధి నున్న చంద్రకల వలె విడగిసితిని. నామనసెక్కు యమునని ఆతంకమునవికలము. కరుణచే విక్రమము, విస్మయమున విక్షేప

క్రోధమున జ్వలితము, సంతసమున వికసితమునై యెల్లప్పుడయినది. దీనిలో విభావాది సంయోగమున రతి రసీభవించుట సంభావ్యము.

లవణరసాదులు స్వసంయుక్తము లయిన మృద్వీకాదులకు నాత్మరూపమిచ్చి యుపచితములగునట్లు రత్యాది సంజాతములయిన రసములు రత్యాదులకు వలె విభావాదులకు నాత్మరూపమిచ్చి యుపచితములగును. సర్పిర్జ్జతుమధూచ్ఛిష్టాది పార్థివ పదార్థములు, ఘన తుహిన కరకాదులగు జలీయపదార్థములు త్రిపునీసరజతాది వైజన పదార్థములు వహ్నిసంయోగమువలన ద్రవత్వము పొంది యుదక సమానత్వము పొందునవి యగును. అట్లే విభావానుభావవ్యభిచారి భావములు రససంయోగమున రసతి కలనై రసముతో సమానత్వము వహించునవియగును.

విలపన్నితి కోసలాధిపః, కరుణార్థ ప్రధితం ప్రియాం ప్రతి
అకరోత్పదివీరుహానపి, స్రుత శాభా రస బాష్ప దుర్దినాన్

కోసలాధిపుడగు నజమహారాజు ప్రియురా లిందుమతి నుద్దేశించి కరుణార్థ ప్రధితముగా విలపించుచు వృక్షములనుగూడ ద్రవించు శాఖారసబాష్పములచే దుర్దినముగ నొనరించెను. ఇందు విభావాత్మకములయిన వనీవృక్షములును అజకరణ సంబంధమాన రసములయినవి.

ఇక్షురసముల వలన మధునిష్పత్తి యగునట్లు, మధురాధుల వలన షాడభోత్పత్తి యగునట్లు గుఱాదుల వలన నాసహోత్పత్తి యగునట్లు నాయారస సామాన్యములవలన రసవిశేషాభి నిర్వృతి యున్నది. అగ్నియొకటి యయినను భామాగ్ని-దివ్యాగ్ని ఔదర్యాగ్ని యని జాతిభేదము కలదగును. దాహలోక పాక్షాద్యర్థక్రియలు కలదగును, ఘోమాగ్నిరంగారాద్యవస్థలు కలదగును. అట్లే రసమొకటి యయినను భావరసతదాభాసాది జాతిభేదములు ఉత్తర-అభిషంగ-

విర్వృత్తైశ్వర్య క్రియలు, ఉత్పాద - అభివృద్ధి - స్థైర్యాద్యవస్థ ల కలదగుట భావగోచరమగుచునే యున్నది.

౧. భావజాతి ఉదా :

హరస్తు కింఽత్పరివృత్త పైర్వ
శ్చంద్రోదయారంభ ఇవాంబురాశిః
ఉమాముఖే బింబఫలాశరోష్ఠే
వ్యాపారయామాస విలోచనాని.

చంద్రోదయారంభమున నాగరిమునల హరదేవుడొకింత పరివృత్తికేంద్రమై బింబఫలాశరోష్ఠము కల యుమాముఖమునందు లోచనములు ప్రసరింపజేసెను. దీనిలో శివునకు చుంబనేచ్ఛాత్మకమయిన భావమగ్నివర్జితమయినది. అది యిచట రసమునకు సంబంధించిన భావాఖ్య జాతిభేదము.

ర స జా తి

తం వీక్ష్య చేపథుమతీ సరసాంగయస్త్రిః
నితేవతాయ పదముద్భృతముద్వహంతీ
మార్గాచలవృత్తికరాకులితేవ సింధుః
సైలాధి రాజతనయా వయయా వ తస్మా.

ఆ శివుని జూచి కంపము కలదై సరసదేహయై గమించుటకై నైత్తిన పదముఁజైపట్టి, మార్గమున పర్వత సంబంధమున వ్యాకులపడిన నదివలె సైలాధిరాజతనయ పార్వతి నెడలలేదు. ఉండనులేదు. దీనిలో పార్వతి రసవివశయై నిష్క్లయయిన రీతి రసజాతి లక్ష్యమయినది.

ఉత్కంఠాగ్రాథకీయ

పంపతిరపి తాన్యహాని కృచ్ఛా
దగమయదద్రీ సుతానమాగమోత్కః

నము సంవాదించునవియె. నా కోలోకమున లోచనచంద్రిక యీమె నయనమెలకు గోచరించుట నాయీ జన్మలో నిదియె మహాతస్య వహు. ఇందు నిర్వృతి రూపమయిన యాత్మ సుఖసంపత్తి యర్థ క్రియ గ నిరూపితము.

ఉ త్పాదార్థ క్రియ

ఉత్పత్తిరేణయజనాద్యుహ్లాదీ నృపః పితా
సుప్రపన్నోజ్జ్వలా మూర్తిరస్యాః స్నేహం కరోతి మే

ఈ సీత దేవయజనసముత్పన్న ఈమె తండ్రి జనకనృపాలుడు బ్రహ్మవాది. సుప్రపన్నమాజ్ఞ్వలమయిన యీమెమూర్తి నా కను రాగముకలిగించుచున్నది. దీనిలో రసమయిన రాగోత్పాదనమున్నది

అ భివృద్ధి క్రియ

కాంతే తల్పముపాగతే విగలితా నీవీ స్వయం బంధనాత్
తద్వాసః శ్లథమేఖలాగుణధృతం కించిన్నితంజే స్థితం
ఏతావత్సఖి వేద్మి సాంప్రదమహం తస్యాంగసంగే పునః
కోఽసౌ కాస్మి రతం చ కిం కథమితి స్పల్బాపి మే న స్మృతిః.

కాంతుడు శయ్యకు రాగా కోకముడి ముడివిడి తానే యూడి నది. జారిన మొలనూలుబట్టి వస్త్రమొకింత నితంబమున నున్నది. సఖి! నాకింతమాత్రమె తెలియును. ఆతని యంగసంగము కలుగగా ఆతడెవడో నేనెవతెనో! రమించెనో! ఎట్లురమించెనో! ఏమో! ఏమో! స్వల్పముగ నయిన నా కేమియు స్మృతిలేదు. దీనిలో నాయి కానురాగలీల యుత్తరోత్తర మభివృద్ధి పొందినరీతి మన్నది.

స్థైర్యార్థ క్రియ

అద్వైతం సుఖదుఃఖయోరనుగతం సర్వాస్వవస్థాసు య
విక్రమో హృదయస్య యత్ర జరసా యస్మిన్నహార్యో రసః

కాలేనావరణాత్యయాత్పరిణతే యత్స్నేహసారే స్థితం
భద్రం తస్య సుమానుషస్య కథమప్యేకం హి తత్ప్రవృత్తే,

దీనిలో రాగధైర్యము సర్వవిశేషములందనుగతమైయున్నది. ఇట్లే యీ ప్రభుత్వమున భావవిశేష - రసవిశేష - ఆభాసవిశేషములను భావింపవచ్చును. ఇట్లు గుణరస తదాభాసభావముల కలంకారత్వమవస్థాపితము కాగా నీ యలంకార సంకరము పట్పికార మగుచున్నది.

గుణసంకరము - రససంకరము

అలంకారసంకరము - గుణరస సంకరము.

గుణాలంకార సంకరము - రసాలంకార సంకరము.

గుణములకు సంకర వ్యవహారముపన్నమగునా? గుణము లెన్నియున్నను “గుణవత్” అను వ్యవదేశమెయున్నదికదా? ఈ శంక తగదు. గుణములు మూడువిధములు.

శబ్దగుణములు-అర్థగుణములు-దోషగుణములు. ఈ మూడును ప్రత్యేకముగా మూడువిధములు సోల్లేఖములు-నిరుల్లేఖములు అందు శబ్దగుణములలో సమాధి - మాధుర్య - ఔదార్య - గాంభీర్యాదులు సోల్లేఖములు, స్లేష - ప్రసాద - సౌకుమార్యాదులు నిరుల్లేఖములు. అర్థగుణములలో స్లేష - ప్రసాద - రీతి - కాంత్యాదులు సోల్లేఖములు. అర్థవ్యక్తి - సౌక్య-గాంభీర్య - సమ్మితత్వాదులు నిరుల్లేఖములు. దోషగుణములలో గ్రామ్య - పునరుక్త - అపార్థ - వ్యర్థాదులు సోల్లేఖములు. శబ్దహీన - సంశయ - అపక్రమ - విసంధ్యాదులు నిరుల్లేఖములు. అందుసజాతీయములగు సోల్లేఖములకువలె విజాతీయములగు నిరుల్లేఖములకును సంకరవ్యవహారము ప్రవర్తించును.

నవపల్లవేషు లోలతి మూర్ఛితే । విటపేషు వలతే శిఖరేషు
స్థగతి స్తబికేషు చ తదా । వసంతలక్ష్మీరశోకస్య.

అశోకము యొక్క చరిత్రలక్షి పల్లవములందు కదలుచున్నది. పటవములలో ఘోరార్థితమయినది శిఖరములందు వలనము పొందినది గుత్తులలోదాగినది. దీనిలో శబ్దగుణములందు సజాతీయములయిన సమాధ్యాది గుణములకు సంకరమున్నది. అన్యవర్తముల నన్యస్థలముల నానోపించుట యను యొసమాధి పృథక్పదితా రూపమయిన మాధుర్యము, బంధవికటతారూపమగు ఉదారత, ధ్వనిమత్తారూపమైన గాంధీర్యము అను సజాతీయగుణములు సంకీర్ణములయినవి. “వసంతలక్ష్మీః అశోకస్య” అనుపదములందు శబ్దధ్వనియు పరిసూఫర్తమగును. ఒకానొక ఏత శోకుడయిన కాముకుని యంగములందు ప్రయాగన సవిలాసముగ చేష్టించుట వలెనించు నశోకమునకీ లక్షియున్నది.

అశోకః పుష్పైర్దయాజ్జల్మజలభావం జలముచ
స్తభావస్తం చైవం విదధతు శుభైః శుక్తివదనే
తతస్తాం ప్రయోభిః పరిణతిమసౌ విస్తతు యయా
రుచిం తన్వన్ పీనస్తని హృది తనాయం విలరతి.

జనుడు తన పుణ్యవిశేషములచే జలభిజలభావము పొందుగావుత. జలభావముననున్నవానిని శుభాచరితములను బట్టి శుక్తివదనమున జలముక్తులు మేఘములు కూర్చుగావుత. ఆపిమ్మట శ్రేయోవిశేషములచే నాతడాపరిణతిని బొందుగావుత. అట్టి పరిణతివిశేషమున కాంతిని విస్తరింపజేసికొని ఓసి పీనస్తని! నీ హృదయమున దొరలుచున్నాడు కదా! దీనిలో సంవిధానక సూత్రతారూపమయిన శ్లేషగుణము. అర్థప్రకటతారూపమయిన ప్రసాదము, ఉత్పత్త్యాదిక్రియా క్రమాత్మకమయిన రీతి. గిస్తగుణతా రూపమయిన కాంతి యను సజాతీయములయిన యర్థగుణములు సాంకర్యము పొందియున్నవి.

గ్రామ్యాది దోషగుణ సంకరము.

హన్యతే సా వరారోహః స్మరేణాకాండపైరిణా

హన్యతే చారుసర్వాంగీ హన్యతే మంజుభాషిణీ

ఆ వరారోహ యకాండ వైరియయిన మన్మథునిచే చంపబడుచున్నది. సర్వాంగసుందరయయిన యామె చంపబడుచున్నది. మంజుభాషిణి చంపబడుచున్నది. దీనిలో 'హన్యతే' యనుసమంగ లార్థము, 'వరారోహ' యను నస్థిలార్థము, హన్యతే హన్యతే హన్యతే అను పునరుక్తి 'చారుసర్వాంగీ' అనిచెప్పియు 'వరారోహ' యనుట వలని వ్యర్థము అను సజాతీయములయిన నాలుగు దోష గుణములు సంకీర్ణమాణములై యొక యున్నట్లభాషి యనుకంపా ద్యతిశయ పివక్ష నామోదించియున్నది. ఈ యంశమిట్లు నిరూపింపబడుచున్నది.

అనుకంపాద్యతిశయో యది కల్పద్వివక్షితే

న దోషః పునరుక్తాదౌ ప్రత్యుతేయమలంక్రియ,

ఒక యనుకంపాద్యతిశయము పివక్షితుమయినచో నది స్పృశ రుక్తాదులలో దోషముకాదు. ప్రత్యుతేయం యలంకారమే యగును.

అసజాతీయశబ్దార్థగుణసామర్థ్యము

కో నామ నోదయతి నాస్తముపైరి కో వా

లోకో తరః పునరయం సవితా జగత్పు

యత్రోదయాస్తమయభాజి రుచాం నిధానే

ద్వేదా భవత్యహరితి క్షణదేతి కాలః.

ఎవడుదయింపడు? ఎవడస్తమింపడు? కాని జగములంగీ సూర్యుడు లోకోత్తరుడు తేజోనిధానమయిన యీత డుదయాస్త మయములు పొందగా పగలని రాత్రియని కాలము రెండువిధములు విభక్తమగుచున్నది. దీనిలో యావదర్థ పదతారూపమయిన సమ్మి

తత్వము, బంధవికటతయయిన యుదారత, స్వామ్యచిక్షేషణ యోగ
రూపమయిన యుదాత్తిత అను శబ్దగుణములు, ఉక్తార్థనిర్వహణ
రూపమయిన ప్రౌఢి అర్థప్రకటతారూపమయిన ప్రసాదము, రూఢా
హంకారితారూపమయిన యశాబ్జిత్యము అను నర్థగుణములు సంకీ
ర్ణము లయినవి.

శబ్దగుణదోషగుణ సాంకర్యము.

ఏహ్యేహి! వత్స! రఘునందన! పూర్ణచంద్ర!
చుంబామి మూర్ధని చిరాయా ననిష్ఠజే త్వం
ఆరోప్య వా హృది దివానిశముద్వహామి
వందేఽదవా చరణ పృష్ఠచికి ద్వయంతే.

వత్సా! రఘునందన! పూర్ణచంద్ర! రా! రా! నీతలపై
చుంబింతును చిరకాలమునకు విన్నుకొనింతును దివానిశము విన్ను
గుండెపై మోపుకొని నహింతును. నీపాదపద్మ స్వయము నమస్కరింతును. నీచిటో భానకవాక్సప్రసృత్తి రూపమయిన భావికత్వము,
ససిద్ధార్థపదతా రూపమైన ప్రసాదము, క్రియార్థ పదాఖ్యాతమైన
ప్రేయస్సు అనుశబ్దగుణములు, ఏహి ఏహి అనుపునరుక్తము, 'వత్స' అనిపలికి నీపాదాబ్జస్వయము నమస్కరింతునను విరుద్ధము "మూర్ధ్ని
చుంబామి. హృదివహామి, పాదౌవందే అను క్రియలలో నుపయో
గింపనందున పూర్ణచంద్ర అనువ్యర్థము అనుదోషగుణములు పరస్ప
రము సంకీర్ణము లయినవి. రసాక్షేపాచులలో పునరుక్తతాదులు దోష
ములుకావు.

అర్థగుణ దోషగుణ సాంకర్యము.

కిం ద్వారి దైవహతికే నహకారికేణ
సంపరితేన విషపాదప ఏష పాపః

అస్మిన్వనాగపి వికాసవికాఙ్భాజి

చీమా భవంతి మదనజ్వరసన్నిపాతాః

టేసీ ! దైవహతికా! ద్వారమున నిసహకారము పెంచు
లేల? ఈ విషపాదపము పాపరూపము. ఇది స్వల్పముగనైన
వికాసవికారము పొందునేని మదనజ్వర సన్నిపాతములు భయం
కరములగును. దీనిలో దీప్తరసతారూపమైన కాంతి అర్ధప్రాకట్య
రూపమైన ప్రసాదము ఉక్తార్థనిర్వహణరూపమైన ప్రౌఢీయను
నర్థగుణములున్నవి. 'దైవహతికే' విషపాదపోయం పాప ఇత్యాద్య
మంగలార్థము గ్రామ్యము 'కిమనేన సంవర్ధితేన అనుచోట
కర్తవ్యప్రయోజన మధ్యాహార్యము. మదనజ్వర సన్నిపాత స్థల
మున విరహి ద్రష్టుజనాధ్యాహారమావశ్యకము. అందువలన అసం
పూర్ణ వాక్యత కలుగును. కావున అర్ధవ్యక్తి విపర్యయమున్నది. 'వికాస
వికారభాజి' యనుచో పుష్పవిషయమైన వికాసశబ్దమును వృక్షమున
ప్రయోగించుట తగదు. కావున అసమర్థమను దోషము. ఇట్లు దోష
గుణములు మిథస్సంకీర్ణములైనవి. రసాక్షేపమున్నందున నిచట
నమంగలాదులు దోషములుకొవు.

౧. పరిహాస లోకోక్తులలో నమంగలము దోషముకాదు.

౨. ప్రసిద్ధిలో నధ్యాహారము దోషముకాదు.

౩. దరీవదతి - మరిచాఃకోశంతి అనుప్రయోగము లున్నందున
ఆధారా ధేయములకభేదోపచారముండవచ్చును.

౪. విరుద్ధలక్షణావిధానమున ప్రయోగించుట దోషముకాదు. ఇట్లు
దోషములు దోషగుణములగును. ఇవియు నర్థగుణములిందు
సంకీర్ణములై యున్నవి.

గుణములు శబ్దార్థదోషగుణ భేదమున త్రివిధములైనందున
సోల్లోఖ నిరుల్లోఖతా విధానమున సంకరవ్యవహార ముండుగావుత

రసములకు సంకరవ్యవహారమెట్లుకుదురును. సంకరమనేక సాధ్యము శృంగారమొక్కటియే రసముకదా. ఏనాదృశ్యతాదిరసములకు నాంకర్యమెట్లు ప్రవృత్తమగును?

ఉచ్యతే, శృంగారమొక్కటియే రసము. అయినను తత్ప్రభవము లైనరత్నాదు లుక్రీపనవిభావములచే నుద్దీప్యమానములై తదనుప్రవేశముననె సంచారులకనుభావములకు నిమిత్తములై రసవ్యవదేశము పొందగలవు. ఇది భావింపుడు. అభిమానము రత్నాదులకు నిమిత్తము. చేతోధర్మమున రహస్యమానమై రసమగును, అట్లే రత్నాదులును, అభిమానాను ప్రవేశమున హర్షధృతి చింతృత్సుక్యాదులకు మనోవాక్కాయ బుద్ధిశరీరారంభము లయిన చేష్టలకు (ఆనుభావములకు) నిమిత్తములై చేతోధర్మమున రహస్యమానములై 'రసము' లని వ్యవహారము పొందగలవు. అన్నియు యుగపశ్చాత్తమున నుండుటచే సంకరవ్యవహారమును అభిజ్ఞులు కల్పించుచున్నారు. రత్నాదు లుత్పత్తితో భావములు ప్రకర్షమున. రసములు విపర్యయమున రసాభాసములు, ప్రవిలయమున ప్రశమములు ఇట్టి విభిన్నములై సంకీర్ణము లగును.

తత్సంకర మారు విధములనుండును.

భావసంకరము - రససంకరము - భావాభాససంకరము

రసాభాససంకరము - భావప్రశమసంకరము - రసప్రశమసంకరము

భావసంకరము

న్యక్కారో హృది వజ్రకీల ఇవ మే తీవ్రః పరిస్పందతే
ఘోరాంధే తమసీప మజ్జతి మనః సమ్మీలితం లజ్జయా
కోకస్తార్మ్యవిపత్తితో దహతి మాం నాస్త్యేవ యస్మిన్ క్రియా
మర్మాణ్యేవ పునశ్చినత్తి కరుణా సీతాం వరాకీం ప్రతి.

నా హృదయమున సీతిరస్కారము వజ్రకీలము వలె తీవ్రముగా నున్నది. లజ్జా మీలితమై మనస్సు ఘోరాంధకారమున

మునిగిపోవుచున్నది. జటాయువు విపత్తి వలన గలిగిన శోకము నన్ని దహించుచున్నది. చేయునదిలేదు సీతావిషయమున కరుణ మర్మములనే ఛేదించుచున్నది. దీనిలో అమర్ల-లజ్జ - శోకము-ప్రీతి అనునవి సమకక్ష్యముగా నుండి తిలతండులవిధానమున పరస్పరము సంకీర్ణమాణములై విరహియయిన రాముని వాగరంభాను భావోక్తి పరములై ప్రతీయమానము లగుచున్నవి.

ర స స ం క ర ము

క్షిప్తో హస్తావలగ్నః ప్రసభమభిహతోఽప్యదదానోంపకాంతం
గృహ్లాన్ కేశేశ్వపాస్త్రపురణనిపతితో నేక్షితః సంభ్రమేణ
అలింగన్యోవదూతప్రిపుర యువతిభిః సాశ్రునేత్రోత్పలాదిః
కామివార్ద్యావరాధః స దహతు దురితం శాంభవో వః శరాగ్నిః

త్రిపురదాహ సమయమున శాంభవశరాగ్ని రక్షోవనితాంతః పురముల ప్రవేశించి క్షిప్త మయ్య హస్తావలగ్నమై అభిహతమయ్య నంశుకాంతము పట్టినదై కేశగ్రహ మొనర్చియు నపాస్త్రమైచరణనిప తితమయిన న నీక్షితమై యాలింగన మొనర్చునది యయిన నవధూ తమై యార్ద్రాపరాధ మొనరించిన కామి వలె సజలనయన లయిన త్రిపురయువతులచే జూడబడలేదు. ఆశాంభవాగ్ని మీదురితమూ దహించుగావుత. ఇందు హరప్రభాప వర్ణనమున నున్న శృంగారము కరుణములు మత్స్పిండమున పాంసూదకము వలె (బురదనీరు) ప్రభా నాంగభావమున సంకీర్ణమూ లయినవి త్రిపుర రిపుప్రభావాతిశయమంగి. శృంగారకరుణము లంగములు. ఈ రెండునందు సంకీర్ణములు.

భా వా భా స స ం క ర ము

అః సీతే! పతిగర్వవిభ్రమ భర భ్రాంతభ్రమద్బాంధవ
ప్రధ్వంస స్మిత కాంతిమత్తవ తదాజాతం యదేతన్ముఖం
సంప్రత్యేవ హృదాత్తదేవ కురుతే కేశోచ్ఛయాకర్షణ
త్రాసోత్తానిత లోలలోచన పతద్బాష్పప్లుతం రావణః.

ఓసీ సేతా! నీ ముఖ మహ్మదు పతిగర్వభ్రమచే తిరిగి శాంధవ
వినాశమున స్మృతికాంతి కల దయినది కదా! ఈ రావణు డిప్పుడే
హరమున నీ జుట్టు పట్టి లాగి చెదర గొట్టి మిడి గ్రుడ్లుచేసి ప్రవించు
తన్నీటితో జడిపట్టు నట్లు చేయును సుమీ! ఇందలి శ్రోధాభాసము
మునందు ఛాయాదర్శనాన్యాయములు రత్యాభాసములు సంకీర్ణమాణ
ములై యున్నవి.

ర సా భా స సం క ర ము

ఏకేనార్కం ప్రవితరదుషా పాటలేనస్తసంస్థం
వశ్యత్యజ్ఞే సజలతరలేనాపరేణాత్మకాంతం
అన్నాశ్చేదే దయితవిరహశంకినీ చక్రవాక్
హ్వా సంకీర్ణై రచయతి రసౌ నర్తకీవ ప్రగల్భా

సాయంసమయమున ప్రియవిరహము కలుగు నని శంకించు
చక్రవాకి ప్రగల్భ యయిన నర్తకి వలె సంకీర్ణము లయిన రెండు
రసములను రచించుచున్నది. అధికకోపము కల యెర్రని యొక
కంటితో నస్తమించు సూర్యుని జూచు చున్నది. సజలతరల మయిన
వేరొక కంటితో తన ప్రియుని జూచు చున్నది. దీనిలో నరసింహ
జాతిలో సింహనరభాగములు సంకీర్ణము లయినట్లు చక్రవాకిలో
రోష శోక ప్రకర్ణములు గోచరించును సంకీర్ణము లయినవి.

భా వ ప్ర శ మ సం క ర ము

దృష్టే లోచనవత్త్వేనా ముకులితం పార్శ్వస్థితే చక్రవ
న్న్యగూతం బహిరసితం పులకవత్ స్పర్శం సమాతస్వతి
నీవీబంధవదాగతం శిథిలతామాఖాషమాణే తతో
మానేనాపగతం హ్రీయేవ సుతనోరంఘ్రస్పృశి ప్రేయసి.

సఖివిఖ్యాత మయిన మానసంవిధానము కల యొకానొక
మానవతి కోపచేష్ట యిందు వర్ణితము. ప్రియుడు వచ్చి చూడగా

సుతను వనిత మానము లోచనమార్గమున ముకులిత మయినది. ప్రియుడు పార్శ్వము నందుండగా చక్రమువలె వెను దిరిగినది. ప్రియుడు స్పృశింపగా పులకము వలె వెలువడినది. ప్రియుడు సంభాషించుచుండగా నీవీచంధము వలె శిథిలమయినది. ప్రియుడు పాదము పట్టగా శిగ్గువలె జారిపోయినది. దీనితో మానవతీ హర్ష భావము క్రియ దర్శన మను నాలంబనవిభావమున నుత్పన్న మయినది. ఈ హర్షము ప్రకృష్ట రతి ప్రభవము. ప్రియుని పార్శ్వోప సర్పణాదు లిం దుద్దీపన విభావములు. వానిచే హర్ష ముద్దీప్త మయినది. పులకాదు లుత్పన్నములు కాగా సుఖాత్మకము లయిన వ్యభిచారిభావములు కలుగగా నయననిమిలనము - అధోముఖత్వము - నీవీసంసనము మొదలగు ననుభావములు హర్ష భావమునకు పరప్రకర్ష మాపాదించినవి. అప్పుడది యానందరసత్వము పొందినది. ప్రబలవిరోధి భావారతిరోదయము వలన నీ కారణముల వలననే లజ్జారోషములు ప్రతిక్షణము ప్రహసము పొందినవై సమకక్ష్యతారూపమున నుండి ప్రశమస్వ భావము పొందుచున్నది. ఇట్టి యీ లజ్జారోషములు క్షీరనీరముల వలె సంకీర్ణమాణములై యిందు ప్రతీతములయినవి.

ర స ప్ర శ మ సంకరము

విరోధో విశ్రాంతః ప్రసరతి రసో నిర్వృతిః
తదౌద్ధత్యం క్వాపి ప్రజతి వినయః ప్రహ్వయతి మాం
రుడితన్మిన్ దృష్టే కిమితి పరవానస్మి యది వా
మహార్హస్తీర్థానామివ హి మహతాం కోవ్యతిశయః.

ఆ విరోధము విశ్రాంత మయినది నిర్వృతిః మగు రసము ప్రసరించు చున్నది. ఆ యేద్ధత్య మెటకో పోయినది. వినయము నశ్చ ప్రహ్వనిచేసినది. నేనీతని (శ్రీరాముని) చూడగానే యిట్లు పరాధీనుడ

నయితినేమి? తీర్థములను వలె మహాత్ముల యొక యతిశయము
మహార్థము కదా! దీనిలో ఎవరసము బౌద్ధత్వరసము స్వాతంత్ర్య
రసములు మూడును అనందిరస ప్రశమరస వారవశ్యరసములచే తిరస్కృ
తము లగుచున్నవి. వస్త్రమున సితాదివర్ణములు నీలాదివర్ణములచే
తిరస్కృతిములగును గదా! లవచకు రామదర్శన ప్రభావము వలన
సముత్పన్న మైన విస్మయూతిశయమున వాగారంభానుభావము చిత్ర
వర్ణము నందువలె సంకీర్ణమాణమై యున్నది

అ లంకార సంకరము

వ్యక్త మని యవ్యక్త మని యుభయోత్మక మని యలంకార
సంకరము తలతెండులకాది భేదములతో ప్రధానాంగభావమున సమ
కక్ష్యతారూపమున నుండుట పూర్వప్రకాశములందు నిరూపితమె.
అయినను అది గుణాదిసంకర సాధారణమై యుని నందున ప్రస్తుత
మసాధారణ ప్రకారము నిరూపించుట యుక్తము. అలంకారసంకర
మారువిధములు.

శబ్దాలంకారసంకరము - అర్థాలంకార సంకరము

ఉభయాలంకారసంకరము - శబ్దార్థాలంకార సంకరము

శబ్దోభయాలంకారసంకరము - అర్థోభయాలంకార సంకరము,

వీనిలో శబ్దార్థాలంకారసంకర మీ విధమున నుండును.

సర్వాకారుధి దగ్ధవీరుధి సదాసారంగబద్ధశ్రుధి

కైమకైరుహి మన్తమున్మధులిహి స్వచ్ఛందకందద్రుహి

శుష్యత్రోన్వతసి తస్తభూరిరజసి జ్వాలాయమానాంభసి

జ్యేష్ఠే మాసి ఖరార్కతేజసి కధిం పాంధి వ్రజన్ జీవసి

పాఠా! ఈ జ్యేష్ఠమాసములో ప్రయాణ మొనరించుచు
నీవెట్లు జీవింతువు? ఈ మాసము సర్వాశల నడ్డుపరచినది. లతలను
తగులబెట్టినది. సాతంగములపై సదా కోపముననున్నది. వృక్షము

లెండిపోయినవి తుమ్మెనల సంతసము తగ్గినది, స్వాచ్ఛంద్యము పోయినది. నదులెండినవి. పరాగము వేడెక్కినది. నీరు వేడెక్కినది. సూర్య లేజము ప్రఖరముగానున్నది. దీనిలో నావంతీరీతి, పదముద్ర వాక్యముద్ర అనుప్రాసములను శబ్దాలంకారములున్నవి. జాతి కారకజ్ఞాపక హేతువు చిత్రహేతువు అను అర్థాలంకారము లున్నవి. ఇవి ఇగదు సంకీర్ణము లయినవి. ఇతరములగు సుదాహరణములు సర్వత్ర సులభములు.

గుణ ర స సంకరము

గుణములకు రసముల కలంకారములకు సంకరముండవచ్చును గుణరస సంకర మెట్లుపపన్నము కాగలదు? దోషహానము వలె గుణోపాదానమును నియముగా సంపాద్యము. అలంకారయోగము వలె రసావియోగము నవశ్యవిధేయము. ఒకప్పుడలంకార యోగము వ్యజ్యమాన మగును. రసావియోగము గుణయోగమట్లుకాదు. వ్యభిచరిత సంబంధములు కల పదార్థములు పరార్థాంతరములతో తిలతండుల విధమున క్షీరసీరముల భంగి సంస్పృజ్యమానము లగుచో సంకరబుద్ధి నుత్పాదించుట యున్నది. అనయనావయవివిధానము వలె జాతి వ్యక్తిరీతి వలె నవ్యభిచరిత సంబంధము కలవి యట్లు సంకీర్ణ మాణములు కావు. కావున గుణరస సంకరమెట్లు సిద్ధ మగునని శంక కలుగును.

“అత్రాపి బ్రూమః” ఇందు నిట్లు చెప్పుదుము. అసృధగ్యత్వ నిర్వర్త్యమానము లగు గుణరసములకు వాక్యమునం దవయవావయవి న్యాయమున సన్నివేశ ముండు స్థలమున సంకరవ్యవహారము ప్రవర్తింపదు.

మధురం రసవద్వాచి వస్తున్యపి రసస్థితిః

కామం సర్వోవ్యలంకారో రసమర్థే నిషించతి

శృంగార ఏవ మధురః పరం ప్రహ్లాదనో రసః
తన్మమం కావ్యమాశ్రిత్య మాధుర్యం ప్రతిపత్తి
శృంగారే విప్రలంభాభ్యే కరుడే చ ప్రకర్షవత్
మాధుర్యమార్ద్రతాం యతి యత స్తత్రాధిపిం షః
చంద్రాదయో రసా దీప్త్యా లక్ష్మింతే కావ్యవర్తినః
తద్వ్యక్తిహేతు శబ్దార్థాబోధిష్ఠాయ తిష్ఠతి
సమర్పకత్వం వాక్యస్య యత్తు సర్వసాన్నిధి
స ప్రసాదో గుణో జ్ఞేయః సర్వసాధారణక్రియః

ఈ కారికల భావ మిట్లు గ్రాహ్యము. శృంగారాదిరసాదేత
మగు వాక్యము మధురము - మాధుర్య మను గుణము కలది. వాక్య
రచనాహేతు వగు నా యా వర్ణము నందును రస ముండును. వాక్య
ప్రతిపాద్య మగు వస్తువు నందును రసస్థితి కలదు. మధువుచే మధు
ప్రతమాల నలె రసమున సహృదయు లానందింతురు. సర్వాలంకార
ములు రసము సర్వము నందు కూర్చి పోషించును. శృంగారము పర
ప్రహ్లాదన మయిన రసమా. శృంగారము వధురము. శృంగారమయ
మైన కావ్యము నాశ్రయించి మాధుర్యమను గుణము ప్రతిష్ఠితమగు
చున్నది సంయోగశృంగార మందు సంత కన్న విప్రలంభ శృంగా
రమునందంత కన్న ను కిరుణమునందును మాధుర్యగుణము సాతిశయ
ముగ నుండును. వానిలో మనస్పృధికముగా నార్ద్రత పొందును
కావ్యములందు చంద్రాదిరసములు దీప్తిపదముచే లక్ష్మీ తములగును.
కావుననే వానిని దీప్తియనియు వ్యవహరించుట గలదు. అట్టిగీ ప్తి
వ్యక్తిహేతువు లయిన శబ్దార్థముల నాశ్రయించి ఓజోగుణముం
డును. సర్వరసముల నుద్దేశించి వాక్యమునకే సమర్పకత్వ ముండునేని
యది ప్రసాదమగుగుణ ప్రసాదగుణము సర్వరససాధారణము సర్వ
రచనా సాధారణమునగును. ఇట్లా యాగుణములకు వ్యవస్థసంపన్నమై
యున్నది.

మాధుర్యము ఓసస్సు ప్రసాదము అను గుణముల వ్యవస్థ యిట్లుండగా గుణములు రసారంభకము లయినచో సంకర ప్రసిద్ధి యుండరని రసములు గుణారంభకము లయినను సంకరప్రసిద్ధి యుండరని గ్రహింప వలెను. ఎచట తిలతండులముల వలె శ్రీరసీరములవలె ఛాయాదర్శములవలె తుల్య కక్ష్యతగా వాక్యమున నప్పథగ్యత్వి నిర్వృత్త్యము లగు గుణరసముల వినివేశ ముండునో యచట సంకర న్యవహారము సంగతమగును ఇట్టి గుణరస సంకరమారువిధముల నుండును.

గుణప్రధానము - రసప్రధానము - ఉభయప్రధాన ము
ఉభయప్రధానము - గుణాధికము - రసాధికము.

గుణ ప్రధాన సంకరము

అత్రాంతరే లలిత హారలతా నితంబి
సంవాహనస్థిత వేగతరంగితాంగీ
దేవీ పృథ్వీశ్వరశయనం ధృతమానతంతు
ఁతంపురం గతివతీ నహ సౌవిదలైః

ఈ సమయమున లలితహారముకల నితంబము వహించుటచే తొట్టుపడిన వేగమునమెలికలు తిరిగిన యంగములుకలదై దేవి శయనము విడిచినాడి కోపమువహించి పరివారముతో నంతఃపురమునకు బోయినది. వీనిలో నర్థప్రాకల్య మను నర్థగుణము బౌదార్యమును శిల్పగుణము రెండును ప్రాధాన్యము కలిగియున్నవి రతి క్రోధములకు ప్రాధాన్యములేదు. కాననిది గుణప్రధానమయిన సంకరము.

రస ప్రధాన సంకరము

అస్మిన్నగృహ్యత వినాకభృతా వలీః
మారద్ధవేపధురధీరవిలోచనాయాః
విస్యస్తమంగలమహౌషధిరీశ్వరాయాః
ప్రస్తారగప్రతిసరేణ కరేణ పాణిః.

కల్యాణ సమయమున పినాకియగు శివుడు అధీరలోచన యగు వార్వతియొక్క వేపధువుకల మంగలమహావధికల హస్తమును సర్పకంఠము విడదీసి గ్రహించెను. దీనిలో స్లాఘ్యవిశేషణయోగ రూపమయిన యదాత్తత్వము బంధవికటతారూపమయిన యదారత అర్ధప్రకటతారూపమగు ప్రసాదము, దీప్తరసతారూపమగు కాంతి యనుగుణములుకలవు. అవిసాధ్య సవిలాసానురాగ సంగమ రసములతో సత్తెయము కలవయినవి. గుణములకన్న రసస్థితియే ప్రధానమయినది.

ఉ భ య ప్ర ధా న స ం క ర ము.

అపాతమాత్రరసికేః సరసిరుహస్య

కిం ఖేజమర్పయితుమిచ్ఛసి వాపికాయాం

కాలః కలిః జగదివం న కృతజ్ఞమజ్ఞేః

స్తిత్వా హరిష్యతి తపైవ ముఖస్య చోభాం.

అపాతమాత్రరసికా! పద్మబీజమును వాపికలో నర్పింపదలచితి నేమి? ఇది కలికాలము అజ్ఞురాలా! ఈ జగము కృతజ్ఞముకాదు. ఉండియుండి నీ ముఖశోభనది హరింపగలదు. ఇందు భగినివిశేష మగు ఉక్తి, సంవిధానమున సుసూత్రతారూపమగు స్లేష అనుశబ్ద గుణములకును లాసణ్య విలాస వర్ణనీయరసములకును తుల్యకక్ష్యతారూపమున నిర్దేశమున్నది. కావున నుభయప్రధానము.

ఉ భ యా ప్ర ధా న స ం క ర ము

అభినవవదూరోషస్వాదుః కరీషతనూనపాత్

అసరలజనాశ్లేషక్రూరస్తుషార సమీరణః

గలితవిభవస్యాజ్ఞేవాద్య ద్యుతిర్మనృడా రవేః

విరహివనితావక్త్రైశ్చైవ బిభర్తి నితాకరః

పిండక నిష్ఠు సవహారోపన్యాసువు. మంచుగాలి యసరలజనా
లింగనమువలె క్షూరము. సూర్యుని మన్మథకాంతి సంపదపోయిన
వానియొద్దనాచున్నది. చంద్రుడు విరహాగ్ని ముఖక్షేబ్యము నహించు
చున్నాడు. ఇందున్నాడు - క్రూర - మన్మథ - క్షేబ్యము లన్యధర్మములు
అన్యత్రారోపితము లైనవి. కానసమాధిగుణము. అభినవ వధూరోషా
గులకు లక్షణాలక్షితములయిన స్వాదుప్రభృతులకు ప్రాకట్య మున్నం
చునప్రకాశము "అభినవవధూరోపన్యాదుః - కరీషతనూనపాత్"
అని విశేషణ విశేష్యముల నుప్రకమమున నిర్వహించుట రీతి.
నాలుగుపాదములందు నాలుగర్థములును సమానముగా నివేశింప
జేయుట సమ్మితత్వము. ఇట్లు నాలుగు గుణము లున్నవి. గతి -
అమర్ష - విహింస - జుగుప్సా రూపములయిన నాలుగు రసములు కాలా
నస్థానివేదిన పరములై ప్రతీతము లగుచున్నవి. గుణములకు గాని
రసములకుగాని ప్రాధాన్యము లేదు. కాననిది యుభయాప్రధాన
సంకరము.

గుణాధిక సంకరము

అజననిరిస్తు విధూరేరపూరణిర్భవతు సర్వకామానాం

మా యాచిషి మా సేవిషి మా నహిషి పరాభవం దనినః.

నిశ్చర్యముకలుగకపోనీ! సర్వకామములకు పూరణము లేకపోనీ!
యాచింపను. సేవింపను. ధనికపరాభవముసహింపను. గీనిలో సుచే
తిజ్ నృత్యత్తి రూపమయిన సౌశబ్దము వాక్యములకు పరిపూర్ణతా
రూప మయిన యర్థవ్యక్తి అర్థప్రకటతారూప మయిన ప్రసాదము
నిశ్చర్యము కలుగకున్న కోరికలుండవు. అపరిపూర్ణ కాముడు
యాచించును. యాచించువాడు కోరిక పొందలేక ధనికుల సేవించును.
సేవించువాడు ధనికులచే పరిహాతుడగును ఇట్లుత్పత్త్యాదిక్రియాక్రిమ
మున్నం చున రీతి. ఇట్లు నాలుగు గుణములు కలవు. నిర్వేద మొక్క
టియె రసము కాన గుణాధికము ఇకనిందు యాచిషి - సేవిషి - నహిషి -
పదముల రమ్యతభావనీయము.

ర నా ఫి క స ం క ర ము

కమలమనఁబసి కమలేచకువలయేతావి కనకలలికాయాం

సా ష సుకుమారసుభగా ఇత్యుత్పాతపరంపరాకేయం?

నీరు లేచోచోటకమలము. కమలమునందు కువలయములు ఆకమలకుచలయములు కనకలలికయందున్నవి. ఆమె కుసుమార సుభగ. ఈ యుత్పాతపరంపరయేమి? ఒకచోనుండడగిన వానిని వేరొకచో వర్ణించుటవలని సమాధి, సుకుమార సుభగ - ఉత్పాతపరంపర అనుటచే అస్థిలామంగలార్థములయిన దోష గుణములు నున్నవి. శ్లాఘ్యవిశేషణయోగమున నుదాత్తత వికటబంధత్వమున నుదారత, ఉపక్రమాభేదమున రీతి, అర్థప్రాకట్యమున ప్రసాదము అనిష్ఠురత్వమున సౌకుమార్యము అభీష్టతమత్వమును ప్రేయస్సు దీప్తరసత్వమున కాంతియని పదిగుణములిందు భావనీయములు. రత్నత్కర్షణ - హర్షము - ధృతి - ఉత్కంఠ - ఆవేగ - విస్మయ - మతి - వితర్క - చింత - చపలత - హాస - ఉత్సాహ - స్తంభ - గడ్గద - ఉన్మాద-ప్రీడ - అవహిత్త - భయ - శంక అనునవి వాగారంభాను భావమున నున్నవి. ప్రియచాటుకారియగు నొక శృంగారికి సంబంధించిన విధమున నివి ప్రతీయమానములగును. కాన నిది రనాఫికి సంకరము.

గుణాంకారసంకరమునను ఆరువిధములనున్న సమాధిగుణమునకు ప్రాధాన్యము నిరూపిత మగును. ఈ విషయమిట్లు నిరూపితమయినది.

తదేతత్కావ్యసర్వస్వం సమాధిర్నామ యో.గుణః

కవిసార్థః సమగ్రోపి తమేనమనుదావతి

సమాధిగుణ మనునది కావ్యసర్వస్వముగా సంభావనార్హము. కవు లందరు సమాధి ననుసరింతురు, ఈ సమాధి మూడువిధములు.

౧. ఏకధర్మాధ్యాససమాధి

౨. అనేకధర్మాధ్యాససమాధి

౩. అధర్మాధ్యాససమాధి

ఏనిలో ననేక ధర్మాధ్యాసమున సమాధి యుభయాలంకార మగుట సమ్మతము. ఏకధర్మాధ్యాసమున సమాధి కెండువిధములు శబ్దగుణరూపము - దోషగుణరూపము.

“కుముదాని నిమిలంతి కమలాన్యన్మిషంతి” అని నపుడు నేత్రక్రియాధ్యాసయున్నది. నిమిలన మున్మేషము నేత్రక్రియలు కుముదకమలము లందా రోపితము లయినవి. ఇది శబ్దగుణరూపమైన ఏకధర్మాధ్యాసమున సమానగుణము. దోషగుణములలో నిష్ఠూత - ఉద్గీర్ణ - వాంత ప్రభృతిపదములు గాఢవృత్తి వ్యప్రాశయమున నతిసుందరములయినన గాఢధర్మము లేనపుడు గ్రామ్యకక్ష్యననుసరించిన వగును.

“పద్మములు సూర్యకిరణ నిష్ఠూతములయిన వహ్నికణము లను పానమొనర్చి యుద్గీర్ణారుణరేణువులు కల ముఖములచే మరల వమనమొనరించుచున్న” వనియనుట హృద్యముగ నుండును గాని “నిష్ఠీవతి వధూః” అనుట హృద్యము కాదు. అనేకధర్మముల నొకే పర్యాయము సమాగోపమున నిరూపించుట యలంకృతి యగును.

గురుగర్భభరాక్లాంతాః స్వనంతో మేఘపంక్తయః

అచలాధిత్వకోత్సంగమిమాః సమధిశేరితే.

ఈ మేఘపంక్తులు గురుగర్భ భరక్లాంతములై శబ్దించుచు ప్రాంతపర్వతముల యుత్సింగమున శయనించియున్నవనుటలో ననేక ధర్మాధ్యాస మున్నది. గర్భిణీధర్మములిచట చాలగలవు.

ధర్మాధ్యాసము గుణాలంకారసంకరమున ప్రధానమగును. “గుణవత్వేవ వాక్యేలంకారయోగః గుణసహిత వాక్యమున నలం

కాని యోగ ముచితము. అయిన నొకప్పుడు గుణమునకు ప్రాధాన్యము కలుగును. ఒకచో నలంకారమునకు ప్రాధాన్యముండును. కాగా ప్రధానాంగభావమున గుణాలంకారములకు సంకరవ్యవహారము ప్రవర్తించును. అది యాచువిధములు.

శబ్దగుణప్రధానము - అర్థగుణప్రధానము

నోషగుణప్రధానము - శబ్దాలంకార ప్రధానము

అర్థాలంకారప్రధానము-ఉభయాలంకారప్రధానము.

వానిలో శబ్దగుణప్రధానము ఉదా

ప్రాప్తశ్రీరేష కిస్మాత్పునరపి మయి యం మన్దభేదం విదిధ్యాత్

నిద్రామవ్యస్య పూర్వామనలసమనసో నైవ సంభాషయామి

సేతుం బద్నాతి ధూయః కిమితి చ సకలద్వీపనాదానుయాతః

త్వియ్యాయాచే వితర్కానితి చక్షత ఇవాభితి కంపః పయోదేః.

ఈతడు శ్రీ కలవాడు కదా మరిల నాకు మధనభేద మేల కలిగించును. అనలసమనస్కుడు కదా! పూర్వపునిద్రను భావింపను. సకల ద్వీపనాదానుగతుడు కదా! మరిల సేతువు నేల బంధించును? నీవు రాగా నిల్లవితిర్కముల నహించి నల్లు పయోధికికంపము కలిగినది. ఇందు హేతుత్రాప్తేతను జెప్పటలో విష్ణువు స్వరూపాధ్యాసమున తద్భావాపత్తి కలుగగా సమాధిగుణమునకు ప్రాధాన్యము గోచరించును ఇందు అవిష్ణువునందు విష్ణువ్యపదేశమున శబ్దశక్తి కాధిక్యము కలదు. కావున, అర్థప్రాకట్యమున ప్రసాదమను సర్థగుణము కలదని శంకింపరాదు.

నను! దీనిలో “త్వయి - ఏషః - అస్య” అని యుష్మదేత దిదం శబ్దము లున్నవి. వానిలోనేదియు విష్ణువాచికాదు. అది వర్ణ నీయానుగతమై యాయా యర్థము నెల్లు నిరూపింపగలదు? “ఉచ్యతే” అవి సర్వనామములు కావున సర్వవాచకములు కాగ

దోషగుణము. 'అమృతమంబునిధర్మమంధే' యనుట ద్వికర్మక ప్రయోగము దోషగుణము. 'మధిప్రభృతీనాముపసంఖ్యానం' అను వ్యాకరణనియమమున సమృతిశబ్దమున ద్వితీయ సంగతము ఈ దోష గుణములను వైజ్ఞాపకహేతువు. ఉచ్చేక్షప్రచానముగా గోచరింప జేయుచున్నవి.

నను! ఇందర్థనానకు ప్రాధాన్యమెట్లుగలుగును? తద్విషయము జ్ఞాపకహేతువుచే నపహృతముకదా! ఆ యర్థము నర్థాలంకారమే. గుణాలంకారములు తుల్యకక్ష్యతగా నున్నపు డలంకారము ప్రచాన మగును. గుణము ప్రచానము కాదు.

“గుణాలంకారయోశ్చ తుల్యకక్ష్యతాయాం అలంకారిః ప్రచానం భవతి
న గుణః గుణైః గుణఘాతై రేవ లంకారాః ప్రాయ ఆరభ్యంతే”

గుణములు గుణభూతములై యుండగా నలంకారములు సామాన్యముగా స్వరూపారంభమకలవి యగును. ఇట్లభిజ్ఞ లభిప్రాయ మావిష్కరించిరి.

వైదర్భీరీతి దోష లేశములతో నయిన నుండదు. సమగ్రగుణ గుంభితమైయుండును. విపంచీస్వర సౌభాగ్యమున నుండును. గౌడీయ రీతి సమస్తపదములతో నుద్భట పదములతో ఓజఃకాంతి గుణము లతో నుండును పాంచాలీరీతి శ్లేధభావమున నుండును. పురాణ చ్ఛాయతో నుండును. సుకుమారముగా నుండును. లాటీయరీతి యావంతీరీతులలో మాధుర్యము వాంఛింతురు. ప్రసాదమభిలషింతురు సమస్తపదముల నధికముగ నుపయోగింపరు. మాగధీరీతిలో మాత్రము కొందరికొక్కచో నోజోగుణముండుటను సమస్తపదము లధికముగా నుండుట నాదరింతురు. అంతట నిట్లు గుణసంపత్తి యుండగా నర్థప్రాధాన్యమున సంభావితములగు దోషగుణముల ప్రధానత సంగతము కాగలదా?

అలంకారముల నమకక్ష్యముగా నర్థమునకు ప్రాధాన్యము లేక పోయినను హైమ్యవిశేషణ యోగరూపదాప్త్యాది శబ్దగుణముల కేల ప్రాధాన్యముకలుగదు. గోషగుణములత్యంతము సముష్ణోఽము కలనగుటచే వింకుప్రాధాన్యము కలకుగనా. ఇట్లర్థ ప్రాధాన్యము న్నంకున నైవశ్యమున గోషగుణప్రధానతిన నిశ్చయింపవచ్చును. ఇట్టివానిలో దోషమునకు గుణభావ మత్యంతము ప్రకాశించును. శబ్దాలంకార ప్రధానత కర్థాలంకార ప్రధానతకు లక్ష్యముల భావింప గగును.

ఉ భ యా లంకార ప్రధానము

అబ్బుట్టతా వసుమధీ పలితం రిపూరః
క్షీప్రప్రమం కపిలిరా బలిరాజలక్ష్మీ,
అత్తైక్విజన్మని కృతం యదనేన యీనా
జన్మ తయే యదకరోచ్ఛురుషః పురాణః.

వసుమతి నుక్లరించెను. శత్రువక్షము దలితము చేసెను. వేగముగా బలిరాజసంపదను కబలించెను. సురాణపురుషుడు జగత్త్రయమున నాచరించినదాని నీ యువకుడొక జన్మయందె యాచరించెను. దీనిలో నుక్తి పరిచాకమయిన ప్రౌఢి, బంధవికటత్వరూపమగు నుదారత, ఆశయోక్కర్షరూపమయిన యుదాత్తత, అర్థప్రాకట్యరూపమయిన ప్రసాదము మొదలగు గుణములకన్న ఉభయాలంకారమగు విశేషాక్తి ప్రధానముగా ప్రతీతమగుచున్నది.

ర సా లంకార సంకరము

రసవంతి హి వస్తూని సాలంకారాణి కాని చిత్
ఏకేనైవ ప్రయత్నేన నిర్వర్త్యంరే మహాకవేః
రసభావాదివిషయ వివక్షేవిరహే నతి
అలంకారనిబంధో యః స కవిభ్యో స రోచతే

రసాక్షి ప్రతయా యస్య బంధః శక్యక్రియో ధివేత్
అల్పదగ్ధత్వ నిర్విచ్ఛిన్నః సోలంకారః ప్రకృప్తతే
శృంగారీ దేత్కవీ కాద్యే జాతం రసమయం జగత్
స ఏవ పితరాగచ్ఛేన్నీరసం నర్విమేవ తత్
యయా కియాచిచ్ఛిత్వా యల్పమనమనుసూయతే
తద్రూపాది పదాసక్తిః నానుప్రానా రసాపహ
నవోఽర్థిః సూక్తిరీగ్రామ్యా శ్రవ్యో బంధః స్ఫుటా ప్రతిః
అశౌకికార్థాయుక్తిశ్చ రసమాహర్తమీరత్

సాలంకారములయిన రసవద్వస్తువులను కొన్నిటిని మహాకవి యొక యత్నముననే నిరూపింపగలడు. రసభావా ది విషయమున వివక్ష లేకుండగ నె యలంకారమును నిబంధించుట కవులకు గుచితము కాదు. కవి రసాక్షిప్త హృదయుడై యలంకారబంధమును శక్య క్రియగా జేయునేని అపృథగ్యత్వనిర్వర్త్య మగునదియె యలంకారము శ్రవకర్షకలయలంకారము. కావ్యమున కవి శృంగారియగునేని శృంగారాభివ్యక్తి సమర్థములగు విభావాదుల ప్రతిపాదనమున నావధానుడగునేని జగమంతయు రసమయమగును. అతడే పితరాగుడగు నేని సర్వజగము నీరసమగును ఒకదాని శ్రుతి ననుసరించి మరియొకటి సమానమయినదిగా ననుభవము కలుగు నేని తద్రూపాది పదాసక్తి యచుప్రాస సహితమైరసావహమగును. నవీనమగు నర్థము అగ్రామ్య మగు సూక్తి శ్రవ్యమయినబంధము, స్ఫుట మగు శ్రుతి, అశౌకికార్థము కల యుక్తి అను నయిదును రసమాహరింపగలవు.

రసాలంకార సంకర మారు విధిముల నుండును.

౧. శబ్దాలంకారప్రధానము	౪. భావప్రధానము
౨. అగ్రాంకారప్రధానము	౫. ఆభాసప్రధానము
౩. ఉభయాలంకారప్రధానము	౬. రసప్రధానము

కిమిల మిలి ఏమివ ముప్పలకలితాతిలోల ముత్పలాశంకాం తే
కురుచే స్మ చిహ్నలిఖలకలితాతిలోలముత్పలాశంకాంతే,

దీనిలో రతిరసప్రభవ మయిన వాగారంభము నభిభవించి
యమకానుప్రాస శబ్దాలంకారములు ప్రధానముగా నున్నవి.

౨. అర్థాలంకార ప్రధానము

ఘలకిం జనయింతి దశకింధరస్య రాఘవశిలాః శరీరే
జనకసుతా స్పర్శిషహోద్ధా ఉప కరతలాకృష్ట విముక్తః

కరతలాకృష్ట నిమిత్తములయిన రామబాణములు సీతాస్పర్శ
మహోర్ఘములయినవన్నట్లు దశకింధరునకు రావణునకు శరీరమున పులక
లుత్పాదించుచున్నవి. దీనిలో రతిరసాభాస మభిభవించి హేతువర్ధా
లంకార ప్రాధాన్యమున నవభాసించు చున్నది.

౩. ఉభయాలంకార ప్రధానము

కిం గురుజపనమథ స్తనభర ఇతి భాగకరతలాగ్రభులితాయః
విధేః భాతాంగుమార్గవి భమం వహత్యస్యాత్రివలీ.

జఘనము బరువో యుగము బరువో గుర్తింప వలెనని విధి
కరతలమున తూచగా నిమే త్రివళి ప్రేళుల యొత్తిడి వలని విలాస
ముచు వహించుచున్నది. దీనిలో రతిరసప్రభవ మయిన విస్మయా
దుల నభిభవించి పర్యాయ-సంశయ - హేతు - ఉత్ప్రేక్ష - ఉపమ
లుఁగ యాలంకారములు ప్రధానముగా ప్రతీతిలో గోచరించుచున్నవి.

౪. భావ ప్రధానము

తస్యా దర్శనసుభగే ప్రణయస్థలన జనితో ముఖే మనోహరే
రోషాపి హరతి హృదయం మదపంక ఇవ మృగలాంచనే నిషణ్ణః

దర్శనసుభగ మయిన మనోహరమైన ఆమె ముఖమున ప్రణ
యస్థలన జనితమయిన రోషము కూడ చంద్రునందున్న మదపంకము
వలె హృదయము హరించుచున్నది. కృష్ణుడు రుక్మిణి కిచ్చిన పాపి

జాతమును చూచి కోపము కలది కాగా రాగరసమయుడయిన కృష్ణుని వాగారంభరూపమయిన వచన మిం దున్నది. సత్యభామా రోష భావరామనేయకము హేతూపమాతిరస్కాగమున ప్రధానముగా విందుప్రతీత మగుచున్నది.

౫. ఆ భా స ప్ర ధా న ము

కథం మా క్షీయతాం మధ్య పేతస్యా నీలోత్పలదలనప్పికాభ్యాం
అక్షిభ్యాం యో న దృశ్యతే ఘనస్తన భరదుద్ధప్రసరాభ్యాం

నీలోత్పల సమానము లయిన స్తనభరమున సుష్ణప్రసరములైన యీమె నేత్రములకు గోచరము కాకపోగా మధ్యము క్షీణము కాకుండునేమి! దీనిలో హేతు - ఉపమ - ఉత్ప్రేక్ష - సమాధుల తిరస్కారమున రసాభాస వాగారంభము ప్రధానముగ గోచరించు చున్నది. ఇందు నాయకుడు ప్రియా ప్రత్యభియోగరతి సుఖముపొందని వాడు. సుభగమాని ప్రత్యహము ప్రతినాయకాచల వలన వ్యధ పడువాడు. అట్టివాని వాగారంభ మిం దున్నది.

౬. ర స ప్ర ధా న ము

మాగర్వముద్వహ కపోలతలే చకాస్తి
కాంతస్విహ స్తలిఖితా మమ మంజరీతి
అన్యాపి కిం న సఖి! భాజన మీదృశానాం
వైరీ న చేచ్ఛవతి వేషధు రంతరాయః.

సఖి! ప్రియుడు తన చేతులతో కపోలములందు మంజరి లిఖించి నాడని గర్వపడకువే! కరకంపమంతరాయమై వైరి కాదేని వేరొకతె కూడ నిట్టివానికి భాజనము కాదేమి! దీనిలో ఆక్షేప - హేతు - పర్యాయోక్తముల కన్న ప్రకృష్టరతి రసప్రభవమయిన వాగారం భము ప్రధానముగ భాసించుచున్నది. ప్రియుడు ప్రేమాభిమానము లతో నున్నాడని గర్వించు నొక చెలియ దగ్గర యొకతె తన

కాంతుని ప్రేమనివేదిన పరముగా నున్న వేపధువును సూచించుచు రతిరసప్రభవమయిన వాగారంభము కఠినియనది,

ఈ విధముగా సంస్కృష్టి యనేక ప్రకారములనున్నది. గుణనిలాలంకారి సంకరప్రభవముగా భాసించుచున్నది. అందును ప్రవాహాంగభావమైన సమకత్యతారూపమున వ్యక్తముగా నవ్యక్తముగా నుభయరూపముగా తిలతండులన్యాయమున క్షీరజలన్యాయమున గలుగు భేదిములను యథాసంభవముగా దెలియదగును.

ఆ భేదములను చెప్పవలెనా? చెప్పనక్కరలేదు. చెప్పకున్న ననియెట్లు గోచరించును? చెప్పినవానియందే యవియంతర్భవింపుచును. ఈ సంకరములు రెండింటికే కలుగునా? అనేకములకునుగలుగునా? రెండింటికే సంకరము కలుగుననియందుము. అనేకములకును సంకరముగలుగునని యిప్పుడేయంటిని గదా! అంటిమి. సత్యమే 'ద్యయోః ద్యయోః' రెండింటికి రెండింటికి సంకరము. ఈరీతి సర్వప్రకారముల నుదాహృత మైనది. వాక్యమునందును గుణరసయోగము నిత్యము. కాన సముల్లేఖము కల సంకరములె సంగృహీతము లగును గాని యనుల్లేఖములకు గ్రహణములేదు. ఉదా.

ఉద్భూతః ప్రణవో యాసాం న్యాయైత్రిభిరుదిశం

కర్మ యజ్ఞః ఫలం స్వర్గః తాసాం త్వం ప్రణవో గిరాం

ఏవేదములకు ప్రణవమాదిమమో, ఉదాత్తాదిస్వరములచే నుచ్చారణమో, కర్మయజ్ఞమో ఫలము స్వర్గముగా కలదో ఆ వేదములకు నీవు హేతువు. దీనిలో శ్లాఘ్య విశేషణ యోగరూపమయిన యుదాత్తత్వముకలదు. అందు అర్థ ప్రాకట్యరూపమైన ప్రసాదము విశేషముగా నుపాత్తము కానందున నసంపూర్ణవాక్యతారూప మగు నేయత్వమను దోషగుణ మున్నది. కాని యవి సోల్లేఖము' కావున విభావితమగునేని యవి ప్రతీతములగును. జ్ఞాపక హేత్వరాలంకారము.

‘తాసాం త్వం ప్రభవో గిరాం’ - అని కారక శ్లేష్మధృలంకారము ముల్లిఖితముకాదు. విభావ్యమానముగనేని గోచించును. ప్రేయో రసమున విస్మయప్రకర్షము హన్సిత్కర్షము ముల్లిఖితములుకావు. విభావ్యమానములై భాసింపగలవు. ఇట్లే యీ లక్ష్యములందును భావింప దగును.

కిం యేన సృజసి న్యక్తముత యేన విభస్తి తం
అథ యస్తస్య సంహర్తా భాగః కితమిషతే
శింజానమంజుమంజీర కాంచీ సంచార చారవః
రమయంతి మనః కాంతా నితాంతం యోగినామపి
పయోధరతదోత్సంగ లగ్న సంధ్యాతపాంకుకా
కస్య కామాతురం చేతో వారుణీ న కరిష్యతి

ఏ భాగమున సృజింతువు? ఏ భాగమున సృష్టమును భరింతువు? ఏ భాగము సంహరించును ఇందు వితర్కాలంకారమున కారక హేతువు క్రమరచన సోల్లేఖములు కావు. ప్రసావార్థగుణమున సౌశ్ట్యము బంధవైకల్యము సోల్లేఖములు కావు. మతిప్రకర్షమున ప్రీత్యుత్కర్ష ముల్లిఖితముకాదు. విభావ్యమానములగునేనియన్నియు ప్రతీతములగును.

మంజు మంజీర కాంచీశింజానములతో సంచరించుచు నందముగా నున్న కాంతలు నితాంతము యోగుల మనస్సులను గూడ రమింపజేయుదురు. ఇందలి సౌమమార్యశబ్దగుణములో సమాసభూయస్త్వమును నోజోగుణము శ్లాఘ్యవిశేషణయోగమను నుదాత్తత్త్వి ముల్లిఖితములు కావు. అనుప్రాస శబ్దాలంకారమున హేతువు జాతి యుల్లిఖితములు కావు విస్మయభావమున రతి మతి యుల్లిఖితములు కావు అవియన్నియు విభావ్యమానములై భాసింపగలవు.

పయోధరములందు సంధ్యారుణాంశుకము ధరించిన యీ వారుణి యెవని మనము కామాతుర మొనరింపదు? కుచములం దరుణ

వస్త్రము ధరించిన యీ వారుణి చిత్తమున కామము కలుగ జేయు నని మేఘములందు సంద్యారుణకిరణములవహించిన యీ పశ్చిమ దిశచేతము కామాశుర మొనర్చునని యిందర్ధద్యయము భావించ నగును. ఇందు సేతుసమాధ్యలలికారములలో శ్లేషరూపకాలాకార ములు కాంత్వదాత్తత్వగుణములలో నోజఃప్రసాదగుణములు ఆలంబనోద్దీననవిభానములలో మతివితర్కము లుల్లిఖితములుకావు. అవి విభావ్యమానములై ప్రతీతములగును.

హస్తే లీలాకమలమలకే బాలకుందాను విద్ధం
 సీతా లోద్రప్రసవరజసా పాండుతామాననే శ్రీః
 చూడాపాశే నవకురవకం చారు కర్ణే శిరీషం
 పీమంతే చ త్వదుపగమజం యత్ర నీపం వధూనాం

మేఘా! అలకాపట్టణము నందు వనితల కీ విధముగా నలంకారము లున్నవి. హస్తమునందు లీలాకమలము అలకలందు బాలకుందములు ముఖములందు తొద్దుగ పూర్ణ ధవలిమ, చూడాపాశమున కురవకము, కర్ణమునందు శిరీషము, పాపటలో నీ రాక వలని నీపము నుండును. ఇందు జ్ఞాపకపేత్వలంకారమున అర్ధాలంకారములు శబ్దాలంకారము లుభయాలంకారము లుల్లిఖితములు కావు. ఉదాత్తత్వమును శబ్దగుణమున శబ్దగుణమర్థగుణము దోషగుణము లుల్లిఖితములు కావు. యక్షినినివాసవర్ణనోత్తర్జములో నివాసిజనవైచగ్యము వర్ణించుటయను విభావము, ప్రియతమాస్థాన ప్రేయోరసములో సర్వోపకరణ ప్రాగుణ్యస్మృతి విలాసాద్యభినందనమును ననుభావము ప్రియసుహృదుడయిన మేఘుని ప్రరోచనోత్సాహములో స్మృతి యుత్కంఠయను వ్యభిచారిభావము సముల్లిఖితములు కావు. అయినను విభావ్యమానములై ప్రతీతములగును.

శబ్దే ఖండేందుః శశిదివకరో కర్ణయుగలే
 గలే తారాస్తాదాతరలిముడుచక్రం చ కుచయోః

తటిక్కంటి, సంద్యా సీచయ రుచయః కాలిః తదియం
అవాకల్మః కల్పవృక్షపరమవిధేయో విజయతే.

హే ! కాళీదేవి! నీ శిఖిండమున ఖండములు కర్ణయుగల
మున శశిదివాకరులు శంకరమున తారలు, కుచములందు తారాతరల
మయిన యశుచక్రము, తిరిగిస్తుకొని, సుస్థయవగుంచినము. నీయీ
యలంకారము కల్పాంతవిధేయమై యెప్పుడున్నది ఇందు గతి
యుదాత్తత్వమును శబ్దగుణములలో బంధివైకట్టాది శబ్దగుణము
లుల్లిఖితములు కావు. కాంతి ప్రసాదమును నర్థగుణములందాత్మత్యా
ద్యర్థగుణములు వివక్షితములు కావు. కాలాదివిరోధము అప్రకృతరసత్వ
మును దోషగుణము లందు వినిష్క్రియత్వాది దోషగుణము లుల్లిఖి
తములు కావు. వాక్యముద్రానుశ్రాస శబ్దాలంకారములలో క్రమరచ
నాది శబ్దాలంకారము లుల్లిఖితములు కావు. జాతి శబ్దార్థాలంకా
రములలో హాపకహేత్వాద్యర్థాలంకారము లుల్లిఖితములు కావు.
సమాసోక్తి రూపకోభయాలంకారములలో సముచ్చయోద్యుభయా
లంకారము లుల్లిఖితములు కావు ప్రేయశ్శాంతరసములలో యాన
కాదిరసములు క్రాదశ్శృంగారాభాసములందు వీరాభానాదులు మతి
స్మృతి భావములలో హర్షాది భావము లుల్లిఖితములు కావు. విభావ్య
మానములై యన్నియు భాసించును.

ఇప్పటి కీ విధముగా వాక్య విషయమయిన రసావియోగము
నిరూపితి మయినది ప్రబంధవిషయముగా రసావియోగము నిరూ
పించుము.

ప్రబంధవిషయ రసావియోగము.

ఇదియు దోషహానమున గుణోపాదానమున సలంకారసంకర
మున ప్రకాశమానము కాగలదు. మనీషులకు మనఃప్రకర్ష హేతు
వగును. అందు దోషహానమనాచిత్యాది పరిహారమున గలుగును.

చోష హాసము

౧. నుహాసితచరితము నందిల్లున్నది. శ్రీరాముడు మాయా కైకేయు నశకంధులచే ప్రవాసితుడు. కాని మాతతపితంబులచే గాదు. నశకంధుడు నిష్కంధుడు. వాలియే రామునితో యుద్ధమునకు సంసిద్ధుడై నిహతుడయ్యెను. సుగ్రీవునితో యుద్ధసిద్ధుడు కాలేదు.

౨. వేదోపనిషత్తులను నిల్లున్నది. దుధిరప్రియరాక్షసుడు దుశ్శాసనుని దుధిరము త్రావెను. భీమసేనుడు కాదు.

౩. హరివంశమున నిల్లున్నది. మానూవతి గుర్వంగనకాదు. అనిగావతామకమున శ్రమ్యముని జన్మాంతరపత్ని యగురతి.

౪. శాకుంతల మున నిల్లున్నది. మర్వాస శ్వాపముననె మమ్యంతుడు శకుంతలాస్వీకారము విస్మరించెను. కాని యనవస్థితాను రాగము కలవా డగుటచే గాదు.

౫. ఫలితరామును నిల్లున్నది. లవణాసురప్రయుక్తులయిన రాక్షసు లాయూవిధమున జెప్పగా నీత పరిత్యక్తయయినది. కైకేయీ మంధరల కిందేమియు ప్రసక్తిలేదు.

౬. తాపసత్సరాజమున నిల్లున్నది. వాసవదత్తయగ్నిదగ్గి కాగా వైరప్రతిచిక్కిర్చితో పద్మావతిని వివాహమాడితిని. వాసవదత్త లేక నేను క్షణమయిన జీవింపలేను” అని వాసవదత్తాన్నిధి బెలియని వత్సరా జగ్నిప్రవేశాధ్యవసాయము కలశాడయ్యెను. ఇట్లు ప్రియాహృదయము నుండి వ్యలీకశల్యముత్థాతమయినది.

౭. విక్రాంతకూద్రకమున నిల్లున్నది. నిశ్శంకముగా స్వామి కార్యము సాధింతునని ప్రభుభక్తికల శివగణుడు నిరపరాధ యయిన ప్రేయసిని దహించెను.

“స్వామికార్యాపేక్షతో నేనింతకాలము జీవించితిని. స్వామి కార్యము సాధించితిని గాన ఇక నా ప్రేయసి ననుసరింతును” అని

శివగణుడు హృదయ విచిత్రమయిన మాయామయచిత్రాన్ని ప్రేమాసమత్మమున ప్రవేశించెను. ఆమెయు నాతని ప్రేమాపదానము చూచి ప్రేయవ్యలీకము వోగా నాతని వియోగము సహింపనిదై ఆయన్ని యందే తనను పడవేసికొనినది .... ఇట్లే దోషహానవిధానముల నుదాహరింపదగినను.

సంవిధానము

నానావిధప్రబంధములకు సమ్యక్గ్రాహణయోగమున గుహావాదానము సంగతమగును. అట్లు లక్షణయోగము సంవిధానకనుసూత్రిత. ఆ ప్రబంధభేదము లందే సగర్వాత్సవనర్తనాదుల సన్నివేశ ప్రాశస్త్యమందును. అపు డలంకారసంకరము భావితము కాగలదు.

చౌచిత్యం వచసాం క్రిక్కిత్యనుగతం, సర్వత్ర పాత్రోచితా

పుష్టిః స్వావసరే రసస్య చ కథామార్గే న చాతిక్రమః

ఋద్ధిః ప్రస్తుతసంవిధానకవిధానాం ప్రౌఢీశ్చ శబ్దార్థయోః

విద్విద్భిః పరిభాష్యతామవహితై రేతావదేవాస్త నః

ప్రకృత్యనుగతమయిన వచచౌచిత్యము, సర్వత్రపాత్రోచితమయిన పరిపాటి స్వావసరమున రసపోషణము, కథామార్గమున సతి క్రమము లేకపోవుట, ప్రస్తుత సంవిధానక విధానమున శుద్ధి శబ్దార్థముల ప్రౌఢి అను వినిని విద్వాంసులు సావధానముగ పరిశీలింపదగినను. ఏతావన్నాత్రము మాకు చాలును. అని నిరూపితాంశ సంవాదముగా తద్విదులు పల్కిరి.

ప్రబంధరూపము నిట్లు రూపింపదగినను. ఇష్టార్థస్యవచ్చిన్నమయిన పదజంక్తికాని వాక్యపద్ధతి కాని ప్రకరణావలికాని ప్రబంధమగును. సుబంధములు జుంతుములు నయిన పదములు సర్వార్థసాధారణములు కావున స్వరూపనిబంధకమయిన విశేషమంతగానుండదు.

వాక్యములును సర్వవ్యవహారనాధారణములయి సంభవలన పరస్పరావచ్ఛేదహేతువగు భేదము సంభవింపదు. శైల - ఋతు - నగర - అర్ణవ నర్ణనాది రూపములగు ప్రకరణములు సకలకౌవ్యశరీరాంగములగును గావున తస్యతిమగు వ్యతిరేకము నుపపన్నము కాదు. మహావాక్యార్థోద్దేశమునవానిచే సంపన్నమగు నియోరూపమే యనేక వాక్యప్రకరణాది సముదాయరూపమగు మహాకౌవ్యాదుల కవచ్ఛేదహేతువగును. అదియె యిష్టార్థము అట్టి యిష్టార్థమున వ్యవచ్ఛిన్నము విశేషమున నవచ్ఛిన్నము అగు పదపంక్తి - వాక్యపక్షిణి ప్రకరణావలి ప్రబంధినుగునని భావము ఉదా జానకీహరణము, కుమారసంభవము ప్రబంధపదవ్యవహార్యములు.

నను । “జానక్యాహరణం అస్మిన్” “కుమారస్య సంభవః అస్మిన్” అను బహుప్రీహిసమాసము నాశ్రయించిన అన్యపదార్థప్రాధాన్యము కలుగుచు గావున “జానకీహరణము కుమారసంభవము” అను సంశయము తెల్లపపన్నములగును? ఎందుజానకీహరణముకలదో యది జానకీహరణము. ఎందు కుమారునిసంభవము కలదో యది కుమారసంభవము. ఇట్టి యర్థమున, కౌవ్యప్రబంధమున జానకీహరణమెట్లుండును? కుమారసంభవమెట్లుండును?

అట్లయినచో నిచట బహుప్రీహిసమాసమువలదు. తత్పురుష సమాస మవుగావుత “జానక్యా హరణం జానకీహరణం, కుమారస్య సంభవః కుమారసంభవః” అభిధేయమున నభిధాయకమును గూడ కవులు వ్యవదేశింతురు. “అభిజ్ఞానశౌకుంతలము నాటకము హాస్యచరితము ఆఖ్యాయిక” అని లోకమున వ్యవహారము కలదు.

ప్రబంధము ద్వివిధము. ప్రేక్ష్యము శ్రవ్యమునని. అందభినేయము ప్రేక్ష్యము. అది నాటకాది భేదమున ౨౪ భేదములు కలదగును.

౧. నాటకము	౯. ప్రహసనము	౧౩. భాణకము
౨. ప్రకరణము	౧౦. వీధి	౧౪. భాజిక
౩. వ్యాయోగము	౧౧. నాటిక	౧౫. గోష్ఠి
౪. ఈహామృగము	౧౨. సత్తుకము	౧౬. హస్తీసకము
౫. సమవకారము	౧౩. శ్రీగదితము	౧౭. సర్తనకము
౬. దీపము	౧౪. దుమ్మిల్లిక	౧౮. ప్రేక్షణకము
౭. ఉత్సృష్టికాంకము	౧౫. ప్రస్థానము	౧౯. నాట్యము
౮. భాణము	౧౬. కావ్యము	౨౦. రాసకము

అనభినేయము శ్రవ్యము. అగ్రియు ఆఖ్యాయాది భేదమున
24 భేదములు కలదగును.

1. ఆఖ్యాయక	9. పరికథ	17. ఆశ్వాసబంధము
2. ఉపాశ్వాసము	10. ఖండకథ	18. సంధిబంధము
3. ఆఖ్యానము	11. ఉపకథ	19. అవస్కంధబంధము
4. నిదర్శనము	12. బృహత్కథ	20. కావ్యశాస్త్రము
5. ప్రవహిక	13. చంపపు	21. శాస్త్రకావ్యము
6. మంధుల్లిక	14. పర్యాయబంధము	22. కోశము
7. మణికుల్య	15. కాండబంధము	23. సంఘాతము
8. కథ	16. సర్గబంధము	24. సంహిత-సాహిత్యప్రకాశము

౧. నాటకము

అభినేయములందు నాటకముయొక్క లక్షణ మీ విధముగా
నున్నది.

ప్రఖ్యాతవస్తువిషయం ప్రఖ్యాతోదాత్తనాయకం చైవ

రాజర్షిచరిత వంశానుచరిత దివ్యాశ్రయోపేతం

సర్వాభిర్వాషాభిన్నమన్వితం గద్యపద్యమిత్రాభిః

సర్వైశ్చాలంకారైర్లక్షణషట్త్రింశతా చ సంయుక్తం

నానావిభాతినంయుతవృద్ధివిలాసాభిర్బలైర్యుక్తం
 అంకప్రవేశకాథ్యం రూపకమిహ నాటకం నామ
 నృపతీనాం తచ్ఛరణం నానారసభావ సమ్మితం బహుధా
 సుఖదుఃఖోత్పత్తికృతం వాచ్యం తన్నాటకే భవతి

నాటకమున ప్రఖ్యాతవస్తువు ప్రఖ్యాతుడయిన నాయకు డుదా
 త్తుడు. రాజుని చరితము వంశానుచరితము దివ్యాశ్రయసముపేతము గా
 నుండును. గద్యపద్యమిశ్రములయిన సర్వభాషలలో నుండును. సర్వా
 లంకారములుండును. ముప్పదియారు కావ్యలక్షణములతో నుండును.
 నానావిధైశ్వర్యసముపేతము, సమృద్ధివిలాసముతో గూడియుండునది
 అంకములతో ప్రవేశకాదులతో గూడియుండు రూపకము నాటక
 మగును. రాజులచరితము నానారసభావములతో గూడియుండును
 సుఖదుఃఖోత్పత్తికృతమయిన విశేషమిందు నిరూపణీయము.

బిందువిస్తరము ననుసరించి నాటకీయ కలమనదగుకార్యము
 నానావిధములగు నవస్థలతో గూడియుండునట్లు సమీక్షింపవలెను
 సమ్యగ్విజ్ఞాన్వితముగా నాటకము నిర్మింపవలెను. నాటకమున నుండ
 దగు నంకమునకొక విశిష్టరూపమున్నది. అంకమున నర్థసమాప్తి
 యుండును. బీజోపసంహారముండును. బిందువొకింత యవలగ్నమై
 యుండును. అట్టిది యంకము. అంకమున నాయకుల చరితాదికము
 ప్రత్యక్షముగ నుండుట ప్రయోజనాను గతమయిన రససంపత్తి నానా
 వస్థాంతరితముగా నుండుట యంకలక్షణ సంపత్తి. నాయక - దేవీ -
 పరిజన - పురోహిత - అమాత్య - సార్థవాహులకు సంబంధించిన
 నానారసములతో భదంతరములతో నంకము విహితము కావలెను.
 శోకప్రసాదములు విద్రవములు శాపోత్సర్గములు కోపప్రసాదన
 ములు ఉద్వాహ మద్భుతదర్శనము అంకమున ప్రత్యక్షములుగా
 నుండదగును. యుద్ధము - రాజ్యభ్రంశము మరణము - నగరోప

లోపము-అంకమున ప్రత్యక్షగా నుండదగవు. వానిని ప్రవేశాదికములచే సూచింపదగును. భావములు రసములు సంకమున సంకమున వలె నాలోపము కలవగును. అంకము నానావిధాన యుక్తము ప్రబంధమునకు లక్ష్యము. ఏకదిన ప్రయోజ్యముగు కార్యవిశేషము ప్రబంధమున నుండును. ఆవశ్యక కార్యముల కవిరుద్ధముగా బీజార్థముల ననుబంధించి యంకముండును. బహుకార్యముల సంకమున గూర్పవలెను. ఆవశ్యకావిరుద్ధముగ కార్యములన్నియు కార్యములు కావలెను. ఉదాహరణము-ఘోర లక్షణముపేతమయిన దివసావస్థను గుర్తించి వేరువేరుగా సంగములందు సర్వకార్యమును విభజించి సంగతము చేయవలెను. బీజార్థయుక్తియుక్తముగా కార్యమును యధార్థ రసముగా నిబంధించి యంకాంతమున రంగప్రవిష్టుల కందరికు నిష్క్రమణము విధింపవలెను. దివసావసానకార్యమంతయు సంకమున నుపపన్నము కాదేని యంకచ్ఛేద మొనరించి ప్రవేశకములతో దాని విధింపవలెను. నాటకమున గాని ప్రకరణమున గాని యంకమును సన్నిహిత నాయకముగా నిబంధింపవలెను. అచట ప్రవేశకమును పరిజనకధానుబంధమున గూర్పజనుచు అంకచ్ఛేద మొనరించి మాసకృతియు కాని వర్ష సంచితముకాని సర్వము నిరూపింపవచ్చును. సంవత్సరాధికముగా నెప్పుడుకూర్పరాదు. కార్యవశమున పురుషుడు దూరమేగునేని యంకచ్ఛేద మొనరించుట యుక్తము నాటకమునగాని ప్రకరణమునగాని బిందురూపార్థముల సంక్షేపార్థము ననుసరించి యంకాంతార్థము ననుసరించునట్లుగా ప్రవేశకమును గూర్పవలెను. ఆ ప్రవేశకము త్తమమధ్యమ పురుషాచరితముగ నుండరాదు. ఉదాత్తివచనకృతముకారాదు. ప్రయోగానుసారమున ప్రాకృతభాషాచారమున నుండవలెను. కాలోత్థానగతి రసవ్యత్యాసారంభము కామవిషయము అనువానికి సంబంధించిన విధముగా సర్వాభిధాయకమై యనేకార్థప్రదమై ప్రవేశముండునట్లు సమీక్షింపవలెను. బహ్వశ్రయమయిన యర్థమునయ

నను ప్రబంధములందు ప్రవేశకములచే సంప్రీప్తముగ నిబంధింపవలెను. ప్రబంధములందు ప్రవేశములచే, సూక్ష్మముగ నిబంధింపవలెను. ప్రవేశక నిరూపణయార్థమును అంకమలందు ప్రయోగించినచో ప్రయోగ భేదముకలుగును. ప్రయోగ బాహుళ్యమున్నందున నంకము నందర్థసమాప్తి కలుగజేచి యల్పార్థక ప్రవేశములతో నాయర్థమును నిరూపింపవలెను. ప్రవేశకనిరూపణమున సావధానత యభీష్టము. శుద్ధముసంకీర్ణమునని విస్తంభకము రెండు విధములు మధ్యమ పాత్ర ప్రయుక్తము సంకీర్ణము శుద్ధము. మధ్యనీచప్రయుక్తము. అంకాస్యమున కంకముఖమనిపెను. అది గర్భాంకముగా నిరూపింపదగును. చూలి కయు నిందుండును. ఇతివృత్తములకు విచ్ఛేదము తగదు. విస్తరమును యుక్తముకాదు. స్త్రీ వాక్యమునగాని పురుషవాక్యమునగాని విశ్లిష్టార్థముపల్లెష్టముగన నంకముఖమున నిరూపితమగుటను తదిభిజ్ఞులు వ్యపదేశింతురు. ప్రయోగానుసారమున బీజార్థయుక్తియుక్తముగ నంకాంతరమున పరాంకము ప్రసరించునేని యది గర్భాంకమును సంజ్ఞకలది యగును. అంతర్యవనికాగతులయిన మాగధ సూతాదులనేకవిధముల నన్వేషితేప మొనరింతురేని యది చూలిక యగును. ఇప్పటికిది సంకీప్తముగానాటక లక్షణము. దీనిస్వరూపతాత్పర్యములు నా నాట్య వేదమున భావనీయములు.

౨. ప్రకరణము

ఇట్లుపై లక్షణయోగమున ప్రకరణము చెప్పబట యుచితము.

యత్ర కవిరాత్మబుద్ధ్యా వస్తు శరీరం చ నాయకం చైవ
తత్ప్రతికం ప్రకురుతే తద్దేయం ప్రకరణం నామ
యదనార్థమప్రయుక్తం పరేణ యత్స్వాదభూతగుణబంధం
ప్రకరణమితి తద్విద్యాదౌద్భిజ్జబీజార్థసంయుక్తం
యన్నాటకే మయోక్తం వస్తు శరీరం రసాశ్రయోపేతం
తత్ప్రకరణమితి కార్యం కేవలముత్పాద్యవస్త్విహ తత్

విజయవేద్యచివానాం పురోహితామాత్య సార్థవాహనాం
 చరితం యద్వైకవిధం తత్క్షేయం ప్రకరణం కృతిభిః
 నోదాత్తనృపోపేతం న దివ్యచరితం న రాజసంభోగం
 దాహ్యజనసంప్రయుక్తం తద్వైయం ప్రకరణం కృతిభిః
 దాసవిట్రేష్ఠియతం వేశస్త్రిపచారకారచోపేతం
 మందకులస్త్రీచరితం కార్యం కాఽం ప్రకరణే తు
 సచివశ్రేష్ఠిబ్రాహ్మణపురోహితామాత్యసార్థవాహనాం
 గృహవార్తా యత్ర భవేన్న తత్ర వేశ్యాంగవా కార్యా
 యది వేశయవతియక్తం న కులస్త్రీసంగమర్హ తి క దాచిత్
 అథ కులవిఘ్నప్రయుక్తం న వేశయవతిర్భవేత్తత్ర
 యది వా ప్రకరణయ్యై వేశకులస్త్రీసమాగమోపిస్యాత్
 అవికృతభాషాచారిం తత్ర తు పాత్యం ప్రయోజ్యమ్

కపి స్వబుద్ధ్యనుసారమున వస్తుశరీరమును నాయకుని తాత్పర్య
 కముగా కల్పితాత్మకముగా నిర్మించుచేసి యది ప్రకరణమగును.
 ఋషిప్రోక్షము కాని పరప్రయుక్తముకాని నిర్మించి యభూతిగుణ
 బంధముగా నిరూపించుచేసి యది ప్రకరణమగును. బీజార్థ సముదేశ్య
 మతో నది ప్రకాశించును. నాటకమున నిరూపించిన రనాశయో
 పెతిమగు నస్తు శరీరమంతయు ప్రకరణమునందు నుండును. ఉత్సాహ్య
 వస్తువుండుటయే యిందు విశేషము. విప్రులు-సచివులు-సచివులు-
 సురోహితులు - అమాత్యులు - సార్థవాహులు స్వచరితసంబంధమున
 చిందుందురు. కావున ప్రకరణము కానావిధశోభతో నుండును. ఇది
 యుదాత్తనృపోపేతము కాదు. దివ్యచరితమిందుండదు రాజుల సమ్య
 గ్భోగములిందుండవు. లోకసిద్ధులయిన బాహ్యజనుల సంప్రయోగ
 ముననిది యుండును. దాస - విట్రేష్ఠియతము వేశవనితల యుప
 చార సముపేతము మందకులస్త్రీచరితము నిరూపింపదగును. సచివ-
 శ్రేష్ఠి - బ్రాహ్మణ - పురోహిత - అమాత్య - సార్థవాహుల గృహ
 వార్త యుండునని 'వేశ్యాంగనను నిరూపింపరాదు వేశవనితాయుక్త

మగునేని కులస్త్రీ : ౦ : మ మెచ్చడు కూర్చరాదు ప్రకరణము కులవధూ ప్రము : మగునేని చేశయవతి యుండవగదు. ఒకానొక కారణయోగి మున నేగకులస్త్రీ సమాగమము నుండవచ్చును. అవికృతభాషాచారి ముగా పాఠ్యమిందు ప్రయోగింపవలెను.

ప్రకరణమున విష్కంభకము మధ్యమ పురుష ప్రయోజ్యము. సంస్కృతివచనానుగతము ప్రవేశకమువలె సంక్షేపార్థముగ నుండును. అంతరాలమున ప్రవేశకమును విధింపవలెను. అం దర్థక్రియాభిసేక్షణ మావశ్యకము. సంక్షేపముగా సంధులను కూర్చుట తదర్థములనను సంధించుట మావశ్యకము. అంకమునగాని ప్రవేశకమునగాని నాటక ప్రకరణములందు నాయకుడుగా ప్రఖ్యాతుడగువాని వధము నిబంధింప రాదు. అట్టివానిని వసోద్యమము నుండియపసరింపజేయవలెను. ఆతని గ్రహణమేని కూర్చవలెను. సంధిసయిన నిబంధింపవలెను. నానావిధ ములగు కావ్యశ్లేషవిధానములతో దీనిని రసోచితముగ కూర్చవలెను. నాటకప్రకరణములలో నయిదంకములకు పైగా పదియంకములకు తోపుగా నంకనిబంధన ముండవలెను. అంకాంతరసంధులో నంకగణ నమున ప్రవేశకము లుండదగును. నాటక ప్రకరణములందు మహాజన పరివారము తగదు. రంగమున కార్యపుగుఱులు నలుగురో యయిదు గురో యుండదగుదురు. మహాజనపరివారమున్నచో భావకులకు భావ వ్యాక్తేశము కలుగును.

3. వ్యా యో గ ము

వ్యా యోగము - ఈహామృగము - సమవకారము - డిమము అనువానియందు క్రమముగా పది - పండ్రెండు - పదునారుగురు నాయకులుండురు. వ్యా యోగము ప్రఖ్యాతనాయకశరీరము. అల్పస్త్రీ జనయుక్తము ఏకాహప్రయోజ్యము నగును. వ్యా యోగమునందు కథాశరీరవశమున బహుపురుషులు "వ్యాయచ్చంతే వ్యాకీర్ణులై

యందును. ఒకయంకమే వ్యాయోగమునందుండును. అందుప్రమాణ
వియమములేదు. అదిరాజ్యనాయక నిబంధముగ నె యుండవలెను.
దివ్యనాయకకృత్యము కాదాదు నుద్ధము - నియుద్ధము-అధర్మణము-
సంఘర్షములతో నిదియుండును వ్యాయోగము దీ ప్రరసయోవి.

౪. ఈ హామ్యము

ఈహామ్యమును రూపకము దివ్యపురుషాశ్రయమున నుండును.
దివ్యవనితే కారణముగా దివ్యపురుషులకు యుద్ధముండును. వస్తు
నిబంధము సువిహితమై యుండును. విజిత్యయ మొనరించునది
యగును. ఉద్ధత పురుషస్రాయముగా నుండును. ఈ కావ్యబంధమం
తయు స్త్రిరోషప్రభితమై యుండును. సంక్షోభము విద్రవము-సంసృ
టము లుండును. ఇందు వ్యోద్యోక్తులగు పురుషులకు వధము దగ్గ
ముగా నుండరాదు. ఏదేని వ్యాజమున వారి యుద్ధమును శమింప
జేయవలెను. ఇందలి శృంగారవస్తువు స్త్రీభేదన - అపహరణ -
ఉపమర్శనములతో నుండును. ఇందు నాల్గంకములు-వ్యాయోగము
నందు వలె నిందాను కార్యము పురుషులు వృస్తులు రసములుండ
దగును. ఇందు వ్యాయోగము మాత్రము విశేషము

౫. సమవకారము

సమవకారరూపకము దేవాసురబీజకృత్యము ప్రఖ్యాతోదాత్త
నాయకము త్ర్యంకము త్రికపటము త్రివిద్రము త్రిశృంగారిముగా
నుండును. పంజరెండుమంది నాయకులుందురు. అష్టాదశనాడికాప్రమా
ణముగా నుండును. ఇందలి ప్రథమాంకము సుప్రసన్నము సవిద్రవము
సకపటము సవీధీకమునై ద్వాదశనాడిక్తముగా నుండవలెను.
రెండవయంకమున నాలుగు నాడికలు. తృతీయాంకము వస్తుసమాపన
ముననున్నదై ద్విినాడికముగా నుండును. ముహూర్తార్థరూపమయిన
కాలమానమునకు నాడికయని పేరు. కావ్యబంధానుసారమున సంక

మున సంబంధ మునుసరింపవలెను. సమవకారములందలి యర్థమప్రతి సంబంధమున నుండుటచే మృతిముం ఇందలి త్రితీధకపటము సుఖదుఃఖ త్పత్తి కృతము. వస్తుగ శక్రమవిహితము దైనకృతము పరప్రయత్తిము నని కిపటము త్రివిధము. ఇందలి విద్రునము యుద్ధజలసంభ్రమరూపము, వా య్వర్షి గజ సంభ్రమకృతము నగరోపరోధజన్యము నని మూడు విధముల నుండవలెను. వేరువేరుగా కావ్యబంధ విహితార్థమయిన శృంగారము ధర్మశృంగార మర్థశృంగారము కామశృంగారమని త్రివిధము. ధర్మశృంగారమునందు ధర్మప్రాపక మాత్మహితమయిన సాధనము బహుధాయుండును. వ్రతనియమత పోరీశులావశ్యకములు, అర్థశృంగారమున శర్థప్రాప్తియుండును. త్రీసంప్రయోగవిషయమున గూడ అధార్మమభిరతి యుండును. కామశృంగారము కన్యావిలోభన కృతమై నిభృతముగ సావేగముగ నుండును. త్రీ పురుషులప్రాప్తి రతి కృతమై యగును. బంధకుటిలము లయిన వృత్తిములు నిందుపయోగింప వలెను. ఇట్లు సమకారమును నానారససంక్రయము కాగలదు.

౬. డి మ ము

డిమ మను రూపకము నందు శృంగారహాస్యము లుండరాదు. తదన్యరసములతో నుండవలెను. దీప్తరసకార్యము లిది దావశ్యకము న ఇందు నాల్గంకములు. డిమము ప్రఖ్యాత వస్తువిషయము ప్రఖ్యాతోదాత్తనాయకము. కాండ-భయానక - శీభత్స - వీర - కరుణ - అద్భుతోపేతము మాయేంద్రజాలబహులము. నానాపురుషుల యుత్థానముతో నుండును. దేవ - భుజగ - రాక్షస - యక్ష - పిశాచా వస్తీర్ణముగా నుండును. నిర్వాతోల్కాపాతములు చంద్రసూర్యోప రాగములు యిద్ధనియుద్ధములు సంస్ఫోటములు నుండును. సాత్వతీ భారతీవృత్తు లిందావశ్యకములు. నానాశ్రయవిశేషము షోడ్ష నాయక బహులము డిమము.

౧. విశిష్ట కౌంకము

విశిష్ట కౌంక మనియు పేరు. ఇందు విస్తృత ప్రఖ్యాతిమనవిఖ్యాతియు కాదును. వివృతమనియు లింగుండదు. మిగులు వారుందురు కరుణ రసచారుము యునియుష్టోన్మతి ప్రహారములతో నిదియుండును. శ్రీ పరిజేపితచూలము. నిశ్చేదితవాక్యభాషము వ్యాయతచేష్టలుండవు. భారతనృత్తిమాత్రమే యుండును. కావ్యవిశిష్ట లిట్లు దీనినిఁగ్రంథంప వలెను

౨. భాణము

భాణము సూర్యవిలసత్ ప్రయోజ్యము. నానావస్తాంతరాత్మకము విస్తరమాంకముగా నుండును. ఇందొకవరుషుడే ప్రయోక్త. ఏక కావ్యము. ఆతి హాస్యాసుగ్ధము నిరూపించును. పరసంశయము లయిన నన్యనావిలేషములను కూర్చును. వివిధాశ్రయముగా నొన గుచ్చును. ఆకాశపురుష కథితములనుగూర్చి పరనవన మాత్మీసంస్థా పర నవనముగ మార్చి ప్రశ్నోత్తరములతో వాక్యముల కూర్చును. నానావిధాంగ నికారములతో నభినయించును. భాణమున నతిక మొకటియే యుండును.

౩. ప్రహసనము

ప్రహసనము రెండువిధములు. శుద్ధము సంకీర్ణము నని. శుద్ధ ప్రహసన మిది విధమున నుండును. శుద్ధప్రహసనమున లోకోపచార యుక్తమయిన వార్త కూర్చవలెను. దుఃఖసంయోగ మావశ్యకము. అది ఘోర్తిజన వివాదసంపన్నముగా నుండవలెను. భగవత్ప్రహస విస్తృతయు నట్టి యితిరులయు హాసవాదములతో సంపన్నముగా నుండవలెను ఇది నీచజనసంప్రయక్తము. పరిహాసాభాషణ వ్రాయము. నేత్య - నపుంసక - విలులతో వాతీక దాసీజనముతో సంకీర్ణము. నిధృతములు కాని వేనపరిచ్ఛదములు చేష్టితకరణములు కలది

యగును. అవి కృతభాషాచారముగా నుండియు విశేషభాషాపహాసముల పదములతో నుండును. ఇట్టిదిది శుద్ధప్రహాసనము. సంకీర్ణమగు మిశ్రప్రహాసనము ఉద్ఘాత్యకాది వీధ్యంగములతో నుండును.

౧౦. వీ ధి

వీధిరూపకములో శంక మొకటియే యుండును. “ద్వివాత్ర భార్యా, ఏకభార్యావా” సర్వలక్షణసంపూర్ణమయిన వీధి త్రయోదశాంగములతో నుండును. మూడు విధములయిన ప్రథమోత్తమమధ్యమప్రకృతు లిందుందురు. ఇట్లు దశరూపకము భరతాచార్యానుసారముగా నిరూపితమయినది.

నా టి క

ప్రకరణనాటకభేదో రూపకమిహ నాటికా భవతి
 స్త్రీప్రాయా చతురంకా లలితాభినయాత్మికా సువిహితాంగీ
 బహుగీతనృత్తవాద్యా రతినంభోగాత్మికా చైవ
 రాజోపచారయుక్తా శృంగారాభినయభావసంయుక్తా
 నాయకదేవీపరిజనసమన్వితా నాటక ప్రకృతిః
 ప్రకరణసముద్భవా పునరుత్పాద్యం వస్తునాయకం నృపతిం
 అంతఃపురసంగీతక కన్యామధికృత్య కర్తవ్యం.

నాటిక అనునది ప్రకరణ నాటక భేదము. నాటిక స్త్రీప్రాయము చతురంకము. లలితాభినయములతో నుండును. బహునృత్తి గీతవాద్యములతో నుండును. రతినంభోగములతో నుండును. రాజోపచారములతో నుండును. శృంగారాభినయ భావ సంయుక్తి ముగా నుండును. నాయక - దేవీ-పరిజన సమన్వితముగా నుండును, నాటికకు నాటకము ప్రకృతి ప్రకరణ సముత్పత్తియు నున్నది. నృపతి నాయకు నుద్దేశించిన యుత్పాద్యవస్తు విందుండును. అంతఃపుర సంగీతక కన్య నాథారముగా జేసికొని నాటికను నిబంధింపవలెను.

సంక్షిప్త కము

సంక్షిప్తము విష్ణుంభక ప్రవేశిక రహితము. ఏకభాషాముక్తిము
అప్రాకృతి సంస్కృత మిందుండును. ఇది నాటికా ప్రతిమము. లలితాభి
నయములు గీతనృత్యములు రస సంభోగములు శృంగారాభినయ
భాసములు నాటికలో వలె గ్రాహ్యములు.

కవ్యం గోపచ్ఛాగ్రం కర్తవ్యం నాటికాదిషు ప్రాజ్ఞైః
యే తదాదౌ భావాస్తే సర్వే పృష్ఠతః కార్యాః
సర్వేషాం భావానాం నానారసభావయక్తియైర్దానాం
నిర్వహణే కర్తవ్యో నిత్యం హి రసోఽచ్యుతః

నాటికాదులలో కార్యమును గోపుచ్ఛాగ్ర రూపముగా నిర్మింప
వలెను. అన్నియు పరస్పర సంసక్తములై సుప్రప్తములై సుస్థితి
ములై నమాక్ష్పితి శోధతో నుండునట్లు పరిశీలింపవలెను. ఉదాహరణ
ములగు భావములను నెచుకనెచుక అనుసరించి యుండునట్లుగా కూర్చు
వలెను. నానారసభావ యుక్తియుక్తములగు సర్వకావ్యము లం పీ
విధాన చూచశ్యకము వీహర్ష నిర్వహణము నం దద్భుత రసమును
నిరూపింప వలెను అది యసంగతములకు సంగతి కూర్చును. శల
సంభాషనము సంవాదించును.

యద్విప్రనాయకకృతం సంగ్రామబంధవధయుక్తం
తద్భారతేత్ర వర్షే కర్తవ్యం కావ్యబంధేషు
తస్మాద్భారతమిష్టం వర్షేష్వన్యేషు నిత్యకాలం హి
హృద్యా సర్వాభూషిః ఐభగంధా హేమరత్నమయీ
ఉపవనగమన క్రీడావిహార నారీరతిప్రమోదాస్యః
తేషు హి వర్షేషు సదా న తత్ర దుఃఖం న వా శోకః
యే చైషామధివాసాః పురాణవాదేషు పర్వతాః కదితాః
సంభోగస్తేషు భవేత్కర్మారంభస్తధేవ తస్మిన్
వాక్యార్థాభినయోయంప్రకీర్తితోనాటకాదిభేదేన.

వివృతనాయకు లొనరించు సంగ్రామము బంధాదులను భారత
వర్షము నందలి కావ్యబంధములందే కూర్చున్నది. ఇతరవర్షము
లున్నను సర్వకాలము భారతవర్షమే యభీష్టము. ఇచటి భూమి
హృదయము శుభగంధము హేమరత్నమయము. ఇందే యుపపన్నగ
మనములు ప్రదావిహారములు నారీ రతిప్రమోదములు కలవు. ఇతర
వర్షములందు మఃఖము శోక ముండదు. ఇతరములు నిత్య సుఖ
భూములు. నిత్య సుఖము నిత్య దుఃఖము కలనారలకు సుఖదుఃఖ
నిమిశ్రణమున నుండు నాట్యమాస్వాద్యము కాదు. పురాణవాదము
లలో నిరూపితములయిన పర్వత పరిసరములందు సంభోగ ముచితము.
కర్తారంభ ముచితము. నాటకాదిభేదమున నిట్లు వాక్యాగ్రా భినయము
నిరూపిత మయినది. ఇక ద్వాదశవిధ పదార్థాభినయమును యథా
స్థితముగ నిరూపింపవలసి యున్నది.

శ్రీ గ ది త ము

యత్ర ప్రియ దాసవశత్రోర్యస్మిన్కులాంగనాపత్యః
వర్ణయతి చౌర్యధైర్యప్రభృతిగుణానగ్రతః సఖ్యాః
పత్యా చ విప్రలద్ధా గాతవ్యేతాః క్రమాదుపాలభంతే
శ్రీగదితమితి మనీషిభిరుదాహృతోపా పదాభిరయః.

శ్రీవిష్ణువు శ్రీదేవి వలె కులాంగిన. సఖసమన్వితమైన భర్త
యొక్క శౌర్య ధైర్య ప్రభృతి గుణగణములను సర్పించుట శ్రీగది
తమున నుండును. నాయక పతి విప్రలబ్ధుడై యుపాలంభముపొందును.
శ్రీగదితము పదాభినయాత్మకమని యనిరి దుష్కలిక, దుర్మలిక,
దుర్లలిక యనదగిన రూపకమున చౌర్యరతి ప్రభేదన ముండును.
యువానురాగ వర్ణన ముచిడును. మాతిక గ్రామ్య కథలతో రహ
స్యముగా నిట్టి విశేషములు పలుకును. పతితజాతి యగుటచే ధన
మిమ్మని యాచించును. ధనమందుకొనియు మరల ధనమందుకొన

దలశురు. ఇట్టిది దుర్మూలతము. ప్రస్థానము, ప్రథమానురాగమాన ప్రవాస సంశ్రియముగా నుండును. ప్రావృక్ష్యంతవర్ణన చరితముగా నుండును. ఉత్కంఠాకృతముగా నన్యవర్ణనము నుండును. తుదిలో వీరరససాధ్యము లగున నాలు గసనారముతో విది నిబంధముగను. ఈ పిమ్మట నిరూపింపరగిన, కావ్యము - భాగకము-భాణిక - గోష్ఠి హస్తీసము - నర్తనకము - ప్రేక్షణకము - నాట్యము - రాసకము అనునవి నృత్తస్మృతి ప్రధానములుగా నుండును. నేయగాన మధ్యములుగా నుండును. చిత్రమైన వివిధరాగముండును. హరిహర భాను భవానీస్కంద ప్రమథాపస్తతి నిబంధనముండును. ఉత్కృతిములు కరణములు (ఁంగికాభినయవిశేషములు) అధికముగా నుండును. స్త్రీలుండును. వర్ణన యుండును గాథారంభములతో స్తుతి నిబంధనముండును. గాయన సహోక్తులు సర్వభాషా నిబంధన ముండవచ్చును. “ప్రాయోహరిచరిత ముండును. ఇంక నుదభటముగా లలితముగా నుండు విశేషములు కలవు. “సుకుమారతః ప్రయోగాన్యా” సి హిభాణికా భవతి” సుకుమార ప్రయోగమున భాణమును భాణిక యగును. దివ్యచారీ విధానము లుండవు. లలితకరణము లుండును.

వివిధవచోవిన్యాసైః సహజనోద్భూతసంపత్తిః

గోష్ఠీ యస్తు నిహితస్పృహమిహ కైశ్చిద్విషయః కించిత్

ఇది గోష్ఠీరూపక లక్షణము. వివిధ వచోవిన్యాసములతో నుండునది. సభ్యులచేత యుత్సాహ సంపత్తితో నుండునది గోష్ఠ్యమువ సంచరించు శ్రీకృష్ణుని చేష్టిత ముండును గావున విది గోష్ఠి యయినది. స్త్రీల మండల నృత్తమున్నచో హస్తీసక మగును. గోష్ఠస్త్రీలకు మురారి మౌకిక నాయకుడియినట్లు ఇందు నాయకు డొకడే యుండును. నర్తనములో నర్తకి లలిత య విధానమున పద్మాభిషేయ మొనర్చును. ఇట్టి నర్తన విధానము కథా - సమాజ వత్సర - సుఖాలయము లందఱకులు ప్రవర్తింప జేయుదురు. వాత్ర

విశేషములతో లలితాభినయ ముండునేని ప్రేక్షణకమని పేరు. కామ
దహనామ లిట్టివి.

జోహిః ద్వాపక ఆఘో వా యస్మిన్ నృత్యంతి నాయికాః
పిండిః పాదివిన్యాసైః రాసకం తదుదాహృతం

పదనామగురు కాని పండ్లెండుగురు కాని మొనిమిదిమంది కాని
గాయికలు పిండిబంధాది విన్యాసములతో నభినయింతురేని యది నాట్య
రాసకమగును. “పిండినాత్తు భవేత్పిండి” పిండనమున అన్నిటి నొకచో
చేర్చిపూర్చిసందున పిండియగును. ఇట్టివన్నియుక్రియావిధులలో నృత్తి
రూపమున విధావింపదగియున్నవి. సుకుమారోద్ధతాంగవిన్యాసములతో
గాయికలు విలక్షణముగా దీనిని ప్రయోగింప వలెను. పిండి బంధా
దాలు వాక్యవిధులు. ఇవి పదములచే నభినయింప దగినవి కావు

కామినీభిః భువో భర్తుశ్చేష్టితం యత్తు నృత్యతే
రాగాద్విసంతమాసాద్య స జ్ఞేయో నాట్య రాసకః

కామినీమణులు రాగమున వసంతసమయము ననుసరించి
భూభర్తృచేష్టితము ననుకరించి నర్తింతురేని యది నాట్య రాసక
మగును. కామినీయుగ్మము రంగమున ప్రవేశించి సమచారీ విధాన
శిక్షితిము ననుసరించి వామదక్షిణ సంచార క్రమమున పరిష్కృతి
సంచార మొనర్చి వలసి యుండును. అన్యోన్య్యాంగిక సంచారములు
వివిధకృతములయిన హస్తతాలములు ఏకతాలపరిక్రమణములు సమ
కాల నిష్క్రమణములు పుష్పాంజలి ప్రయోగము ఉభయపార్శ్వము
లందును వెనుకగా పాత్రప్రవేశము తగిన సమయమున శుష్కగీతి
ప్రయోగము, గాయనీగానము, నానావృత్తములతో వనములతో
గూడిన పాత్రల సంబంధ సముచితమయిన పిండిబంధ మిందుండును.
శుభార్థవచన క్రమము రాసకమున నావశ్యకము.

లఙ్ఘ్య దుగ్ధమహోదధౌ సురగజైః పీత్యామృతం యస్తదా
పిండిశృంఖలికావిశేషవిహితో యక్తో లతాభేద్యకైః

చిత్రాతోద్యపదక్రమైర్దయయుతో భేదిద్వయాలంకృత
శ్చాఢీఖండసుమండలైరిసుగతస్సోయం మతో రాసకః

క్షీరనాగరమున దేవత లమృతము పొంది త్రావి పిండిశృంఖ
లికా విశేషములతో లతాభేద్యకములతో చిత్రాతోద్య పదక్రమము
లతో లయయుతముగా చాఢీఖండలములతో ననుగ తమగునట్లు నాట్య
మొనరించిరి. అది రాసక మనుట యోష్టము. ఇప్పటి కిట్లభినయ
యోగ్యములు నిరూపితము లయినవి ఇక అనభినేయములు.

అనభినేయ భేదములు.

౧. ఆఖ్యాయిక యను ననభినేయ కావ్యభేదమున కన్యాప
హారము - సరిగరము - సమాగమము - అభ్యుదయము కలనాయక
చరితముండును. వక్త్రము - పరివక్త్రము అనుపేరులు కలవృత్త
ముల ఘటనముండును. ఉచ్ఛ్వాసవిభాగ ముండును. సంస్కృత
భాషా గద్య యుండును. మాధవిక - హర్షచరిత మనునవి యాఖ్యా
యికలు.

౨. ఉపాఖ్యానము. ప్రబంధాంతర్గతముగా నన్య ప్రబోధనము
నకై నలకథ - సావిత్రీకథ - పాండవరాజకథ మొదలగునవి యాఖ్యా
నములగు నేని యది యాఖ్యాన మగును.

౩. ఆఖ్యానకము. నావధానముగా నున్న సదస్సులో గ్రాంధి
క్షణికము అభినయించుచు పఠించుచు గాన మొనరించుచు కథన
మొనరించునేని యది యాఖ్యానకము.

౪. నిదర్శనము. తిర్యక్చేష్టల ననుసరించికాని యతిర్యక్చే
ష్టల ననుసరించికాని కార్యమకార్యము నిశ్చితమగునేని యది నిదర్శన
మగును. పంచతంత్రాదు లిట్టివి. భూర్తులు విటులు కుట్టనీమతిము
మయూరమార్జారి కాదులు, లోకమున కార్యాకార్య నిరూపణ
పరముగా నున్న నదియు నిదర్శన మగును.

౫. ప్రహేళిక. సభాసమయమున నిద్రించి వివాద ప్రధానమైన కథావస్తువు నాశ్చర్యముగా జేసికొని ప్రవర్తించునది, సార్థప్రాకృత రచితమగునది ప్రవహిక యగును.

౬. మంథుల్లిక. మహారాష్ట్ర భాషా నిబంధనముతో నుండు క్షుద్రకథ మంథుల్లి ప్రరోచన కలుగునట్లుగా కవులు దీనిని బంధింప నలెను. సైరోహితామాత్య తాపసుల యసహాస ముండుటయు ప్రారబ్ధిర్యామామ సరిగా లేకున్నచో నదియు మంథుల్లిక యగును.

౭. మణికుల్య ఈ మణికుల్యలో జలమువలె మొదట వస్తున్న గోచరము కాదు. పిమ్మట, ప్రకాశితి మగును. మత్స్యహాసితమా మొదలగునవి మణికుల్యగా చెప్పదగినవి.

౮. కిఫి. నియమిత మైన గతికలది. అట్టి బాషకలది. ఇందలి యితివృత్తము దివ్యము అదిత్యము దివ్యాదిత్యము నగును. కాదంబరి లీలానతి మొదలగునవి కథా వ్యవహార్యములు.

౯. పరికథ. దీనిలో ప్రతియోగి రూపమున సన్నివేశము లధికముగా నుండును. జగీషులు సమర్థులందు వర్తింతురు. ఇట్టిది పరికథ.

౧౦. ఖండకథ. గ్రంథాంతర ప్రసిద్ధమైన యితివృత్తము నందలి మధ్యభాగము నుండిగాని యుపాంతభాగము నుండి గాని కథాభాగమును స్మరించి రచన యొనర్చిన నది ఖండకథ యగును. ఇందుమతి యిట్టిది.

౧౧. ఉపకథ కథాంతరము నాశ్రయించి యతి ప్రసిద్ధమగు చరితమును కవులు నిబంధించిన నది యుపకథ యగును. కథాంతర నిబంధనమున ప్రసిద్ధ ప్రస్తుత చరితము విచిత్రమగును. చిత్రలేఖాదిక ముపకథారూపము.

౧౨. బ హత్కథ, అర్కుతారములు కలది. లంఘము లంఘము లంఘము పేరులతో విభాగము కలది, పిశాచ భాషామయము, మహా విషయముగా నుంచుచది బృహత్కథ యగును. నరవాహన దత్తాదుల చరితమునకు బృహత్కథ నామము సంగతము.

౧౩. చంపువు నాంకము సౌచ్చాస్యము దివ్యపద్యగద్యమయమునగు నాఖ్యాయికయే చంపునగును. దమయంతి వాసవశక్తి మొదలగునవి చంపువులు

౧౪. ప ర్వ బంధము

యస్మిన్నితిహాసార్థాశ్చందోభిన్నంస్కృతేష బద్ధ్యంతే
బహవస్స పర్వబంధో భవతి మహాభారత ప్రవృత్తిః

ఇతిహాసార్థములన్నియు సంస్కృతి భాషారూపములై ఛందో బద్ధములై పర్వవిభాగమున విభక్తియులై యుండునేని యది పర్వబంధ మగును. మహాభారతాదులు పర్వబంధముగా ప్రసిద్ధములు.

౧౫. కాండ బంధము

యత్రేతిహాసమఖిలం యదాస్థితం వైకమేవ భాషంతే
ఋషయస్సకాంతబంధో రామాయణసన్నిహో భవతి

కాండబంధమునది దితిహాసము సర్వమున్నద న్నట్లుగా నొక విధముగా నె యుండుటను ఋషులు భాషించిరి కాండములన్న విభాగముతో నుండుచు గావున నిది కాండబంధము. ఇట్టిది రామాయణ సన్నిభముగా నుండును.

౧౬ సర్గ బంధము

యస్మిన్నితిహాసార్థాన పేశలాన్వేశలాన్కవిః కుర్వన్
స హయగ్రీవపదాదిప్రబంధ ఇవ సర్గబంధః స్యాత్

అపేశలముగా నున్న యితిహాసార్థముల నన్నిటిని పేశలముగా నొనర్చు కవి సర్గములన్న విభాగముతో కూర్చునేని యది సర్గబంధమను పేరు కల కావ్యమగును.

౧౩. ఆశ్వాసకబంధము. ఇది సర్వము పర్వబంధ తుల్యముగ నుండును. శుద్ధప్రాకృతమున నిబద్ధమగును. ఆశ్వాసములన్న విభాగములతో నుండును సేతుబంధాది ప్రాకృత భాషా నిబద్ధ కావ్యము లాశ్వాసక బంధములని ప్రసిద్ధి.

౧౪. సంధిబంధము. ఇది యపభ్రంశభాషా నిబద్ధముగా నుండును. మాత్రాచ్ఛందములతో నుండును. అల్పధీజనుల కిది యభిమతము. బ్రహ్మ నిరూపించిన సముద్ర మధనాదులు అద్భి మధనాదులు సంధిబంధములు.

౧౫. అవస్థబంధము. శీమకాయాది గ్రంథము లవస్థబంధములు. దీనిలో గ్రామ్యము కాని విధానము ద్విచారికా గీతములుండును. గళ్ళేరార్థములతో నిది యుండును.

౨౦. కావ్యశాస్త్రము

యత్రార్థశాస్త్రాణాం కావ్యే వివివేక్యతే కవిభిః

తద్భట్టికావ్యముద్రారాక్షసవత్కావ్యశాస్త్రం స్యాత్

కావ్యమున కవు లర్థ శాస్త్రము వ్యాకరణశాస్త్రము మొదలగు వానిని నిబంధింతురేని యది కావ్యశాస్త్రమగును. భట్టికావ్యమున వ్యాకరణశాస్త్ర విషయమున్నది. ముద్రారాక్షసనాటకమున నర్థశాస్త్ర విషయమున్నది. అట్టివి కావ్యశాస్త్రములని ప్రసిద్ధి. పర్వబంధరూపమయిన మహాభారతము నానందవర్ధనుడు శాస్త్ర చాఛాయా న్వయము కల కావ్యమని వ్యవహరించెను.

౨౧. శాస్త్రకావ్యము. కవిరహస్యమగు శాస్త్రముననల్ప బుద్ధి ప్రతిభులగు కవులు కావ్యము లందు నిబంధింతురు. అట్టిది శాస్త్రకావ్యము. రతివిలాసమునందు కామశాస్త్ర విషయము కామందకేయమునందు నీతిశాస్త్రవిషయము కలదు. అట్టివి శాస్త్రకావ్యమన్న వ్యవదేశము పొందదగి యున్నవి.

౨౨. కోశము. ఇది సుభాషితరత్న సమూహోత్సృకము. మహా కావ్య నాగరముల నుండి సముష్ఠతములయిన శ్లోకములు కలిగి కోశ సద్భాషాగా ముగియు గాపుర నిది కోశ మన వగియాన్నది. గాఢా సత్తనెలి మొదలగునవి కోశవ్యవహార్యములు.

౨౩. సంహితము. ఒకప్రమట్టమున నొకఁ నిర్మించిన సూక్తి సముదాయమున్నచో నది సంహిత పదవాచ్యము బృందావనము మొదలగునవి సంహిత రూపములు.

౨౪. సంహిత. విప్రక్షేపములుగా ముందు వృత్తాంతములను మనీషులగు వారొకఁడొకఁడొచ్చినచో విప్రక్షేపవృత్తాంతములుగా నుండు వానినొకఁడొకఁడొచ్చినచో చక్కని సంధానమున కూర్చినచో నది సంహిత యగును. యమవంశము దిలీపవంశము మొదలగునవి సంహితలు.

నా హిత్య ప్ర కా శ ము.

అశేష విద్యాస్థానములతో నుండునది విద్యాప్రయోజనములు కలది విద్యావిభూతులు కలది సర్వవిశేషములతో ప్రకాశించునది, సర్వకావ్యోప సంహారములతో నుండునది సాహిత్య ప్రకాశమను నామమున వ్యవహరింపదగి యుండును. ఇట్టిదీని లక్షణ మిట్లున్నది.

నా సిన్ధు రేఖవిద్యాస్థానార్థవిహితయః ప్రకాశంతే

సంహిత్య స సా హిత్య ప్ర కా శ ఏతద్భూతో భవతి

అశేష విద్యాస్థానార్థ విభూతి విశేషములు ప్రకాశితము లగునేని యది నాహిత్యప్రకాశము. ఈ శృంగారప్రకాశము సాహిత్య ప్రకాశము. కీర్తిలో నన్నియుగలవు. ఏతద్భూతమే సాహిత్య ప్రకాశ మగును.

ఈ శృంగారప్రకాశము నందు అశేష శాస్త్రార్థ సంపద్రహ స్యముల సన్నివేశము సుప్రకాశముగా నున్నది. అఖిల కలా కావ్యో

చిత్త్య కల్పనా రహస్యముల సన్నివేశము సుప్రకాశముగా నున్నది
సర్వశాస్త్ర కలా కావ్యోపనిషత్సన్నివేశ ప్రకాశమే ఈ శృంగారి
ప్రకాశము. ఈ సాహిత్య ప్రకాశము. ఈ యుభయవిధములగు
ప్రబంధ స్కంధ భేదముల కన్న శేషికము శేషికమునగు గుణా
లంకార లక్షణయోగము రసావియోగ హేతునగును.

అందు గుణము ద్వివిధము శబ్దగుణ మర్థగుణ మని. అలంకార
మును ద్వివిధము. శబ్దాలంకారి మర్థాలంకారి మని. ఇట్లు నిరూపించు
బచే సుభముగుణాలంకారస్వరూపము వ్యాఖ్యాతమయినది. గుణా
లంకారము లి విధమున నున్నవి. ఇట్లు విశేషముగాలక్షణమా త్రివిధ
ముగా నున్నను గుణాలంకారములు సవిశేషముగా వాఖ్యాతములు
కావలసి యున్నది. మహా కావ్యదులలో యథాసంభవముగా
నీ గుణాలంకారములను నిరూపింపవలెను.

శ బ్ద గు ణ ము లు

౧. అసంక్షిప్త గ్రంథత్వము
౨. అవిషమ బంధత్వము
౩. శ్రవ్య వృత్తిత్వము
౪. అసతివిస్తీర్ణ సర్గాదిత్వము
౫. సుస్పష్ట సంధిత్వము

అ ర్థ గు ణ ము లు

౧. చతుర్వర్గ ఫలాయత్తిత్వము
౨. చతురోదాత్తి నాయకత్వము
౩. రసభావ నిరంతరత్వము
౪. విధినిషేధ వ్యుత్పాదకత్వము
౫. సుసూత్ర సంవిధానకత్వము

ఉ భ య గుణ ము లు

౧. రనానురూప సంపర్కత్వము
౨. నాతానురూప బాహుత్వము
౩. అహోనురూప ద్వివిధత్వము
౪. సమాప్తిచోక సంబంధత్వము
౫. సకలంకార వాక్యత్వము

ఇ థ లంకార ము లు

౧. నమస్కారా గ్యుప్రకరమత్వము
౨. సంబంధాదిమిథ్యా వాక్యత్వము
౩. సమ్యక్రమగర్భితాది వాక్యత్వము
౪. భిన్నస్పృత్య సన్ధాంతత్వము
౫. కవిభావాంకిత సమాప్తిత్వము

అ థ లంకార ము లు

౧. నగరాశ్రమ శైలసైన్యా నూనార్ణవాదివర్ణనము.
౨. ఋతురాత్రిందివాహ్నాస్తమయ చంద్రోదయాది వర్ణనము.
౩. నాయకినాయికానుమార సహాయవాహనాది వర్ణనము.
౪. మంత్రీమూర్తి ప్రయాణసంగ్రామాభ్యుదయాది వర్ణనము.
౫. నవవిహార జలక్రీడా మధుపాన మానాపగమరిశోభివాది వర్ణనము.

ఉ భ యా లంకార ము లు

౧. బీజబిందు పతాకాస్త్రికరీకౌశ్యోప కల్పనము.
౨. గర్భాంక చూలికాంకావతార విష్కంభక ప్రవేశక విధానము.
౩. దేశకాలపాత్రి చేష్టా కథాంతరానుషంజనము.
౪. గ్వసంభానము.
౫. మార్గద్వయా నువర్తనము.

దీని నిగంధనమున గలుగు విశేషముల నిట్లు గుర్తింప వలెను. మహాకావ్యములందు గూర్పవగిన శబ్దగుణముల భావవిశేష మీ విధమున నుండును.

౧. అసంఖ్య స గ్రంథస్వములుచే నిది సూచిత మగును. గ్రంథము సంఖ్య ప్రకారముగా నుండవలయు, సరిష్టరముగా ప్రతిపాద్యముల నన్నిటిని పరిపాదించుట యశాస్థితము. గ్రంథ మసంఖ్య ప్రముఖుచే గ్రంథగోచరము సూచిత మగును. ప్రతిపాద్య ప్రతిపాదనమున గ్రంథము పెద్దది కావచ్చును. క్లప్తముగా సంగ్రహముగా నున్నచో కథకు రసభావ సంపత్తికి విచ్ఛేదము కలుగునని కొందరా శంకింతురు. అశంకించు వారి మనసుల నావర్జింపజేయుట కీ సూక్తి సమర్థమగును.

౨. అపేక్షమబంధత్వము చెండవది. బంధమున విషమత్వము లేకుండుట శబ్ద సందర్భములగు వారు విషమబంధ మభినందింపరు. వారల కీ రీతి మనోముద మాపాదింప గలదు.

౩. శ్రవ్యవృత్తిత్వము. ఛందోమయములయిన వృత్తిము లన్నియు శ్రవ్యములుగా నుండవలెను, మహాకావ్యాదులు నానావిధ పద్యభేదములతో నుండవచ్చును. అయినను పద్యము లన్నియు చతుష్పాదములతో నుండుట యశాస్థిమ. శ్రవ్యవృత్తిత్వవియమమున సర్వాదిచతుష్పది సమాకృప్తమగును. చతుష్పదీవ్యవహారమునకేగూడ శ్రుతిసుఖము సంపాదించగల వృత్తిములనే నిబాధంపవలెనని సూచిత మగును. దీనిచే శ్రోతృజన ప్రోత్సాహము సిద్ధమగును.

౪. అనతివిస్తీర్ణసర్గాదిత్వము. కావ్యమున సర్గములత్యంతము విస్తీర్ణములై యుండరాదు. వర్ణనము లతిదీర్ఘములై యుండరాదు. అట్లుండుట యుద్వేగమిచ్చును. పాఠకులు కొందరు గ్రంథవిస్తర భీరువులు. అట్టివారలకు దీనివలన చిత్తాకర్షము కలుగును.

౧౭. సుశ్లేష్మ సంశిత్యము నస్తుభాగములకు వర్తనాంశములకు సర్గములకు సమచితమయిన సంబంధము యుక్తియుగ నుండవలెను. అదియే సుశ్లేష్మత, దీనివలన సర్గముల కన్నిటికి పరస్పర మేకవాక్యత కలుగును. మహా వాక్యాత్మకమయిన ప్రబంధమున కుపకారిత్వము సూచితమగును.

౧౮. చతుర్వర్గ ఫలామత్తత్వము. ఇది యర్థగుణములందు మొదటిది. చతుర్వర్గము లనదగిన ఫర్మార్థ కామ మోక్షముల ఫలాంశమున కావ్యమాయత్తమై యుండుట యావశ్యకము. ముక్తి కాద్యల్ప శరీరకావ్యము లందు చతుర్వర్గ ఫలసంపత్తి యుండు ననలేము. మహాకావ్యములందు ఫర్మార్థ కామ మోక్షములు స్వస్థముగగాని సమస్తముగగాని యుండును గావున తత్ఫలమును ఫలనాధారోపాయమును మహాకావ్యము సంబంధించి యుండునని స్పష్టమగును. కావున ముక్తికాగుల కన్న మహాకావ్యమునకు విశిష్ట భేదము కలదని సూచితమగును.

౧౯. చతురోదాత్త నాయకత్వము. ఇది యర్థగుణములలో రెండవది. ప్రబంధనాయకుడు చతురు మదాత్తుడు నగు నాయకు యుండవలెనని భావము. కథాశరీరమున వ్యాపించి యుండు నాయకు నకు ఫర్మార్థ కామ మోక్షములందు నైచక్షణ్యమును సూచింపవలెనని యతని యాశయ విభూతులకు సమత్కర్మ నిరూపింపవలెనని దీని వలన సూచితమగును.

౨౦. రసభావ నిరంతరత్వము మూడవది. ఇందు రసగ్రహణమున తత్కారణములయిన భావములను పరిగ్రహించి నట్లుగును వేరుగా భావమును గ్రహించుటచే రసభావములకు పరస్పరము కార్య కారణ భావము సూచితమగును. కావున - “రసేభ్యోభావాః, భావేభ్యోరసాః, రసేభ్యశ్చ రసాః”-అనుపక్ష త్రియము ననుసరించిన అభిప్రాయములు స్వీకృతము లగును. అందువలనవాని నైరంతర్యము

రసభావ బహుళము సూచిత మగుచును నికరకళయిన బోజ నము సూచితము కాదు. వైరస్యమిచ్చును. అట్లే యేకరసమగు ప్రబంధము వైరస్యచూపాడించు నని గుర్తించునది.

౯. విధి విశేష వ్యుత్పాదకత్వము గాల్గవది. దీనిచే గుణవంతు డయిన గాయకున కుత్కర్ష వర్జితము కావలెనని సూచిత మగును. వోషములు కలవాని యుచ్చేదిము ప్రదర్శిత మగును జగీషువు గుణ యుక్తుక కావలెను గాని వోషయుతుడు కారా దని వ్యుత్పాదిత మగును.

౧౦. సుసూత్ర సంవిధానకత్వ మనునది యయిదవది. ఇది కవి శిష్యాత్రిని ప్రదర్శించుచు. ప్రబంధము నందలి సంవిధానము లన్నియు సముచిత సూత్రానుసంధానమున నుండునవి కావలెను నిరూపిత లక్షణములు కల పదార్థములు కాని వత్సమాణ లక్షణ మాలు కల పదార్థములు కాని ప్రబంధమున శోభాసంధానమునకు కావలెనుట కవిశిక్ష.

౧౧. రసానురూప సందర్భత్వము. అనునిది యుభయగుణ ములలో మొదటిది. ప్రబంధమున నుండు సందర్భములు రసాను రూపములుగ నుండివలెను. ప్రబంధమున రతి ప్రకిర్ణ నిరూపితమగు నేని కోమల శబ్ద సందర్భ మావశ్యకము ఉత్సాహ ప్రకిర్ణ ముండు నేని ప్రౌఢ శబ్ద సందర్భ మావశ్యకము శ్రోధప్రకర్ణ యుండునేని కరోర శబ్ద సందర్భమపేక్షితము. శోక ప్రకర్ణముండుచో మృదు శబ్ద సందర్భ ముండవలెను విస్మయ ప్రకర్ణ మున్నస్ఫుట శబ్ద సందర్భ ముండవలెను. ప్రబంధమున నిట్టి విరచన మావశ్యకమని కవికిది యుప దేశము “నైకమోజః ప్రసాదోవా రసభావ విదః కవేః” రసభావ విదుడగు వానికి ఒక యోజోగుణము, కాని యొక ప్రసాదగుణము కాని యుక్తముకాదు. రసభావ నియతముగా వాని వాని నియతి యుండునని ప్రఖ్యాపితమగును

౧౬. వాత్సానరూప. బామత్వము. ఉభయగుణము లందిన రెండవది. ఉత్తమ వాత్సలు సంస్కృతిమునను ఉత్తమాసములు వ్రాక్తులేమునను. మధ్యములు శౌరనేనీ వ్యవహారమునను. జఘన్య లప్రభంశమునను, తిలకములు మాగధికా బామా వ్యవహారమునను బాపింతు రనుట సూచిత మగును. ఇట్లే సూచనమున అభిన్నముగా బాపించు వారిలలో భాషా చిత్రీకృత కవకాశము సూచిత మగును. అట్టివారిలో చిత్రీకృతి యుండవగును.

౧౭. అర్థానరూప చ్చంద స్త్వము అర్థమున కనురూపము లయిన ఛందస్సుల నుపయోగించుట యనునది చూడవది. శృంగారమున గ్రుతి విలంబితాదీ వృత్తిములను, పీఠమున వసంత తిలకాదులను కుశుణమున వైతాళియాదులను, కాండమున స్పర్శరాగులను సర్వత్ర శార్దూల విక్రీడితాదులను నిబంధింపదగునని కీని వలన నుపదిష్ట మగును.

౧౮. సమస్త లోక రంజకత్వమునది నాలవది. ప్రబంధమున నలౌకిక సన్నివేశములను పరిహరింప వలెను. కీర్తి ప్రీతి నిబంధనమైన ప్రబంధమునకు లోకమున ప్రతిష్ఠ కలుగునేని కవి ప్రయాసము సఫల మగును. అతడు ప్రయాసవైయర్థ్యము భావింపడు.

౧౯. సదలంకార వాక్స్పృశ్య మయి దవది. తిత్తిదుపాత్త లక్షణములు కల శబ్దాన్తోభయ గుణములు స్వరూప సౌందర్యముననే కావ్యశోభాకరములు కాగలవు. అయిన సదలంకారములుండుటయే, యీ భాగమును వహింపగలదు. కావ్యశోభాసంపాదనమున కలంకార వత్తియే సమర్థమని యుపద్యుపరి దేశమున నుపపాదిత మగును.

ఇట్లే శబ్దగుణార్థ గుణోభయ గుణములు మహాకావ్యములంగు రసా వియోగ హేతువులు కాగలవు. అట్లే శబ్దాలంకారార్థాలంకారోభయాలంకారములు రసావియోగ హేతువు లగును.

౧౬. నమస్కారా ద్యుపక్రమత్వమునునది శబ్దాలంకారము లగు మొదటిది. నమస్కారము - స్తుతి - ఆశీః - వస్తుచైత్రము - వస్తుపక్షేపము - అనునవి యుపలక్షితము లగును.

౧. హర్షచరితమున నమస్కార మున్నది
౨. రఘువంశమున స్తుతికలదు
౩. హరివిలాసమున ఆశీస్సు కలదు
౪. హయగ్రీవ వచనములో వస్తునిర్దేశ మున్నది
౫. మారీచవధములో వస్తుపక్షేపము కలదు,

౧౭. సంబంధాది మదాది వాక్యత్వము శబ్దాలంకారముంగ రెండవది. స్వవంశాదికీర్తనము-వక్తవ్యర్థప్రతిష్ఠానము-తత్ప్రయోజనోపన్యాసము - కవిప్రశంస - దుర్జన సుజన స్వరూపము-మొదలగునవి సంగ్రహీతము లగును.

౧. కాదంబరిలో స్వవంశాదికీర్తనము.
౨. సేతుబంధమున వక్తవ్యర్థప్రతిష్ఠానము.
౩. సేతుబంధమున ప్రయోజనోపన్యాసము.
౪. రావణవిజయమున కవిప్రశంస

౫. కాదంబరిలో దుర్జన సుజన స్వరూపము. ప్రబంధప్రచారం భములం దీ విధముగా సంబంధ సూచకములయిన సన్నివేశములుండుట యావశ్యకము.

౧౮. దుష్కర సమ సంస్కృతాది వాక్యత్వము. శబ్దాలంకారము లందిది మూడవది. దుష్కర సమమనుటచే గోమూత్రికా బంధము - మురజబంధము ఏకాక్షరపాదము - యమకము - భాషాచిత్రము మొదలగునవి సూచితము లగును.

౧. కిరాతాచ్ఛనీయమున గోమూత్రికా బంధము.

౨. శిశువాలవధమున ముగజ బంధము.

౩. ., ఏకాక్షరచందము

౪. ., యనుకము

౫. మూలఽమాధవమున భావచిత్రము

౧౯ భిన్నవృత్తి సర్గంతిత్వము నాలవది, నీచితే భిన్నసర్గంతిత్వము - భిన్నకాండంతిత్వము - భిన్నసర్గంతిత్వము - భిన్నశ్లోకంతిత్వము - భిన్నసంస్కృతంతిత్వము మొదలగునవి సర్వసీతములగును. “సర్గ” పదము “ఉత్తిష్ఠాగచ్ఛంతి” స్థలమున వలె సహచరితోపలక్షణము “వృత్తి” పదగ్రహణ ముపలక్షణముగా గణచ్ఛందములెకాక మాత్రాక్షరచ్ఛందములును గ్రాహ్యములు కాగలవు.

ఆశ్వాసక బంధములుగా నున్న కొన్ని ప్రబంధములలో సమాప్తిలో కూడ ఛందో భేదము గోచరించుట లేదు. రావణ విజయము హరివిజయము సేతుబంధములలో మొదటి నుండి తుదివరకు ఒక ఛందమే యున్నది. కొన్ని గలితకము లచ్చలచ్చట “వ్యాసకప్రవత్” కలవు. విదగ్ధమానులు కొందరు వాని నచ్చట ప్రక్షిప్తముల నొనరించిరని తద్విదు లనుచున్నారు. ఇట్లాశంక కలిగినచో నీచిని బావింపవలెను. మాత్రాచ్ఛందస్సు లయిన స్కంధ కాదులు ఛందో విచితులలో ననేకవిధములుగ నున్నవి వానిలోనొక్కటియు నసంతభేదములు పొందును కొందరు “భిన్నవృత్తాస్సర్గంతాః పర్వకాండసర్గా ఏతేషు” అని యాపదమున కర్థము వ్యాఖ్యానించుచున్నారు. కావున నీయర్థము సంపన్నమగును “పర్వణిపర్వణి కాంక్షే సర్గేకాంక్షే, సర్గే అన్యదన్యచ్ఛంగః” ప్రతిపర్వమును ప్రతికాండమునను ప్రతిసర్గమునను వేరువేరు ఛందమును ప్రయోగింపవలెను. ఆశ్వాసక సంధిబంధములలో నంతట నొక ఛందమే యుండును. అని

ఈ భావమాయుక్తియగు లేదు. ఆశ్వాసాంతమున పుష్పితాగ్ర నృప్తియు నుపయోగించుచునె యున్నాడు. సంధిబంధములలో నారాదకము తోటకము మొదలగు విచిత్రములగు ఛందస్సులుండుట గోచరించు చునే యున్నది. కావుననే రఘువంశము లోని సర్గములు రామాయణమునందలి కాండార్థలు అనుష్టుప్ జాత్యాది చ్ఛాందస్సుతో నూడినవై గోచరించుచున్నవి. కావున నిట్లు వ్యాఖ్యానించుట శ్రేయము. ఉపకమించిన వృత్తియు యొక్క ప్యదాసముచ సర్గములలో వృత్తాంతములతో నుపసంహార మొనరింపవలెను. ఈమార సంభవములలో నిట్లుకలదు.

అథ స లలితయోగిద్భూరిరాచారుశృంగార
రతివల స పదాంకే చాపమాసజ్య కంఠ
సహచరమధుహస్తన్యస్తమాతాంకురాప్తః
శతముఖముపతస్థే ప్రాంజలిః పుష్పవన్ద్య

సౌందర్యము కల సుందరాంగనల ప్రహలతలవలె సుందరమయిన శృంగములు కల ధనువును రతినలయు పదాంకములును కలమున లగింపజేసికొని సహచరుడియిన వసంతుని హస్తముని మాతాంకురాస్త్రము నుంచి ప్రాంజలియై మన్మథుని దేవేంగుని సమీపించెను. ఈ భావము కల యీ శ్లోకము సద్గాంతమున నున్నది ఇట్లుండుట యుక్తియు.

౨౦. కవి భావాంకిత సమాప్తి వాక్యత్వము. అను నది యయి దవడి. ఇట్లునుటచే న్వాభిప్రాయాంకత - స్వనామాంకత - ఇష్టనామాంకత - మంగలాంకత - ఆశంసాంకత సంగృహీతము లగును.

౧. అభిప్రాయాంకత-ఆద్యరాజునకు ధైర్యము, సర్వసేనునకు క్షత్వాహము, ప్రవరసేనునకు అనురాగము.

౨. స్వనామాంకత - స్వప్రబంధములలో గోవింద చతుష్కల్యాణి నామాంకత యుండుట. రాజశేఖరుని హరవిలాసము నంటి నామాంకతను భావింపవచ్చును.

౩. ఇష్టనామాంకత ధారవి కవి కిరాతాద్వనీయమున లక్ష్మీనికత యున్నది. మాఘకవి శిశుపాలవధమున శృంగంకత యున్నది. చంద్రులు - గోవింద - చంద్రశేఖర - ఇష్టదేవతా నామాంకత. కవికవుల యాయాకావ్యములందు గలదు.

౪. మంగలాంకత. కృష్ణదేవమున అభ్యుదయము, విమానారణమున జయము, పంచశిఖర్రాత్రి కథలో ఆనందము, శ్రీహరిని పోషింపఁదలమున ఆనందము.

౫. ఆశంకాంకత. ధర్మార్థ కామ మోక్ష విషయముగా నాశంకయుండును. 'శ్రద్ధబ్రహ్మవిద్యకవేః సరిణతప్రదస్య చాణో మహం' అను భవభూతి యుత్తరరామచరితములో ధర్మాశంక యున్నది. 'మమాపిచక్షపయతు నీలలోహితః పునర్భవం పరిగ' ఇక్తి రాత్రిగోప' అను కాళిదాసు శౌకుంతలములో మోక్షవిషయాశంక యున్నది. ఇక్ష్వాకుతరము లభ్యావ్యాములు. ఇట్టి యాశంకా నిరూపణమున సిద్ధిరములును వ్యాఖ్యాతములు కాగలవు.

యావద్గీతావతీనామనమమదేరణత్కింకీర్త్యాకూజ

త్కాలదీవామోపనద్రాః స్మధుజఘనతటీః పంచవాణోధిరేతే

౨౦ నగరాశ్రమ శైలపైన్యావాసార్జన వర్ణనము. ఆశంక యర్థాలంకారము లందు మొదటిది. ఈ చెప్పనట అర్థాలంకారము లంగు ప్రదేశ ప్రశంస యునదిష్ట మగుచున్నది. సేతుబంధ - హరివిజయ - శిశుపాలవధ - కుమారసంధ వాచులలో నగరవర్ణనముకలదు. రఘువంశ - కిరాతాద్వనీయ - కాదంబరీ - శౌకుంతలాదులలో నాశ్రమ వర్ణనమున్నది. కిరాతాద్వనీయ - శిశుపాలవధ - సేతుబంధ - హరి

ఏజయ్యాదులలో కైలచర్ణనమున్నది. ఇట్లే సైన్యావాససాగర వర్ణనాదులను ప్రబంధము లందు భావింపవచ్చును.

౨౨ ఋతుకాత్రిందివార్కాస్తమయ చంద్రోదయాది వర్ణనము. అగ్రాలంకారములందు రెండవది. దీనిచే కాలావస్థాపవర్ణనము లక్షితి మగును. అందు ఋతువర్ణనమున శరత్ - వసంత - గ్రీష్మ - వహ్నిది వర్ణనము లభ్యూహ్యములు. సేతుబంధ హరివిజయ రఘువంశ హరివంశాదులలో ఋతువర్ణన మనుగతముగా నున్నది. కిరాతాద్భునీయ - కుమారసంభవ-శిశుపాలవధ-హయగ్రీవవధాదులలో రాత్రి వర్ణనము కలదు. దివసవర్ణనమున ప్రభాత-పూర్వాహ్లా - అపరాహ్లా మధ్యాహ్నవర్ణనము లభ్యూహ్యములు. కుమారసంభవ - కిరాతాద్భునీయ-శిశుపాలవధ-సేతుబంధాదులలో చంద్రోదయ వర్ణనమున్నది.

౨౩. నాయకనాయికా కుమారసహాయ వాహనాది వర్ణనము. ఇది యగ్రాలంకారములందు మూడవది. దీనిచే పాత్రవిశేషాభినందనము సూచితమగును.

౧ నాయక వర్ణనము హరివిజయ - హరవిజయ జానకీహరణ రఘువంశాదులలో

౨. నాయికావర్ణనము కువలయాశ్వచరిత కుమారసంభవ సుభద్రా హరణాదులలో

౩. కుమారవర్ణనము రఘువంశోత్థరచరిత కాదంబరీ హర్షచరితాదులలో

౪. సహాయవర్ణనము రామాయణ మహాభారత బృహత్కథామాలతీ మాధవాదులలో

౫. వాహనవర్ణనము హర్షచరిత కాదంబరీ హరివిజయ రావణ విజయూదులలో నున్నది. దీనిచే హస్తీ - అశ్వ-గరుత్మత్ - పుష్పకాది వర్ణన మభ్యూహ్యము.

౨౪ మంత్రమూత ప్రయాణ సం. గా మాభ్యుదయముల వర్ణనము. ఇది నాల్గవది. ఈ యంశము లక్ష్మి పథానాంశమైన సమాచితచేష్టల నుపదేశింపఁగలవు. కావ్యాదికమున ఈతుర్వర్ణనలత్విగూన్నను సమధికముగా నర్హింపదేశ మొనరించునది కావలయునని సూచితమగును.

౧ అందు మంత్ర మయిగు విధమాలు.

౧ కర్మల యారంభో పాయము.

౨. స్రువష ద్రవ్య సరిపత్తి.

౩ దేశకాల విభాగము.

౪. వినిచిత ప్రతీకారము.

౫. కార్యసిద్ధి.

ఇట్టి మంత్రము కిగాతాన్బనీయ - శిశుపాలవధ - హయగ్రీవ వధ - ఇట్టి కావ్యాదాలలో నున్నది.

౨ మాత్ర మూడువిధములనుండును. నిశ్చష్టార్థము సరిమితార్థము, శాసనహరుడు.

౧ నిశ్చష్టార్థము. ఉద్యోగపర్వమున వాసుదేవుడు. హరి విజయమున సత్యకుడు

౨. పరిమితార్థము, రామాయణమున అరిగదాడు.

౩. శాసనహరుడు కాదంబరిలో కేయారకుడు.

౩. ప్రయాణము త్రివిధము.

౧ స్వశక్త్యవచయమున ప్రయాణము

౨. పరస్యసనమున ప్రయాణము.

౩. అభిమాతార్థసిద్ధికై ప్రయాణము.

౧ (ఇందు స్వశక్త్యవచయమున ప్రయాణ మొనరించుట కుదాహరణము సలిపి మయినది.)

౨. పరివ్యాసము శిశుపాలనాథములో శిశుపాలో చేర్చుము
సప్త హనుచేర్చి యీత్ర.

౩ అభిగుతార్థసిద్ధి హరివిజయమున పారిజాతాపహరణము
సప్త కృష్ణసి ప్రయాణము కిరాతార్జునీయమునందు దివ్యాస్త్రలాభ
ప సక్తే యస్మిన్ వి ప్రయాణము

౪. సంగ్రామము త్రివిధము సగుము, విషమము, సమవిష
మము అని,

౧ సగుము. ఇది ద్వంద్వయుద్ధమునందును చతురంగయుద్ధ
మున నుండును. రామరావణులకు ద్వంద్వయుద్ధము. కురుపాండవులకు
చతురంగ యుద్ధము.

౨. విషమము రామునకు ఖరదూషణ త్రిశిరులతో జరిగిన
సంగ్రామము. పదునాలుగువేలపదునలుగురు రాక్షసులు కఠిమరథ
ముల నెక్కి యుద్ధమునకు రాగా పదాతియగు రాముడొకడు వారినం
దరను హతమాచెను.

౩. సమవిషమము కిరాతార్జునీయమున మహేశ్వరాష్టనులకు
రఘువంశమున రఘుదేవేంద్రులకు జరిగిన యుద్ధము సమవిషమము.

౫. అభ్యుదయము మూడువిధములు అరివిజయము. స్త్రీలా
భము - పుత్రోత్పత్తి. ఇం దరివిజయము ద్వివిధము శత్రువులను
వినాశము చేయుట మొదటిది. శత్రువుపరతుడగుట రెండవది.
రాణి వధాది కావ్యములందు శత్రుచేర్చదము హరి విజయాని,
లందు శత్రుపరతి యున్నది. ఇందుమతీ స్వయంవరమున స్త్రీలాభము
కలదు. రఘువంశమున దిలీపునకు పుత్రలాభము కలదు ఇట్లభ్యుదయ
సూరసణము ప్రబంధ ప్రకర్ష.

౨౫. వనవిహార జలక్రీడా మధుపాన మానాపగమ రతోత్స
వాది వర్ణనము. ఈ వర్ణనమున రిసోదీపన విభావము సూచితమగును.

౧. విశాఖ శ్లోకం ముసదిష్ట మగుచు. మంత్రద్యూత ప్రయాణ సంక్రమాభ్యుదయాదుల వలన నాయా పలములను పొంది యాయా నిలా విశేషములచే కామసేవనమున తమపయోగము సంపాదించ వలెనని వివిధక్షణ ముపదిష్ట మగుచున్నది.

౨. వనవిహారము. మృగయాదులచే వనవిహార మొనర్చుట కఘ్నవంశమున దరెరిఘుని విహారము. పుష్పాపచయాదులచే వన విహారము చేయుట శిశుపాలవధమున యదువుల విహారము, కిరాతార్జు నీయమున అప్పరిసల విహారము

౩. జలక్రిడ రెండువిధములు ఒక పురుషుడు తన బహువని తలతో జలవిహార మొనర్చుట, బహుపురుషులు బహువనితలతో జలవిహార మొనర్చుట కార్తవీర్యుని సర్మనానదీజలవిహారము, కుశుని సరయునదీ జల విహారము మొదటిరీతి. సింధువు నందప్పరిసల విహారము, దైవతక హాసమున యదువుల విహారము రెండవరీతి

౪. మధుపానము. గోష్ఠీగృహపానము, వాసభవనపానము నని రెండు ద్వివిధము హరివిజయ శిశుపాలవధములందు గోష్ఠీగృహ మధుపాన మున్నది కుమార సంభవకిరాతార్జునీయము లందు వాస భవనమంధు వానమున్నది.

౫. మానాపగమము సేతుబంధకావ్యము నందు రామాతిం కము వలన విశాచరవనితలకు మానాపగమము వర్జితమయినది. మహాప్రబంధములలో మలయమారుతేం మాదయాదులవలన మానా పగము వర్జిత ప్రసిద్ధమై యున్నది.

౬. రతోత్సవము. ద్వివిధము. సామాన్యము విశేషమునని. కిరాతార్జునీయములో శిశుపాలవధములో సామాన్యతోరతోత్స వము కుమారసంభవములో జానకీహరణములో విశేషతో రతోత్స వము కలదు.

౨౦. సోమిద సతాకామకరీ కార్యకల్పనము. ఉధయాలంకారము లం దిస మోవటిది అర్థప్రకృతులు నీజవింద్వాదులు అవస్థలారంభ యత్నాదులు. అర్థప్రకృతుల కవస్థలకు సంగతమగు సంబంధమున వస్తువునకు విస్తృతీయు రమ్యతలు కలుగును ఫలసంపాదనానుకూలమగు బీజార్థనిహపణము. ప్రయోజనములకు విచ్ఛేదము కలుగునన్నదివిచ్ఛేద కారణముగా సమాప్తిపర్యంతము సంబంధమందునట్లుగా బింగురూపార్థము విబంధించుట, పరార్థమై ప్రధానోపకారకముగా నున్న రాత్మానుబంధ ఫలము కలిగి యందునట్లు పతాకాకీర్తినినూ, పరార్థమునకై యగు ఫలసంపత్తితో నిరనుబంధముగా ప్రకరీనిదేశము, సర్వవిభాగిగారిక వస్తుఫలరూపముగా కార్యకీర్తననూ ఈ ప్రథమాలంకారమున ప్రతిపాదిలి వగును.

౨౦. గర్భాంక చూలికాంకావతార విష్కంభ ప్రవేశక విధానము. ఇది కెండవది. అంకములం దొక యంకము ప్రయుక్తిమగుట గర్భాంకము. ఈ యంకము బీజార్థ యోగమున నుండునా ఇట్టిది బాలరామాయణమున నున్నది

శ్రవణైః శ్రవ్యమనేకైర్దృశ్యం దీర్ఘైశ్చ లోచనైర్బహుభిః

భవదర్శమిహ నిబద్ధమిహ నిబద్ధనాబ్ధ్యం సీరాస్వయంవరిణం

అంతర్యపనికాగతులయిన సూతాదులనే కథాయంత్రప్రవేశమునగించుట ఇది వేణీసంహార నేపథ్యమున నున్నది. (స్త్రీ)కాని పురుషుడుకాని యంకముయొక్క విశిష్ట ముఖము నుపక్షిస్త్ర మొనరించిన నది యంకముఖము. మాలతీమాచవమాన నున్నది. హీనపాత్రలు శౌరసేన్యాది భాషావ్యవహారమున సంకారంభమున ప్రయోగించు దానిని ప్రవేశకమందురు, ఇవి సూచ్యవస్తువునకు సూచకములు.

౨౦. చేకూల చాత్రచేష్టా కథాంతరానుషంజనము ఉభయో
 ౨౧. కామలం దివి మూడినది. అపరిపూర్ణంగిముగ నయిన సంవిధాన
 చేకూలా స్వ విరోధమున నర్జించును దీనిచే నిర్దిష్టమగును.
 ౨౨లో,

౧. చేకూలరానుషంజనము శిశుపాల నగమున
౨. కాలాంతరానుషంజనము కిరాత్తాస్థానీయమున
౩. పాత్రాంతరానుషంజనము ,,
౪. చేకూలరానుషంజనము ,,
౫. కథాంతరానుషంజనము కుమారసంభగమున

౨౩. ద్విసంధానము. ఉభయాలంకారములం దిది నాలవది
 కావ్యాధానుసంధానము వ్యంగ్యాధానుసంధానము నను రెండింటి
 యను సంధాన మిందుండును. గావున ద్విసంధానమునకు యుక్తము.
 ఇట్లు పద్య ప్రకరణ ప్రసంగముల కనేకార్థానుసంధానమున కవి
 యొక్క ప్రతిపక్షము లభివ్యక్తియగును వాక్యము కాని ప్రకరణ కాని
 సంధానము కాని రెండింతములందును సంగతియగును. వాక్యసంధా
 నము లభిన్నార్థములుగా నున్నను వినునట్టివారు ద్విసంధాన సంబం
 ధమున నుందురు బోధింపల వైష్ణవమున నన్యార్థ మవభాసించు
 నని భావము. వాచ్యార్థ మొకవిచిత్రముగా నున్న నన్యార్థ మన్యవిష
 యముగ సంకుటయు చోకచో నుండును అర్థభేదమున నన్యవిత్తో
 ను సంబంధించును.

౧. వాక్యమర్థ ద్వియమున సంగతిమగుట
౨. ప్రకరణ మర్థ ద్వయమున సంగతిమగుట
౩. ప్రబంధమర్థ ,,
౪. అభిన్నార్థముగా నుండియు గ్రహీతృభేద సంబంధమున

నుండిుట.

౨. అయిదవది ముషపిషయమున నుండగా వేరొకటి యన్యవిషయమున నుండుట.

౧ వాక్యము రెండర్థముల నుండుట మాంత్రిమాధవమున నున్నది. “సున్నెన్న్తుగుణతయా రమణీయ ఏషసన్నివేశః కుతూహలినీచనో ధర్మగారికా. ఐర్తశేచ తస్యామభినవో విచిత్రః శసుమేషువ్యాపారః తద్భవతు కృతార్థతా వైదస్యస్య ఫలతు నిర్మాణాస్య రమణీయతా. సమానాదయతు సరససన భర్తృదాకాయాః కన్దానలంబన మహార్హతాం” ఇందలి వాక్యార్థ ముభయోనుకూలముగా నున్నది.

౨. రెండవది శిశుపాలవధమున “స్ఫుటభిన్నార్థము దాహరద్వచః” అనునది ప్రకరణార్థానుసంధానముననున్నది.

౩. మూడవది దండి ధనంజయ ద్విసంధాన ప్రబంధములు రామాయణ మహాభారతార్థముల ననుబంధించి యుండుట గ్రాహ్యము.

౪. నాల్గవది కుమారసంభవమున నున్నది చతుర్ముఖుడు నాల్గుదిశల నున్న దివౌకిసుల నుద్దేశించి చెవుటలో సంబద్ధమై యున్నది.

౫. అయిదవది కీచకవధలో నున్నది. ద్రౌపది విరాట సభలో విరాటునుద్దేశించి పలుకునదై యీ వాక్యము ననే యుద్ధిష్ఠిరానుల నభిభాషించును.

౬. మార్గద్వయానువర్తనము. రెండుమార్గముల ననుసరించుట. దీనిచే మహాకవుల సమయ ముపలక్షితమగును ఆ మార్గము నీ విధముననున్నవి.

గుణతఃప్రాగుపన్యన్యనాయకంతేనవిద్విషాం

నిరాకరణమిత్యేషమార్గః ప్రకృతిసుందరః

పరిశీల్యత్రుతాదీని వర్జయిత్వారిపోరపి
ర్జయన్నాయకోత్కర్షకధనంచదునోతిసః.

నాయకునకు సంబంధించిన గుణములను మొదటకే విశద
ముగా నిరూపించి యనంతరము శత్రువుల నిరాకరణము సూచించుట
ప్రకృతి సుందరియైన ప్రథమమార్గము ద్వితీయ మార్గ మీశభ
మున నున్నది శత్రువునకు సంబంధించిన పరిశీల్యత్రుతాదీని
గూడ వర్జించి తర్జయమున నాయకోత్కర్షము నిరూపించుటయు
మనఃప్రీణనము సంపాదించుననుట ద్వితీయము

ఇచట నాయకుడు శత్రుుచ్చేదము చేయుటను మీమాంసింప
వలెను. నాయకుడు దోషయుతుడయిన శత్రువు నుచ్చేదించునా?
గుణయుతుడయిన శత్రువు నుచ్చేదించునా? 'కించాతః' ఎల్లయున
నేమి? దోషయుతుడయిన శత్రువు నుచ్చేదించుట యను పక్ష మశీప్త
మేని యట్టివాని సముచ్చేదమునకు నాయకుడు యత్నింపవలసిన
యావశ్యకత యేమియున్నది. దోషములున్నందుననే యా శత్రు
వుచ్చేదము పొందునుగాదా! విరిగిపడిపోవు నదీలటమున నుపనిష్ఠిం
యన్నవాని ప్రక్షేపణ మొనర్చుటవలన పురుషకారము నావల్య
మనుభవింపదు. "నహి శీర్యమాణ నదీతతో పవిష్ట ప్రక్షేపణే పురుష
కారిః నావల్య మనుభవతి" పురుగు తొలిచిన కొయ్య తానే మట్లి
పోవునట్లే అదిగి ప్రతులుకల రాజకులము తానే భగ్నమైపోనను.
మరి యొక రా పని చేయనక్కర లేదు. అట్లే దోషయుతుడు తన
యంతట తానే నుచ్చేదముపొందును. నాయకు డాతని సమ చేచ్చి
దింప నసరము లేదు.

గుణయుతుడగు వాని యుచ్చేదమిష్టమన్న ద్వితీయపక్ష మచి
మతమేని, యది యుక్తము కాదు. గుణయుతుడగువాడు శత్రువయి
నను సముచ్చేద్యుడుకాదు. గుణవతి పనితి పరిత్యాజ్యకాదు. గుణ

ములై యున్నచో వారు సరన్న విశేషములేదు. కావున గుణవద్రు
హుచ్చేది పక్షిమగును యుక్తము కాదు.

ఇట్టి యూశంకి యిచట యుక్తము కాదు. విధినిషేధవ్యుత్పత్తి
లము లయినందున తెండు పక్షములకును ప్రాధాన్యమున్నది
రామాయణాది కాన్యములలో గుణయుతుడయిన నాయకున కుత్కర్ష
నోదించుచున్నందున దోష మేమి యున్నది. గుణార్జనమే ప్రతీత
మగును. రామాయణ రావణున కుత్కర్ష కలదు. దోషము లేదు
గుణార్జన మున్నది. రామాయణ రామునకు సుత్కర్ష యున్నది.
దోషము లేదు. గుణార్జన మున్నది. గుణయుతుడగు వాని యుచ్చేద
ముపపాదించుట యుక్తమా? గామ రావణులందు గుణవత్త్వము
నమోనమ. గ నుండగా, ఒకనికి జయము కలుగుట, మరెయొకనికి
సరాజయము, కలుగుట యను వానిలో నియమ నిమిత్త మేదేని నిరూ
పంప వలసి యున్నది అచట నైవమే నియమనిమిత్తము కావలెను.
కాని వైవము పినావేరొకటి నియమనిమిత్తమగుట కర్హము కాదు.
సిద్ధి దైవ సంపాదితమై యుండగా పురుషకారి శూన్యమయిన నాయ
కునకు గాని ననితకు గాని విశేష మేమియు నుండదు. “రామవద్వర్తి
తన్మం నరానశావత్” రాముని వలె వర్తింప వలెను గాని రావ
ణుని వలె వర్తింప రాదనుట యుండిలి బోధ. తిండిని యాశ్వును
పరిపాలించు రాముడు వనవాసి యయినను సజయము పొందినాడని
శ్రోత్రోక్యవిజయము సంపాదించిన వాడయినను పరదారా భిలాషకల
రావణునకుచ్చేము కలిగినదని ఇతరునకు నిశ్లేయగునని విధినిషేధవ్యు
త్పత్తి కలుగును. ఇట్టి కర్తవ్యాకర్తవ్యబోధ విధానమున మహా
కావ్యాది ప్రబంధముల విరిచనయు ప్రసరించినది.

దోషయుతుని సముచ్చేదము వర్ణితమయినచో స్వయముగనే
నశించువాడు కావున నట్టి వాని వలన నాయకునకేమి యుత్కర్ష

కలుగునని గుఱార్జన మేమి గోచరించునని యాశంకించు వారు దీనిని భావించి పశువు, దోషయుతున కుచ్చేదమున్నది. గుణవంతున కుచ్చేదమున్నది. దోషయుతుని దోషములు పురుషార్థ విషయములు కావు. గుణవంతుని గుణము లుచ్చేద నిమిత్తములును కావు. దోషములుచ్చేద నిమిత్తములు. ప్రతినాయకుని గుణ సమ్మన్త్యవర్జనము నాయకుని యుత్కర్ష స్రవకశన సరిమా స్థితిస్థితికమము అతిని యుచ్చేద నిమిత్తమగును. కాననచే పురాణములలో హిరణ్యకశిపు ప్రధమము జేవతాసమారాధన చాప్తమహావీర్యులయినను త్రిలోకకంబుకు లగుటచే సముచ్చేదము పట్టితమయినది. వంశపెన్వశ్చతాది చర్మ దనిశిమయిన తదుత్కర్షము తద్దయము వలన నాయకుని యుత్కర్ష నిమిత్తమగును.

నగరార్జన పట్టినాళ్లు సముచ్చయ ప్రయోజ్యములగునా? వికల్ప ప్రయోజ్యములగునా? సముచ్చయ ప్రయోజ్యము యగునేని కిరీతాబ్జనీయాదులలో నగరార్జనార్థోదయకుమార పివాహభ్యుదయగూడుల పట్టింప నలెను. వికల్పమున ప్రయోజ్యములు కావచ్చు నేని యధేష్టకల్పనమున నలక్షణత్వము వాటిల్లును.

ఇట్లనుట యుక్తియుకాదు. అంగకౌన్య మననది యభయ విధిమున నున్న నిష్టమే యగును. కథా శరీరము పరిపూర్ణంగా స్వభావమున నుండునేని సముచ్చయమున నన్నిటిని పట్టింపదగినను, కథాశరీర మపరిపూర్ణంగా స్వభావమున నుండునేని వికల్పమున నుండవచ్చును. అందును కొన్నియంగములకే పరల్ప పర్యవసాది ముండును. ఇతిరములకు నియమమున ప్రయోగ మావశ్యకము. ఏవి పురుషార్థార్థములుగా నుండి కామాదుల కాఁనోపకారులుగా నుండునో (పురుషార్థరూపమయిన యర్థికామాదుల కాఁనోపకారులుగా నుండునో) వానిని నియమముగా ప్రయోగింపదగినను. మంత్ర

మాత ప్రసూనాదీ నాయకాభ్యుదయాదు లిట్టివి. శైలఋతూ ద్యాన
గమన జలక్రీడా చంద్రోదయ మధుపాన రతోత్సవాదులు ప్రధానకథా
శరీరమున నుండువేని కథాంతరాద్యనుషంజనమున నయిన వానివర్ణన
మొనరించుట యావశ్యకమని తద్విదులందురు. ఇట్లు ద్వివిధముగ
నిబధ్యమానమగుని శబ్దలక్షణ సర్గ-క్షణమునని తెలియవలయును.
మహాకావ్యమునం దిట్టి సంపత్తి బాగ్యమును కావ్యార్థ తత్త్వజ్ఞులు
గ్రహించిరి.

మ హా కా వ్య ము

మహాకావ్యము సర్గ బంధము. మహాకావ్యారంభమాశీర్ష
మస్కీయావస్తు సిద్ధేశములం దొక విశేషముతో నుండును. ఇతి
హాసకథా సముద్భూతముగాగాని యితర విధమునగాని కావ్య
ముండును

చతుర్వర్గఫలాయ త్తం చతురోదాత్తనాయకం
నగరార్జవశైలర్తు చంద్రార్కోదయవర్ణనైః
ఉద్యానసలిలక్రీడా మధుపానరతోత్సవైః
విప్రలంభైర్వివాహైశ్చ కుమారోదయవర్ణనైః
మంత్రద్యూత ప్రయాణాజి నాయకాభ్యుదయైరపి
అలంకృతమనంక్షిప్తం రసభావనిరంతరం
సర్వైరసతివిస్తీర్ణైః శ్రవ్యపృత్తైః సుసంధిభిః
సర్వత్ర భిన్నసర్గాంతైరుపేతం లోకరంజకం
కావ్యం కల్పాంతరస్థాయ జాయతే సదలంకృతి
న్యూనమప్యత్ర యైః కైశ్చిదం గైః కావ్యం న దుష్కతి
యద్యుపాత్తేషు సమృద్ధిరారాధయతి తద్విదః
తస్మహాకావ్యమిత్యాహః మహతాం చ మహచ్ఛయత్
నిరుక్తమవగంతవ్యమిత్తమేవాపరేష్వపి
చతుర్వర్గఫలత్వేపి భూయసార్థోపదేశకృత్
మహాకావ్యం భవేత్కామప్రధానం తు కథాదయః.

మ హాకావ్య లపిణమి ప్లభిధానించిరి. చను ర్వర్గ ఫలాయ త్తిము చతుశ్చంద్రాన్త నాయాహ నయిన మహాకావ్యమున నగరార్థవాదివర్ణ నములుండుటయ నాయ కాభ్యుదయ పర్యంతమివి యష్టాదశయున్నవి. వినిచే నలంకరించు యశంసీ స్తమై రసభావనిరంతరమై మహాకావ్య ముండును. ఇంతటి చర్లము లనతివి స్తీర్ణములు శ్రవ్యస్పృత్తిములు సుసం ధులుగా నుండవలెను. అంతటి భిన్నస్థాంతములతో నుండవలెను. లోకరంజకమై సరిలంకృతిగా నుండు కావ్యము కల్పాంతర సాయిగా నుండిగలదు. పై యష్టాదశ వర్ణనములలో కొన్ని తగ్గినను తగ్గవచ్చును. ఉపాత్తి చర్లనములందలి సంపత్తి తగ్గినను నారా ధ్యచునది యగునేని కొన్ని వర్ణనములు చాలును. ఇట్టిదిది మహా కావ్యము. “మహాత్మాం కావ్యం, మహాత్ కావ్యం” మహాసీయుల కావ్యము. మహాత్ము అయిన కావ్యము. ఇట్టి యీ నిరుక్త లక్షణ సంపత్తి నే యితరము లందును తెలియవలయును. మహాకావ్యము చతుర్వర్గ ఫల ప్రదమయినను ఒహుళిమ గా “అర్థోప దేశయక్” ఉపదేశ యోగమున నుండునది యగుటయే తద్విదుల కభీష్టము. కథా దులు కామ ప్రధానములు. మహాకావ్యము మహార్థోప దేశకము.

వాక్యప్రబంధానుగతో యముక్తౌ

మయా సమాపేన రసావియోగః

అదేహ యే2రా న వివేచితాః పృథక్

విభజ్య తే కేచిదుదాహ్రియంతే

ఈ రసావియోగ ప్రకాశమున వాక్య ప్రబంధాను గత మయిన రసావియోగము సంగ్రహముగా నిరూపిత మయినది. ఈ భాగమున నేయేవిశేషములు వేరువేరుగా వివేచితములు కాలేదో వానిని విడివిడిగా విభజించి కొన్నిటిని నిరూపింప వలసియున్నది. ప్రబంధాంగములను పృథగ్రూపమున వివేచింప వలెను. శృంగారమె

రసమయినందన రతి ప్రకాశన మొనర్పవలసి యున్నది. మనోను
 కూలమగు స్వాత్మసుఖానుభవము రతి. తిద్భేదములను విశేదము
 చేయవలెను. రతి ప్రభవములయిన హర్షాదులస్వరూప వివేకము
 నావశ్యకము. వాని జన్మానుబంధ ప్రకర్ష సంప్రక్తానువృత్తి విధాన
 ములను నిరూపింపవలెను. రతి సంబద్ధములయిన విభావాదులను, పురు
 షార్థానుబంధి శృంగారముల స్వరూపమును నిరూపించుటయు నావశ్య
 కము. అనుగాగ సాపన మొనరించుట యపేక్షితము. ఇట్లు రసస్వరూప
 వివేచనము సహృదయుల కాత్మా నుభూతి సంపాదింపగలదు.

రసానియోగ ప్రకాశము.

శృంగారప్రకాశము

శ్వానశప్రకాశము

ప్రబంధాంగచతుష్టయ చతుష్టయ ప్రకాశము.

పూర్వము నిరూపించిన రసావియోగ ప్రకాశమును ఏకాదశ ప్రకాశములో చివరి భాగమున నాటక లక్షణ స్వరూపము నిరూపిత మయినది. అందీ భావములు సూచితములు. నాటకము ఇతిహాసకథను సదాశ్రయమితరకథ నవలంబించి యుండును. చతుర్వర్గ ఫలో పేతము చతురోదాత్తినాయకము పంచావస్థాభినిష్పన్నము పంచసంధియుతము వృత్తివృత్తిస్యసంపన్నము పంచార్థప్రకృతిక్షమము మహారసమహా భాగము ఉదాత్తవచనాన్వితము మహాపురుషసంచారము నాధ్వారా చారజనప్రియము సుశ్లిష్టసంధి సంయోగము సుప్రయోగము సుఖాశ్రయము మృదుశబ్దాభిధానము గుణాలంకార భూషితము ఏకవింశతి సంధ్యోతరోపేతము చతుష్టయ్యంగ సంయుతము చతుష్టయ్యి లక్షణ సముపేతము నయిన నాటకము రచించుటను భరతాదులు సూచించిరి.

కావ్యాదికమయిన ప్రబంధమునకు శరీరములుగా నాలుగు విధము లయిన చతుష్టయ్యలను ప్రాక్తన కావ్యవిదులు నిరూపించిరి. వాని సీ ప్రకాశమున స్పష్టమొనరింతుము. వాని వివేకము కవి కావ్య వివేకమున గుపకరించును.

౧ ప్రథమచతుష్టయి ౬౪

౧ ప్రబంధశరీరములు	౫	౬. సమవస్థలు	౫
౨ ఆరంభవిధులు	౫	౭. సంధులు	౫
౩. అర్థప్రకృతులు	౫	౮. వృత్తులు	౫
౪. అవస్థలు	౫	౯. ప్రస్థుత్తిహేతువులు	౨౪
౫. సంస్థలు	౫		

౨. ద్వితీయచతుష్పత్తి ౬౪.

అన్యాయంగములు	౧౦
విధ్యంగములు	౧౦
నృత్యంగములు	౧౬
సంధ్యంతరములు	౨౦
పతాకాస్థానములు	౪

౩. తృతీయచతుష్పత్తి పరివ్యంగములు ౬౫.

ముఖసంగధ్యంగములు	౧౨
ప్రతిముఖ ౧౧	౧౨
గర్భసంధి ౧౨	౧౩
విమర్శ ౧౨	౧౩
నిర్వహణ ౩౧	౧౪

౪. తురీయచతుష్పత్తి కావ్యలక్షణములు ౬౬.

పీఠిని క్రమముగా స్పష్టమొనగింతుము

౧. ప్రథమచతుష్పత్తి

౧. ప్రబంధ శరీరములు ౨౫

౧. ఇతిహాసాశ్రయ శరీరము

౨. కథా శ్రయము

౩. ఉత్పాద్యేతి వృత్తము

౪. అనుత్పాద్యేతి వృత్తము

౫. ప్రతిసంస్కార్యేతి వృత్తము

౧. ఇతిహాసాశ్రయమనుటచే నిదివరలో జరిగిన మహాదేవాదుల చరితము ననుసరించి కావ్యముండుట సూచితము. కుమార సంభవము హయగ్రీవ వధము మొదలగు కావ్యములు మహాదేవాదుల యైతిహాసిక చరితమును సూచించు చున్నవి.

౨ తెంజవది కథాశ్రయము. మహాకావ్యాది ప్రబంధములు బృహత్కథ మొదలు గ్రంథములందు ప్రతిపన్నము లయిన ప్రధానములు ఉదాత్తములు నగు నాయకుల చరిత్రలు విషయముగా నుండవచ్చునని సూచితమగును. ఉదయనోదయ కావ్యము నందలి వశే శ్వర చరితము బృహత్కథా ప్రతి పన్నమగుట లోకప్రసిద్ధము.

౩. ఉత్పాద్యేతి పృత్త మునునది మూడవది. చతుర్వర్ణావబోధ మేతువగు కనిచునీమా ప్రకల్పితమగు వివృతమునైనది నాయక సంబంధము సూచితమగుచు కాదంబరితో చంద్రాపీఠ పుండరీ కాదుల చరిత వర్ణన ముట్టిడి.

౪. ఆరుత్పాద్యేతి పృత్తము నాల్గవది. యథావగతమయిన వర్తమానాతీత మహారాజుల యతివృత్తి వర్ణనము విషయముగా నుండవలెనని చెప్పినట్లుగును. హర్ష చరితమునందు హర్ష వర్ణన రాజ్య వర్ణనాదుల వర్ణన మిద్భుతము.

౫ ప్రతిసంస్కార్యేతి పృత్తి మయిదవది. నీనివలన నిది సూచితమగును. ఇతిహాసము లందలి యథాస్థితమయిన వృత్తోప నిబంధనమున కాన్యాననుకూలములగు కొన్ని విశేషములు సంభవించును న్యాయప్రవృత్తుడగు నాయకునకును శలసిద్ధి లేకచావులయు అనిష్టావాప్తి యుండుటయు గోచరించుచున్నది. అన్యథా ప్రవృత్తి కలవానిని శల యోగము కన్పడుచున్నది కావున నచట ప్రతి సంస్కారము కూర్చివేసి యున్నది. న్యాయప్రవృత్తు డగు వానికె ఘయోగము రిడునని అనిష్టావ్యాప్తియుండునని నిరూపింపవలెను. అన్యథాప్రవృత్తునకు నిష్ఫలత్వము అనిష్ట ప్రాప్తి కలుగుట నిరూపింపవలెను ఇట్టి వృత్తాంతన మా నంచమ విషయమున నిరూపిత మగుచున్నది. కథాసంబంధములగు వా రనేకవిధముల నుండును. ధర్మశృంగార అర్థశృంగార - కామశృంగార - మోక్షశృంగారముల కధికారులు

నానావిధముల నున్నారు. ధీరోదాత్త - ధీరలలిత - ధీరోద్ధత - ధీర
శాంతులు, నాత్త్వికి - రాజస - తామసులు, ఉత్తమ - మధ్యమ -
కవిషులు. అనుమాల - సమీణ - శుభ-ధృష్టులు మొదలగు భేదభిన్న
లయిన నాయకి - అను నాయకి-ఉప నాయక - ప్రతినాయక ప్రభృ
తులు నచేకవిధముల గలరు. సీరలకు కథాసంబంధమున ఫలాఫల
ప్రాప్తి విశేషములను యథోచితముగా నిబంధింప వలసియున్నదని
యీ విశేషమున సూచితమగును.

ఆ రం భ వి ధు లు ౫.

ప్రమాణము - ప్రమేయము - విమర్శ-నిర్ణయము - ప్రవృత్తి
అనునవి పంచారంభవిధులు. ఇవి యొక్కొక్కటి యయిదు విధములు
కాగా నారంభవిధు లిరువది యయిదు విధము లగును.

౧. ప్రమాణము అయిదు విధములు.

యుక్తి - ఉక్తి - దృష్టము - నిదర్శనము - అపత్తి.

౨. ప్రమేయము అయిదు విధములు.

ధర్మము - అర్థము - కామము - లోకము - లోకయాత్ర.

౩. విమర్శ మయిదు విధములు.

౧. కర్మణా మారంభోపాయము

౨. పురుష ద్రవ్య సంపత్

౩. దేశకాల విభాగము

౪ వినిపాత ప్రతీకారము

౫. కార్యసిద్ధి

౪ నిర్ణయము, అయిదు విధములు

౧. అనుపలబ్ధ జ్ఞానము

౨. ఉపలబ్ధ నిశ్చయ బలాధానము

౩. అద్వైతమునకు సంశయోచ్ఛేదము

౪. ఏక దేశదృష్టమున విశేషోపలబ్ధి

౫. విపరీయ చికిత్స

౫. ప్రవృత్తి అయిగు విధములు.

౧. అలబ్ధ లాభార్థి ప్రవృత్తి

౨. లబ్ధ పరిత్యార్థ ,,

౩. రక్షితాభివృద్ధ్యర్థ ,,

౪. వర్ధిల్తోప యోగార్థ ప్రవృత్తి

౫. ఉపయోగ పర్యాప్త్యర్థ,,

ప్రమాణానుసారమున ప్రమేయము గుర్తించి విమర్శించి నిశ్చయించి యుపేక్షాపేక్షాపరిశీలన పూర్వకముగా కార్యాచరణ మొనరించువాని కభీష్టకర్మలు ప్రారబ్ధములై ఫలసంపాదకములగునా. ఇట్టి వినినిరువదియయిదు ఆరంభ విధులని వ్యవహరింతురు

అర్థ ప్రకృతులు ౫.

ఈ నిరూపించిన విధానములలో కథాశరీరమున కుపాదాన కారణభూతము లయిన యర్థ ప్రకృతులు అయిదు సంభవించును. వీనిలో నాలు గర్థ ప్రకృతులంగు తత్త్విము పరిసమాప్త మగును. కర్త - కర్మ - కరణము - క్రియ యని యీ తత్త్వవిధానములు. అవియే ప్రకృతి పంచకోప లక్షణమున ప్రతిపాదితము లగును అర్థ ప్రకృతులు కథాదేహమున హేతువులు.

బీజము - బిందువు - సతాక - ప్రకరి - కార్యము అని అర్థ ప్రకృతుల నామములు. వాని పరిగణన మిట్లున్నది.

బీజం బిందుః సతాకా చ ప్రకరీ కార్యమేవ చ

అర్థప్రకృతయః పంచ కథాదేహస్య హేతవః.

కథాశరీరమున నాయకుడు వ్యాపించి యుండగా కర్తృత్వ కర్మ విధాన మనుగతముగా నవస్థితమయి యుండగా నాతిని కార్యారంభము “బీజము” అనదగి యున్నది. రామచరితము శిశుపాలవధము లక్ష్యముగా జెప్పదగి యున్నవి. ఇట్లు నాయక విధానము చెప్పటచే

ప్రవేశకాదులతో నొకప్పుడు సంబంధించి యుగమును ఒకప్పుడు సంబంధింపదు. ఈ యంశ మిట్లు నిరూపిత మయినది

ప్రయోజనానం ఏచ్ఛేదే యదవిచ్ఛేదికారిణం
యాపత్నమాప్తి యద్బంధః స విందురితి కీర్తితః

కథాశరీర సాధ్యములగు ప్రయోజనములకు అకాంతిర కారణముల సంబంధము వలన ఏచ్ఛేదము కలుగనపు డవిచ్ఛేద కారణముగా నుండునదిబిందువును. బిందుబంధము సర్వాన్తః పృథ్వీతే ముందును. 'బిందు రివ బిందుః' బిందువు వలె నుండునది కావున బిందు వనడగి యున్నది. ఘటము నుండి ప్రసరించు ప్రయోవింతువు ప్రయోగింపబడ నప్పుడూ పరిమితము అవిచ్ఛేద హేతువును. మృతిబిందువు ప్రసరించున దై యగ్నిజ్వలన లక్షణ క్రియ ఏచ్ఛేద హేతువును. అట్లే విచ్ఛిన్నావిచ్ఛిన్నములై యుండు కథా శరీరములం నుసంధాన మాపాదించునది బిందు వనడగి యున్నది.

3. ప తా క

కథా శరీరమున వ్యాపించియుండు సాహాయ్య ఏచ్ఛేదమున సాధక తమముగా నుండునదిపతాక "సాధక తమం కరణం" కరణ భూతముగా నుండు సారంభ పశ్చేషమునకు 'పతాక' యని పేరు. నాయకుడు కథా శరీర స్వరూపముగా నుండగా పతాకా వస్తువు ప్రధానముగా నుపకారముగా నుండును. స్వీయఫలమును గూడి నిరపన్నము చేసికొను స్వేన ఫలేన చ ఫలనతో తనఫలమునది అయ్యును. పతాకావృత్తిమునకు ప్రధాన ఫలాభి సంబంధముండదు. తనఫలమునది ఫలవత్. అట్టిది పతాక.

యస్యా వృత్తం పరార్థం స్యాత్ప్రధానసౌమికారిణం

తత్సంబంధాచ్చ- ఫలవత్సా పదాకేతి కీర్తితా

పతాకావృత్తియు పరార్థము. ప్రధానమున కుపకారకము. ప్రధానవస్తు సంబంధమున ఫలవత్తుగునది పతాకగాఢీర్తి శ మైనది. పతాక యనునది యొకని చిహ్న రూపముగా ప్రకర్ష శోభకగును. ఇట్లు కథాశరీరములందు పనాయకాదుల చరితము ప్రధానకథాశరీరమున కుపకరించును. తనకును శోభాప్రకర్షమునకగుననై పతాక యనదగి యున్నది.

౪, ప్ర క రి

కథాశరీరమున వ్యాపించియుండు ప్రధాననాయకుని విషయమున సహాయవిశేషరూపముగా నుండు కథాభాగమునకు ప్రకరి యని పేరు. ఇది కరణాభాసరూపముగాని కరణరూపము కాదు. కరణము నాధక తమము. ఇది యట్టిది కాదు. ప్రకరి సాధకము కాదు. అందునన కరణాభాసరూపముగా నుండును. ఇట్టి యారంభమునకు ప్రకరి యని పేరు పతాకైవ ఫలవతీ అనుబంధవిహీనాచ ప్రకరీ' పతాకయే లరహితము అనుబంధ విహీనము నయినచో ప్రకరి యగును. ఇట్లే పూర్వతనులు సూచించిరి.

ఫలం ప్రకల్పితే యస్యాః పరార్థమైవ కేవలం

అనుబంధవిహీనం తాం ప్రకరీతి వినిర్దిశేత్

ప్రకరీ వృత్తిమునకు సంబంధించిన ఫలము ప్రకరీవృత్తిమునకు గాదు. అది పరార్థమునకే యును. ప్రకరీవృత్తాంతము ననుబంధ విహీనముగా నిర్దేశింపవలెను. 'ప్రకరీ చ ప్రకరీ, లఘుర్ని ప్రకారః ప్రకరీ' అల్పముగా నుండు ప్రకారమునకు ప్రకరి యనిపేరు. అట్టి ప్రకరీధర్మము పుష్పాదులకు వలె నగును. పుష్పప్రకరణం పరార్థమే యగును అపవరకాదులకు శయనస్థానమునకు నన్యమునకు శోభా సరిపాదకమగును. అట్లే మహా ప్రబంధమునకు ఋతువర్ణనాది కము ప్రకరి యగును. అట్టిదేయగు నితర మేవ్యాపార మయినను

ప్ర. ౨. యననగియున్నది. విపక్షితార్థమునకు భాసంపాదకముగా సాచిత్యఘటిత మగునది పనవిహారము - జలప్రతి - విరహావినోది నము - లోలాపిహారము మొదలగునవి ప్రకరీశబ్దవాచ్యము లగును.

౫. కార్యము

నాయక సహాయాదిక్రియ కథాశరీరమున వ్యాపించియుండుగా నష్టాడుపలభ్యమానమగు ప్రధాన సంబంధియైన పారింభ ఫలవిశేషము 'కార్యము' అనదగియున్నది. ధర్మార్థ కామ ములలో సస్యమును సంబంధించి యుండుట పురుషార్థ కార్యము అని వ్యవహరింతురు.

యదాదికారికం వస్తు నమ్యకృత్తైః ప్రయుజ్యతే

యదర్థశ్చ సమారంభస్తత్కార్యమితి స్మృతం

ప్రాప్తిలయిన వారు ప్రబంధ నిర్మాణమున నాసెకాంతముగు నస్తువును సుసంగతముగా - సమ్మోక్ ప్రయోగింతురు. విశిష్టపలసిద్ధితై యారంభము కావించును. అధికారికి వస్తువునకు సమారంభమునకు పముచితముగా నుండు ఫలము 'కార్యము' అనదగి యున్నది. ఈ కార్య సిద్ధితైదైన ప్రాధాన్యమును పోరుష ప్రాధాన్యమును ప్రబంధకారాలనుసరింతురు ఆ యనుసరణమున తదనుకూలముగు ఫలము కలుగును. కార్య వినిశ్చయ మీ విధిమున చున్నది.

ఆయా కార్యసిక్షేపమునకు దైవ పోరుబాధయప్రాధాన్య ముండును. గాఢన అవస్థలు - సంస్థలు - సమవస్థలు నని మూడు విధముల వ్యాపదేశములు కలుగును. అవస్థాగులకు మూడింటికిని ఆరంభ ప్రసవాదులయిన పంచపంచ పర్వములు కలుగును

అ వ స్థ లు ౫.

అందు దైవప్రాధాన్యము కలుగగా అవస్థ లుదంబించును. ఈ యవస్థలకు ఆరంభాదు లయిదు పర్వములు కలుగును.

అలంభము - ప్రసవము - ఉద్బేదము కించిచ్ఛేషము - సమాప్తి

అని యారంభ పర్వముల నామములు. ప్రబంధపంగితులు వీనిని నర్చయించిరి. వీని లక్షణము చెప్పెదము.

ప్రయత్నః ఫలయోగస్య స ఖల్వారంభ ఇష్యతే
అపశ్యతః ఫలప్రాప్తిం యో వ్యాపారః ఫలం ప్రతి
పరం కౌత్సుక్యగమనం ప్రసవః స ఉదాహృతః
ఈషద్వాప్తిః యదా కాచిత్ఫలస్య పరికల్పితే
భావమాత్రేణ తం ప్రాచూః ఉద్బేదమిహ సూరయాః
నియతాం తు ఫలప్రాప్తిం యదా భావేన పశ్యతి
కించిచ్ఛేషాం సమాప్తిం తామాక్షిపంతః ప్రచక్షతే
అభిప్రేతం సమగ్రం చ ప్రతిరూపం నిగద్యతే.

ఫలయోగమునకు సంబంధించిన ప్రయత్నమునకు ఆరంభమని పేరు. ఫలప్రాప్తి గోచరింపకపోగా ఫలోద్దేశమున నుండు వ్యాపారి మునకు ప్రసవ మని పేరు. వీనివలన నధికమగు నౌత్సుక్యప్రాప్తి యుండును. ఫలములకు సంబంధించిన యీ షత్వాప్తి భావమాత్రమున పరికల్పితమై యుండునేని దానిని ఉద్బేదమని సూరులు పండితులు పలికిరి. భావమున నియతమగు ఫలప్రాప్తిని గర్హించునేని యది కించిచ్ఛేషమగును. అభిప్రేతమయిన సమగ్రఫల సంపత్తి యుండుచో నది సమాప్తి యగును.

సంస్థలు ౫.

చారుషమునకు ప్రాధాన్యమున్నచో సంస్థావ్యవహారము కలుగును. సంస్థలకు ప్రారంభాది పంచపర్వములు నుండును.

ప్రారంభము - ప్రయత్నము - ప్రాప్తినంభవము నియతఫలప్రాప్తి-ఫలయోగము

అని సంస్థాపర్వముల నామములు. వీనిలో నంతట 'ప్ర' ఉప
సర్గయోగమున పౌరుషప్రకర్ష మవభాసించును. పురుషవ్యాపారమున
బలాత్ కార్యసిద్ధి కలుగును. కలుగుటయెకాగు. కార్యసిద్ధి సంస్థాపిత
మగును. వీనిని సంస్థలు అందును. పూర్వనిరూపితములకే ప్రయో
జనము కలదో వీనికి నా ప్రయోజనము కలదు.

స మ వ స్థ లు గి.

దై వపౌరుషోభయ ప్రాధాన్యమున్నచో సమవస్థాన్యవహారము
కలుగును. సమవస్థలకు ప్రారంభాదు లయిగు పర్వములు కలవు.

ప్రార్థన - లాభము - సంయోగము నాశము - సంప్రాప్తి

అని సమవస్థాపర్వముల నామములు. వీనిలో లాభ - నాశము
లందు దైవప్రాధాన్యము. ప్రార్థనా సంయోగములందు పౌరుష
ప్రాధాన్యము. సంప్రాప్తిలో దైవపౌరుష ప్రాధాన్యము నుండును.
కావున నంతట ప్రకర్ష ద్యోతనము లేదు. ప్రోవసర్గ యోగమున ప్రకర్ష
యుండును.

ఉపాహరణము మొదలగువానిలో నారంభ ప్రసవాద్యవస్థలు
చతుర్దాశికాలాభాది ప్రబంధములలో ప్రారంభ ప్రసవాదులయిన
సంస్థలు కలవు.

సంధులు గి.

ఏతరుపాధికములుగా నున్న కథా శరీర భాగములకు ముఖాది
సంధులను నయిదు వ్యవదేశములు కలవు.

ముఖము - ప్రతిముఖము - గర్భము విమర్శము - నిర్వహణము.

అని వాని నామములు. ముఖాదులకు సంధు లని పేరు. అర్థ
ప్రకృతులయిన బీజవిడి వ్యాదుల సంధాన ముండును గావున సంధులను

వ్యసదేశ్యుఁ ఁ కలిగినది. ముఖ - ప్రతిముఖ - గర్భ - విమర్శ - నిర్వహణములను సంధులు నాటకమున నుండవలయునని పూర్వులు చెప్పిరి. అట్టి కార్యము నాయుచుని నిరూపించినచో రససంపత్తి యుండును.

కథా శరీ రాసుగతం తన్ముఖం పరికీర్తితం.

కథాశరీరమున ననుగతముగా నుండునది ముఖసంధి యన దగును. లార్థమున గల ప్రవృత్తి నిరూపణము ప్రవృత్తి స్కంధమున నున్నచో నది ప్రతిముఖ మగును.

విజృంభాటను యత్ర దృష్టనష్టమివ క్వచిత్
మచే న్యస్తస్య దృశ్యేత తద్వై ప్రతిముఖం స్మృతం

ముఖసంధి విన్యస్తమయిన బీజార్థము దృష్టనష్టప్రాయముగా నున్నప్పుడు సముచితముగా సముద్ఘాటనము కూడి యుండునని యది ప్రతిముఖ సంధి యగును.

క్రియాశీలమునకు సంబంధించిన ఉద్బేధ - లాభ - నాశ - అన్వేషణాదు లుత్పన్నములై గోచరించునని గర్భసంధి యగును.

ఉద్బేధః కార్యవీర్య ప్రాప్తిరప్రాప్తి రేవ వా
అన్విష్యతే తు యస్తత్ర స వై గర్భ ఇతిరీతః

విసరిచారక బీజమునకు సంబంధించిన ఉద్బేధము ప్రాప్తి అప్రాప్తి అన్వేషింపబడునట్లై గోచరించునని యది గర్భసంధి యగును.

క్రియాశీలప్రాప్తికై పచారనిర్ణయము విమర్శసంధి యగును. తెల్ల ఊణము.

గచ్ఛివిర్భిన్నబీజారః కిం ద్యుః సజోపి వా
విప్రలంభకృతో వాపి విమర్శ ఇతి సంక్షిప్తః.

గర్భసంధిలో నిర్భిన్నమై-స్ఫుటముగా నున్న బీజార్థము విమర్శ సంధిలో ప్రస్ఫుటత్వము వహించును. క్రోధజన్యము వ్యసనజన్యము

విప్రబంధకృతి మయిన నిజార్థము ప్రస్థాంతమగుట విమర్శసంధి.

క్రియాలమున సమ్యగ్యోగముండుట నిర్వహణసంధి.

యత్రానయనమర్థానాం ముఖ్యాద్యానాం మహాజపాం

ఫలోపబృంహితానాం స్యాత్ జ్ఞేయం నిర్వహణం హితత్

ము ఖాది సంధులలో నిరూపితములయిన మహాజసములయిన
ఫలోపబృంహితములగు నానాప్రయోజనముల నన్నిటినికావో
సమాన యన మొనర్చుట నిర్వహణ సంధి యగును.

ఈ సంధులు ఉపక్షేప పరికరామలయిన యగునదినాలు
గంగములతో నుండును. రత్నావల్యాదులలో నివి సంగతములై
యున్నవి. ఈ యుపక్షేపాది చతుష్షష్ట్యంగములు ప్రబంధములం దాది
కారికములుగా గాని ఆనుషంగికములుగా గాని ప్రాసంగికములుగా
గాని ప్రయోగింపదగి యున్నవి. సందర్భశోభా సంవాదనమనకై
అను సంధ్యాదుల సమావేశమును యుక్తమనుట వ్యాఖ్యిత ప్రాయమే.

వీనిలో ఆధికారికమేమి? ఆనుషంగికమేమి? ప్రాసంగికమేమి?

యత్కర్తం హి ఫలప్రాప్తౌ సమర్థం పరికల్పితే

తదాధికారికం జ్ఞేయం అన్యత్స్వాదానుషంగికం

కారణాల్పలయోగస్య వృత్తం స్యాదాధికారికం

తస్మోదాహరణార్థం య ప్రాసంగికవిహోచ్యతే.

ఫలప్రాప్తిలో సమర్థముగా ప్రకల్పిమయిన కార్యమాధికారిక
మగును. సలసంపాదకమగు కార్యసంపత్తి యిందుంచును అధికారిక
వస్తువునకు ఆనుషంగికముగా అనుషంగ విశేషమున సిద్ధమగు కథా
వస్తువు ఆనుషంగిక మగును. సలయోగమున కారణముగా నున్నం
యన వస్తువాధికారికముకాగా తదుగాహరణమునకునై ప్రసంగవశ
మున సిద్ధమగునది ప్రాసంగిక కథావస్తువగును. ఇట్లే పంచసంధులు
పరిపూర్ణ ప్రబంధమున సంబంధము కలవయి సంభవించుచు ప్రయో

క్షలు పిలిచి నాటకములందు విరూపింపవలెను. ఇట్లే ప్రకరణములందు విరూపింపవలెను. కథలలో నాఖ్యానికలలో మహాకావ్యములందు చరిత్రపులందు ఆఖ్యానకములందును విరూపింపవలెను.

ప్రస్తుతే యి త్ర నై తేతునర్వేరేస్మర్తిమాచయః

ఏచట నిని నిరూపితములు కావో యవి డిమామలగును. ఈ యుయగు సంఘలలో నొక సంధిని లోపింపజేయవలసి యుందు నేని చతుర్థసంధిని - విషయసంధిని లోపింపజేయవలెను. సందిద్వయమును లోపింపజేయవలయునేని గర్భసంధిని నిమర్శసంధిని లోపింపజేయవచ్చును. త్రిలోపమావశ్యక మగునేని ద్వితీ చతుర్థ సంఘలను లోపింపజేయునది. ఏకలోప ద్వితీలోపత్రిలోపముల ననుసరింప సలసియుండునో నెప్పుడును ముఖసంధిని నిర్వహణసంధిని లోపింపజేయరాదు. ఈ భావము నీ సూత్రస్లోకమాన గుర్తించునది.

ఏకలోపే చతుర్థస్య ద్వితీలోపే త్రిచతుర్థయోః

ద్విత్యతీయచతుర్థానాం త్రిలోపే లోప ఇష్యతే

ఏచార్థ నిరూపకమయిన ముఖసంధి ఫలప్రతిపాదకమయిన నిర్వహణసంధి యావశ్యకమా.

వృత్తు లు ౩.

ముఖాది సంఘలలో వ్యాపించిననై నాయకోపనాయకాచాలకు మనోవాక్కాయకర్మ నిబంధనమృతై యయిను వృత్తులు కలవు

భారతి - చరభటి - వైశికి నాత్వతి - పునిత్ర

యని వాని నెరులు. ఏని లక్షణ వివేక మీ విధమున నున్నది.

యా వాచ్ఛిధానా న్మనర ప్రయోజ్యా

ప్రవర్తితా సంస్కృత పార్యయైర్తా

స్వనామధేయైర్భరైః ప్రయోజ్యా

నా భారతీ నామ భవేత్తు పృత్తిః

ప్రస్తావపాతస్థితలంఘనాని
 ఛేద్యాని మాయాకృతమింద్రజాలం
 విత్రాణి యుద్ధాని చ యత్ర వృత్తిం
 రాం తాదృశీమారభటిం వదంతి

యా స్థస్థనేపద్యవిశేషచిత్రా
 స్త్రీసంయుతా యా బహుస్పత్తగీతా
 కామోపభోగప్రభవోపచారా
 రాం కైశికీం వృత్తిముదాహరంతి

యా సాత్త్వతేనేహ గుణేన యుక్తా
 ర్యాగేన పృత్తేన సమన్వితా చ
 హస్తోత్కటా సంహితశోకబావా
 సా సాత్త్వతీ నామ భవేత్తు వృత్తిః

యత్రారభట్యాదిగుణాః సమస్తాః
 మిశ్రత్వమాత్రిత్య మిధః ప్రధంతే
 మిశ్రేతి తాం వృత్తిముశంతి ధీరాః
 సాధారణేమర్దచతుష్టయస్య.

౧, భారతి : వాక్ప్రధానము. ఉత్తమ మానవులు ప్రయోగింతురు. స్త్రీలం దుండరు. ఇది సంస్కృతిపార్యమున నుండును. భరతస్మృతులు భరతులు నలులు తమతమ నామధేయమున - సామాన్యముగా భరతనామమున ప్రయోగింతురు. ఇట్టిదిది 'భారతి' యను వృత్తియగును.

౨. ఆరభటిః - అవపాతములు స్థితములు లంఘములు ఛేద్యములు చిత్రములగు యుద్ధములు దీనియందుండును. మాయాకృతముగు నింద్రజాల ముండును. ఇట్టిదిది యారభటివృత్తి యగుననిరి.

౩. కైశికీవృత్తి - రమ్యసుందరములగు నేపథ్యవిశేషచిత్రములతో నుండును. స్త్రీసహితముగానుండును. బహు వృత్తగీతములతో నుండును. కామోపభోగ ప్రభవోపచారములతో నుండును. ఇది కైశికీవృత్తి.

౪. సాత్త్వతీవృత్తి - సాత్త్వతగుణమున నుండును. త్యాగ వృత్తి సమన్వితమై యుండును. హర్షోత్కటముగా నుండును. సముచిత శోకభావములతో నుండును. ఇట్టి దీనిని సాత్త్వతీవృత్తి యందురు.

౫. మిశ్రవృత్తి - దీనిలో నారభతీవృత్తి ప్రభృతుల గుణములన్నియు మిశ్రణము పొంది యుండును. పరస్పరమన్నియు వ్యామిశ్రములై యుండును. ఇది యర్థ చతుష్టయమునకు సాధారణము యుండును. ఇట్టి దీనిని మిశ్రవృత్తియని వ్యవహరించిరి.

ఇట్లయిదు విధములుగా నున్నదియు చేష్టావిశేష విన్యాస క్రమము కలదై “వృత్తి” పదమున వ్యవహరింపడగి యున్నది. వేషవిన్యాస క్రమము ప్రవృత్తి. చతుష్టయ సంగ్రహపూరితమునకు అయిదు ప్రవృత్తులను జెప్పవలసియున్నది. కాని భోజన నాల్గు ప్రవృత్తులనె సూచించెను. ప్రవృత్తి చతుర్విధము.

పౌరస్థ్య - మాగధి, దాక్షిణ్య - అవంత్య

వీని లక్షణములను చెప్పెదము. కొందరు ప్రవృత్తిని అన్యథా వ్యాఖ్యానింతురు. పుణ్యప్రవృత్తి పది విధములు. పాపప్రవృత్తి పదివిధములు. ఇట్టి ప్రవృత్తి స్వరూపము విశదము కాగలదు. కొందఱి ప్రవృత్తిని గూడ వేరు విధమున వ్యాఖ్యానించిరి. పంచబుద్ధీంద్రియములు. పంచ కర్మేంద్రియములు. ఇట్లు వేరువేరుగా ప్రవృత్తిదశ ప్రకారం యగును.

“అథ అన్యన్మతం” ప్రవృత్తివిషయమున వేరొకమతమును కలదు. ప్రవృత్తి యనునది వాగ్బుద్ధి శరీరారంభమున నుండును.

౧. వాగారంభములు ద్వాదశవిధములు. అవి ఆలాప ప్రలాపాదులు.

౨. బుద్ధ్యారంభములు పంచైంశ భావహాదులు.

౩. శరీరారంభములు ఏలాసాదులు పంచైంశు.

ఈ ముప్పదియూగును ప్రదర్శితములు కాగలవు,

“అన్యత్తు దర్శనం” ఇందు మరియొక మతము కలదు. వేష విన్యాసక్రమమును ప్రవృత్తి యందురు. వేషవిశేష ప్రవృత్తి హేతువులు పౌరస్త్య - ఔషధ - మాగధి మొదలగు దేశోపలక్షణమున నున్నవి.

ప్రవృత్తిహేతువులు ౨౪

౧ దేశము	౯ వ్యత్యాస	౧౭ ఛద్వి
౨ కాలము	౧౦ విపరిణామ	౧౮ ఆశ్రమ
౩ పాత్రము	౧౧ విమిత్ర	౧౯ జాతి
౪ వయః	౧౨ అభిగమ	౨౦ వ్యక్తి
౫ అవస్థ	౧౩ సంగ్రామ	౨౧ విభావ
౬ శక్తి	౧౪ విహార	౨౨ ప్రకీర్ణ
౭ సాధన	౧౫ ఉపహార	౨౩ సంకీర్ణ
౮ అభిప్రాయ	౧౬ ఫల	౨౪ విప్రకీర్ణ

ఇట్లది మొదటి చతుష్షష్టి.

ద్వి తీ య చ తు ష్ట ప్తి ౬౪.

లాస్యాంగములు - ౧౦

వీధ్యంగములు - ౧౩

వృత్త్యంగములు - ౧౬

సంద్యంతరములు— ౨౧

పతాకాస్థానకములు - ౪

౧. లాస్యాంగములు - ౧౦

గేయపదము - స్థితపాఠ్యము

ఆసీనము - పుష్పగంధిక

ప్రచ్ఛేదకము - త్రిమూఢకము

పైంధవము - ద్విమూఢకము

ఉత్తమోత్తమము - ఉత్తప్రత్యుత్తము

వీని లక్షణము లీ విధముగా నున్నవి.

ఆననేమాపవిష్టైర్యద్భాండవాద్యోపబృంహితం
 గాయనైర్గీయతే శుష్కం తద్గేయపదముచ్యతే
 ప్రతిపక్షనియుక్తేతు పరేదాసనసంస్థితా
 మదనానలతప్రాంగీ స్థితపాఠ్యం తదుచ్యతే
 ఆసీనమాస్యచే యత్ర సర్వాతోద్యవివర్జితం
 అప్రసారితగాత్రం చ చింతాశోకనమన్వితం
 వృత్తాని వివిధాని స్యుర్గేయం చాతోద్యసంక్రతం
 చేష్టా వివిధా పుంసాం యత్ర సా పుష్పగుడికా
 ప్రచ్ఛేదకస్య విజ్ఞేయో యత్ర చంద్రాతపాహరాః
 త్రియః ప్రియేషు సజ్జంతే అపి విప్రియకాః
 అనిరుశక్ష్ణపదం నమవృత్తైరిలంకృతం
 నాట్యం పురుషభావాఢ్యం త్రిమూఢకముదాహృతం
 రూపాదివాద్యసంయుక్తం పార్శ్వేన చ వివర్జితం
 నాట్యం హి తత్తు విజ్ఞేయం పైంధవం నాట్యకోవిదైః
 మఖప్రతిముఖే మూడే ఘటితే తు పదక్రమం
 స్పష్టభావరసోపేతం చిత్రార్థం చేద్విమూఢకం

ఉత్తమోత్తమకం విద్యావనేకరస సంశ్రయం
విచిత్రశ్లోకబంధైశ్చ హేలాహావవిభాషితం
కోపప్రసాదజనితమధితేపసమాశ్రయం
ఉత్తప్రత్యుత్తమేవం స్వాల్లాస్యాంగం దశమం త్విహ

౧. గేయపదము

గాయనీమణులు ఆసనములందుపవిష్టలై భాండవాద్యసమప
బృంహిత మయిన విధమున శుష్కముగా గాన మొనరింతురేని యది
గేయపదమగును. నాగానందము ప్రథమాంకము నందు నీశావాదన
మొనరించుచు మలయవతి గానము చేయును. శారీ చేపి! నీ యను
గ్రహమున నా యభివాంఛితము సిద్ధించుగావుత! అను భావమున
నామె గానమున్నది.

౨ స్థితపార్శ్వము

మదనానలతప్తాంగియై తన యాసనమున నుపవిష్టయై యుండి
వియుక్తయయినందున తన వేదన వెలిబుచ్చుచు నిలబడి యుండియు
నుపవిష్టయై నలులపార్శ్వపరన మొనరించునేని స్థితపార్శ్వమగును రత్నా
వతి నాటికి ద్వితీయాంకమున నిది యున్నది. సాగరిక నిట్టూర్చిదుర్ల
భజన ప్రార్థనమున సంతాపము పొంది వత్సరాజు నాలేఖ్యమున
చిత్రించి దర్శించుటకు యత్నించునప్పటి పార్శ్వమున స్థితపార్శ్వము
నలదు.

౩. ఆసీనము

సర్వవిధాతోద్యములను పడనాడి అప్రసానిత గాత్రముగా
నెట్టి యభిసయము లేని విధమున చింతాశోక సమన్వితముగ నాస
నము నందుండ్రియే రంగమున నవతరించుట ఆసీనమగును. రత్నవతి
తృతీయాంకమున వత్సరా జాసనగతుడై ప్రవేశించును. సాగరికా
చింతనమున సంతాపము పొంది యామెను పొందలేనందున చింతా
వ్యాకులుడై కుపితవాసవదత్త గుర్తించినందున సాగరికనే స్మరించుచు
నుండుట ఆసీనము.

౪. పుష్ప గంధిక

ఓరిక వృత్తిములుండును శ్రేయమాతోద్యసంక్రెతిమయి
యుండును. చేష్టలు నివిధముగా నుండును. ఇట్లున్న పురుషుల ప్రవృత్తి
పుష్పగంధికి రత్నావలీ రెండవ యంకములో విదూషకుడు వత్సి
రాజునకు నాగరికా పుష్పశయ్యను చూపింపగా రాజుపలక్షించుచు.
ఆది పుష్పగంధిక

౫. ప్రచ్ఛేదకము

చంద్రాతిపాహతలగు స్త్రీలు విప్రియమొనరించినను ప్రియుల
విషయమున నాసక్త్యై యుక్త భావలగుదురేని యది ప్రచ్ఛేదక
మగును. రాసకాకి మను రూపకమునందు రాధ విమాచళుని వలననే
ప్రకృతిభేదముగుర్తించి యపరాధ మొనరించినను చంద్రాతిపాహత
యయినందున ప్రియునభిసరించుట కలదు. అట్టిది ప్రచ్ఛేదకము.

౬. త్రిమూఢకము

సమవృత్తాలంకృతిము అనిష్ఠురశ్లేష్ణపదము పురుషభావాధ్యము
నయిన నాట్యము త్రిమూఢక మగును. రత్నావలీ ద్వితీయాంకమున
వత్సరాజు సాగరికను జూచి యనుటలో త్రిమూఢక మున్నది చతు
ర్ముఖుడీ జగత్ప్రియలలామను సృష్టించి నాలుగు ముఖములతో
సాధువాదములు పలికినాడు. భామినీ! కోపముతో దృష్టిచూతువు.
దృష్టిస్నిగ్ధవె. రూక్షభావములేదు. నెమ్మదిగా నడుపుము. నీ నితం
బము భేదము పొందునేమో?

౭. సైంధవము

పార్శ్వరహితము రూపవాద్యాది సంయుక్తమయిన నాట్యము
సైంధవక మని నాట్యకోవిదు లనిరి. రూపక పాత్రలు ప్రాకృత వచన
ములతో నుందురు కావున సంకేతము భ్రంశము పొందును. అయి
నను వీణాది వాద్యములతో నానాకరణములతో నుండును. గావున

రసస్యక్తి నిదానమగును. రత్నావళి ద్వితీయాంకములో నిది యున్నది. విదూషకుడు; నయస్యా! మనమే జయించితి మన చేతులు చూచి నర్తింపగా బాహువు సంధినుండి చిత్తఫలకము జారును అది చూచి రాజువిషణ్ణుడగును. విదూషకుని ప్రేలితో శిర్జించును. ఇది సైంధవమునకు చక్కని లక్ష్యము.

౮. ద్వి మూ ఢ క ము

ముఖప్రతిముఖ సంధులకు సంబంధించిన బీజబిందువులు మూఢ ప్రాయములుగా సుటితములు కాగా స్పష్టభావరసోపేతిము చిత్రార్థము నయిన పదవిన్యాసక్రమము ద్విమూఢక మగును నాయికకు నాయకునకు వ్యామోహము వర్ణితమయిననదియు ద్విమూఢకము. రత్నావళి ద్వితీయాంకములో వత్సరాజు చిత్రగతసాగరికను చూచి యనురాగము కలవాడగుట సుసంగతవచ్చుట యిది యంతయు క్రిడా మాత్రమని రాజునట ద్విచూడ ము.

౯ ఉత్త మో త్త క ము

విచిత్ర శ్లోకబంధములతో నున్నదై యనేక రస సంశ్రయముగా నుండి హేలాహావ విభూషితముగా నుండునది యుత్తమోత్తమకము. రత్నావళి తృతీయాంకములో వత్సరాజు సాగరిక యను భావమాన వాసవదత్తతో నగుట. “ప్రియా సాగరికా! నీ ముఖము చంద్రుడు. నీ కన్నులు పద్మములు నీ యూరువులు రంభలు బాహువులు నృణాలములు నన్నుకొగిలింపుము. నా తాపము శమింప శేయుము అనుట యుత్తమోత్తమము.

౧౦ ఉక్త ప్రత్యుక్తము.

కోప ప్రసాదజనితము అధిక్షేప సమాశ్రయము నగు ఉక్త ప్రత్యుక్తరీతి - సంభాషా ప్రతిసంభాషా రీతి ఉక్త ప్రత్యుక్త మగును. రత్నావళి తృతీయాంకములో నిదియున్నది. సాగరిక యని యను

కొన్న వాసవదత్త వాసవదత్తయని తెలియగా “ప్రియా! వాసవ
దత్తా!” యనగా వాసవదత్త-“అర్యశుత్ర! యిల్లనవలదు ఈ మాట
శిశువు దాటిపోయినవి” - అనగా రాజు పాదములపై బడుటయు
వాసవదత్త యువధీరణమున పోవుటయు మరల నాచిరమున కాంచన
మాలతో పలుకుటయు ను క్తప్రత్యుక్తమున కుదాహరణము, ఇది
పదియవలాస్యాంగము.

వీ ధ్యం గ ము లు ౧౩.

ద్వితీయ చతుష్టయ్యనుగతములగు వీధ్యంగములు పదమూడు
కలవు. వానిపేరులీ విధమున నున్నవి.

ఉద్ఘాత్యకము - అవలగితము - అవస్యందితము
అసం పలాపము - నాలిక - వాక్కేలి
అధిబలము - ఛలము - వ్యాహారము
త్రిగితము-గండము - మృదవము-ప్రపంచము.

వీని సంగ్రహ స్వరూప మీవిధమున నుండును.

పదాని త్వగతాద్ధాని యే నరాః పునరాదరాత్
యోజయంతి పదైదన్యైస్తదుద్ధాత్యకమచ్యతే
యత్రాస్మస్మిన్నమాదేశ్య కార్యమన్యత్ప్రసాద్యతే
తచ్చావలగితం నామ విజ్ఞేయం నాట్యయోక్తృభిః
ఆక్షిప్తైర్ధేతు కస్మింభిత్ కుభాకుభనముత్థితే
కౌశలాదుచ్యతేన్యోర్ధస్తదవస్యందితం భవేత్
మూర్ఖజననన్నికరే హితమపి యత్ర ప్రభాషతే విద్వాన్
న చ గృహ్యతేన్య వచనం విజ్ఞేయోఽసంప్రలాపోఽసౌ
యత్రాత్మనః పరస్య చ వచనం స్యాదుత్తరోత్తరప్రభవం
అన్యోన్యార్థవిశేషకం అధిబలమితి తద్బుద్ధైర్జేయం
అన్యార్థమేవ వాక్యం ఛలం అభినంధానహాస్యరోషకం

శ్రుతిసారూప్యాద్యస్మిన్ బహువోద్ధా యుక్తి ఖిద్విరూప్యంతే
 యద్వాప్యచహాస్యం వా తత్త్రిగతం నామ విజ్ఞేయం
 యత్రానుదాత్తవచనం త్రిధా విభక్తం ఛవేత్ప్రియోగే తు
 హాస్యరససంప్రయుక్తం తత్త్రిగతం నామ విజ్ఞేయం
 సంరంభసంభ్రమయుతం వివాదయుక్తం తథాపవాదకృతం
 బహువచనజీవకృతం గండమితి వదంతి తత్త్వజ్ఞాః
 హాస్యేనోపగతార్థా ప్రహేలికా నాలికేతి విజ్ఞేయా
 యత్కూరితాద్భుతానాం దోషీకరణం భవేద్వివాదకృతం
 దోషగుణీకరణం వా తస్మద్భద్రవం నామ విజ్ఞేయం.

ఈ నిరూపించిన లక్షణ శ్లోకములందు క్రమముగా ఉద్ఘాత్య
 కము-అవలగితము - అవస్యందితము-అసంప్రలాపము - అధిబలము -
 ఛలము - త్రిగతము - గంజము - నాలిక-మృగవము - అను వాని
 లక్షణ మున్నది. వాక్కేలి - వ్యాహారిము - ప్రసంచము అను
 మూడు వీధ్యంగముల లక్షణములు నిరూపితములు కాలేదు. ఉన్న
 వాని తాత్పర్యసంగతి నిట్లు వెలియదగును.

౧. ఉద్ఘాత్య క ము

అగతార్థము లయిన పదముల నాదరమున నన్యపదములతో
 యోజన మొనరించిన నది యుద్ఘాత్యకృతమగును. వేణీసంహార నాట
 కము ప్రథమాంకమున సూత్రధారాదుల సంభాషణ రూపమయిన
 ప్రస్తావనమున నది కలదు. సూత్రధారుడు పలికిన వచనమున సంభ్రాం
 తుడియిన పారిపార్శ్వకుడు సూత్రధారవచనముల కన్యార్థము భావిం
 చుటలోనే యుద్ఘాత్యకార్థ మున్నది. శిరత్సమయ వర్ణనమయిన
 నమంగలాశింసచే నుద్ఘాత్యక మయినది.

౨ అ వ ల గి త ము

కార్యమొకచో సమావేశింపజేసి వేరొకచో ప్రసాధితమగుట
 యుండునేని యది యవలగితమగును. రత్నావలి ద్వితీయాంకములో-

“సేవెవరికై వచ్చితివో వారిచటనే యున్నారు - నేనెవరికై వచ్చితిని? అన్యశంక యేల? చిత్రఫలకమునకు వచ్చితివి” - అనుటలో ఛాయాంతరమున రాజార్థమును ప్రతిపాదితము. ఇట్టిదిది యవలగితము

౩. అ వ స్యం ది త ము

శుభాశుభసముద్ధితమయిన యొక యర్థమాక్షిప్తము కాగా నన్యార్థమునచట కాశలమున కూర్చినచో నది యవలగితమగును. వేణీసంహార ప్రథమాంకారంభములో సూక్రధార వచనమును సహింపక శ్రోధయుక్తుడయిన భీమసేనుడు ఓరీ! నటాధమ! వృధా మంగలపాఠక! నేను జీవించి యుండగనే ధార్తరాష్ట్రులు స్వస్థులయ్యెదరా? - అనగా సహదేవు డన్యార్థము నిరూపించుట అవస్యం దితము.

౪. అ సం ప్ర లా ప ము

విద్వాంసుడు హితము పలికినను మూర్ఖజన సన్నికర్షమున నది గృహీతము కాదు. అపు డా వచన మసంప్రలాప రూపమగును రామాభ్యుదయ నాటకము ద్వితీయాంకమున నిది యున్నది. “భార్వ సమీపమున నుండగా తాపసుడుగా నుండుట యుక్తముకాదు భార్యనపహరింపవలెను. తాపసునకల్లె చెప్పుము. భార్యాపహారమె పురుషునకు పరిభవము” - అని రావణుడని మారీచుని సహాయార్థము రమ్మనెను. “స్వామీ! రామునకు పరిభవమనుట చాలు. తాపసు డని యవజ్ఞచూప వలదు. అదివేరు” ‘అఁ అది వేరువిషయమా!’ అనుచు రావణుడు కోపించి పలుకుటలో నసంప్రలాపమున్నది. ఈ అసంప్రలాపమును అసత్ప్రలాప మనియు నందురు.

౫. అ ధి బ ల ము

తనకు పరునకు జరుగు వచన ముత్తరోత్తర ప్రభావమున నుండి అన్యోన్యార్థ విశేషమాలతో నుండునేని యది యధిబల మని

బుద్ధిసల భాష. కృత్యా రావణనాటకమున - 'లక్ష్మణా!' రక్షింపుము! రక్షింపుము,' అని దూరమున వినబడుట శూర్పణఖ సీతారూపమున గన్పడుట పిమ్మట లక్ష్మణుడు పలుకుట అను ఘట్టమున నచిబలమున్నది.

౩. ఛలము

అభిసంధానము - పంచనము రోషము హాస్యముగలుగు జేయు అన్యార్థ వచనము ఛలము అగును. రత్నావలి నాటికలో నిదియున్నది. వాసవదత్త చిత్రఫలకమున రాజును సాగరికను చూచి - "ఇది యెవరి తెలివి?" - అనగా, - "నేనుగా భావింపకుము నేనే యూహించి లిఖించితిని ఇది దృష్టపూర్వ కాదు' అని రాజునట, విమావకు డపుడు 'సత్యము' ఒట్టు గాయత్రి తోడు. ఎప్పుడు మే మీమెరు చూడలేదు.' అనుట సర్వము ఛలము.

౪. త్రిగతము

త్రిగతమునకు రెండు లక్షణము లున్నవి. అందు మొదటిది యిట్లున్నది. శ్రుతిసామ్యమున నేకార్థములు యుక్తనిరూపితములగు నేని యది త్రిగతము! త్రిగతము హాస్యమహాస్యముగ గూడ నుండును. ఇందు లేఖయను వీధిలో నిది యున్నది. 'ఇది కలహంస నాదమా. మధుర వాక్కుల మధుర స్వరమా? గృహదేవతాచరణ సూక్త రధ్యనియా?' తత్తత్సామ్యము వలన ననేకార్థముండుట త్రిగతమైనది

రూపక ప్రయోగము నందలి యనుదాత్త వచనమును హాస్య రస సంప్రయుక్తముగా త్రిధావిభాగ మొనరించి భావింతు రేని యది త్రిగత మగును. పుల్లసకరూపకమున నిది యున్నది.

౫. గండము

సంరంభము సంభ్రమములతో గూడి యుండునది వివాద యు! మగునది యపవాద కృతమగునది బహువచనవాజ్ఞేయకృత మగును.

గండమగునని తత్త్వజ్ఞులనిరి. వేణీసంహారము ద్వితీయాంకములో దుర్యోధనుడు భానుమతి నుద్దేశించి పలుకునపుడు 'నీ జఘన స్థలము నకు తగిన, నా తొడలు, దేవా! విరిగె. ఏమి? విరిగె భీమ, ఏమిరా! ప్రలాపము?' ఇత్యాది రీతి గండము

నను! ఈ గండమునకు పతాకాస్థానమునకును భేదమేమి? నాటకమున నిరూపింప దలచిన యశుభ వార్తాప్రతిపాదనమునకై బహువచనాక్షేప కృతమగు గండము క్లప్తమయినది. పతాకాస్థానమును ఆగామివస్తు సూచనాత్మకము కాగా నీరెండింటికి భేదమేమి? ఇట్లు భేదముకలదు. పతాకాస్థానము నాటక శరీర భూతమైన ధర్మాది సాధ్యవస్తు సాధన భూతార్థముల నుపక్షిప్త మొనరించును. సాధ్యవస్తువునకు విఘ్న భూతములయిన యర్థములను గండము ప్రతిపాదించును. 'గండఇవ గండః' గండము గండరూపమై ప్రథమ ముద్భిద్యమానమయ్యునంతర ముపశమించును. గావున గండమగును. నానావచనముల యనంతరము మొదిట నిరూపించిన యర్థమభివ్యక్తమగును. ఈ యంశమునిట్లు సూచించిరి,

బహువచనసంబంధనామంతే యత్పదం చానంబద్ధం
సంబద్ధమివాభాతి చ తద్గండం నామ పీఢ్యాం స్యాత్

నానా విధములయిన వచనముల సంబంధము సంగతమయిన పిమ్మట అంతమున నసంబద్ధముగా నుండునది సంబద్ధముగ నవభాసించిన గండమగును. ఇట్టి గండమును వీధిలో నిరూపింపరాదు.

౯. నా లి క

హాస్యోప గతార్థమునకు నాలిక యనిపేరు. ప్రహేలిక వలె నిది యుండును. ఉక్తి ప్రత్యుక్తిరీతులలో చిత్రార్థ సంబంధముండుట ప్రహేలిక కాగలదు. దీని యుదాహరణమిట్లు పరిగ్రహ్యము.

కోయంద్వారి, హరిః, ప్రయాహ్యుపవనంకాఖమ్మగస్యాత్రకింః,
కృష్ణోహందయితే విభేమినుతరాంకృష్ణదహంవానరాన్

రాధేహంమదుసూదనో, వ్రజలతాంతామేవపుష్పాన్వితాం,
ఇత్థంనిర్వచనీకృతోదయితయాహ్రీణోహరిః పాతువః.

దీనిలో రాధాకృష్ణుల సంభాషణము వక్రొక్తి సుందరముగా నున్నది. ద్వారమున నెవరు? హరి. శాఖామృగమున కిచట నేమి పని కలదు. ఉపవనమునకు పొమ్ము. దయితా! నేను కృష్ణుడ. నల్లకోతి యనిన నాకు మిక్కిలిభయము. రాధా! నేను మధుసూదనుడ. అయిన పుష్పము కల లతను వెదికికొమ్ము. పొమ్ము. ఇట్లు ప్రియు రాలిచే నిర్వచనీకృతుడగున లక్ష్మణుడైన కృష్ణుడు మిమ్ము రక్షించు గానృతి ఉక్తి ప్రత్యుక్తి చాతుర్య నిబంధనమున నిది ప్రహేళిక, వక్రొక్తి సుందరమయిన నాళిక.

మృచ్ఛకటిలో వసంతసేన:- ఏమి నన్ను పరిజన మని భావించెనో (ఉత్తరీయ మామ్రూడించి) ఈతని యశావనముదాసీనముకాదు” “రదనికా! రోహనేనుని లోనికి దీసికొనిపోమ్ము” మందభాగ్యను. మీ యభ్యంతరము జెలియదె” “రదనికా! ప్రతివపచనము కూడ లేదా? భాగ్యము పోగా నందరు మారమగుదురా? ఇందును నాలిక యున్నది

౧౦. మృదవము

వివాదవశమున దోషములకు గుణీకరణముకాని గుణములకు దోషీకరణముకాని కుదురుకొన్నచో నది మృదవమగును. శాకుంతల మునవలె మృగయాదోషములను గుణములుగా చెప్పటలో మృదవ మున్నది. గుణముల గోషీకరణము మాలతీమాధవమున మృచ్ఛకటిక మున నున్నది. మృచ్ఛకటికములో చాదుదత్తుడు వసంతసేనా భవన మునకు విరూపకుడు వెళ్ళి రత్నావళినిచ్చి వచ్చినపుడు - ‘వయస్యారమ్ము ఆ పనియేమయినది. సర్వము నప్తమయినది. ఏమి? ఆమె రత్నావళిని తీసికొనలేదా? మనకంతభాగ్యమా? తలపై చేతులు జోగించి తీసికొనినది.

వృత్త్యంగములు ౧౬

౧. భారతీ వృత్త్యంగములు - ౪

ప్రరోచన - వీధి - ప్రస్తావన - ప్రహసనము.

౨. ఆరభటీ వృత్త్యంగములు ౪

సంక్షిప్తిక - అవసాతము - వస్తూత్థాపనము-సరిస్సోటము.

౩. కైశిక్యంగములు - ౪

నర్మ - నర్మస్థింజ - నర్మస్సోట - నర్మగర్భములు.

౪. సాత్వత్యంగములు - ౪

ఉత్థాపక - పరివర్తక. సంలాపక - సంఘాత్యకములు ఇచట విమిశ్రనామము కల పంచమ వృత్తి లేదు. ఈ షోడశాంగముల లక్షణ మీ విధమున నున్నది.

౧. ప్రరోచన

వక్తవ్యార్థ ప్రశంసాపరమయిన వచనమునకు ప్రరోచన మని పేరు.

౨. ప్రస్తావన

ప్రస్తుతమగు వస్తువుపవాదనావసరమును మూచించు వచనమునకు ప్రస్తావన యని పేరు.

౩. వీధి.

ఉద్ఘాత్యకము మొదలగు శంగముల ప్రవృత్తియుండుటకు వీధి యని పేరు. ఉద్ఘాత్యకము - కఙ్ఘోద్ఘాతము-ప్రయోగాతిశయము ప్రవర్తకము - అవలగితము - అనునవి వీధ్యంగములు.

౪. ప్రహసనము.

స్వధర్మము నుండి ప్రచలితు లయిన తాపసాదుల యుప హాసపర మయిన వచనమునకు ప్రహసనమని పేరు. మాంస భక్షణము నిషిద్ధమని శ్రమణు డధరము దిశింపననుట.

౫. సంక్షిప్తిక

ఆరభట్యంగములలో మొదటిది. మాహేంద్రజాల నేపథ్యాదులతో వస్తు సంక్షేప మొనర్చుట సంక్షిప్తిక.

౬. అవపాతము.

భయాదులచే విద్రవము మొదలగు కర్మానుప్రవేశ నిర్గమనమున కవపాత మనిపేరు.

౭. పస్తాత్థాపనము.

అవిద్రవముగాగాని సవిద్రవముగా గాని సర్వరసభావముల సమాహారముండుట పస్తాత్థాపనము.

౮ సంస్ఫృటము.

నానాస్త్రియద్ధ నియుద్ధాదులచే సంరంభ సహితమయిన సంప్రహారముండుటకు సంస్ఫృట మని వ్యవహారము.

౯. నర్మ

కైశిక్యంగములలో మొదటిది. సు స్థాపితమయిన శృంగారము నుద్దేశించిన పరిహాసయుతమయిన వచనము కాని విచేష్టితము కాని నర్మ యగును.

౧౦. నర్మస్ఫింజము.

ప్రథమ సంభోగమున నవావస్థానముగా నున్నదియు సంభోగాశ్రయమయిన వాక్యాది రూపముగా నుండు కర్మ నర్మస్ఫింజము.

౧౧. నర్మస్ఫృటము

ఆనిర్భవించిన యభిలాషాచుభావములలో నకాండ సంభోగ భంగము నర్మస్ఫృటము.

౧౨ నర్మగర్భము.

కార్యోద్దేశమును స్వరూప విజ్ఞానాదులను ప్రచ్ఛాదన మొనరించుట నర్మగర్భము

౧౩ ఉత్థాపకము.

సాత్వత్వంగములలో నిది మొదటిది. పరస్పరము సంబంధించి యుండు నర్థముల నుత్థాపనము చేయుట యుత్థాపకము.

౧౪ పరివర్తకము

ప్రస్తుతార్థ త్యాగమున నన్యార్థభజనము పరివర్తకము.

౧౫. సంలాపకము.

తగినవారున్న సమావేశమున నానావాక్యములతో నన్యోన్య మధిక్షేపము కావించుటకు సంలాపక మనిపేరు.

౧౬. సంగఘాత్యకము

కార్యమంత్రానుభావ దైవాదులచే సంహత భేదము కలుగుట సంగఘాత్యకము - ఇట్లు వ్యత్యంగిమాలు పదునారు నిరూపితములు.

సంధ్యంతరములు - ౨౧

సామ - భేద - దండ - ప్రదాన - వధ-ప్రేమ్యత్వన్నమతిత్వ
గోత్రస్థలిత - సాహస - భయ - హ్రీ - మాయా - క్రోధ ఓజః -
సంవరణ - భ్రాంతి - హేత్వవధారణ - మాత - లేఖ - స్వప్న -
చిత్ర - మదములు.

౧. సామ

పార్థ విజయము నందు భగవాన్ వాసుదేవుడు చాత్యయున
కౌరవ సభకువెళ్ళి దుర్యోధనునితో; క్షీరసాగరము వలన చంద్రుడు,
చంద్రుని వలన రాజవంశము, పిమ్మట భరతవంశము - శ్లాఘ్యము
శ్లాఘ్యగుణము నయిన నట్టివాని వంశము - అని యునుట సామము.

౨ భేదము.

ముద్రారాక్షసమున, రాక్షస ముద్రాలాంఛిత మయిన లేఖా
లంకారాదులను చాణక్యుడు ప్రదర్శించి మలయ కేతువునుండి రాక్ష
సుని భేదింపజేయుట భేదము

౩ దండము

ముద్రారాక్షసమున రాక్షస సం గహమునకై రాక్షస మిత్రుడయిన చందనదాసుశ్రేష్ఠి యందు పథబంధాదికమును నాణమ్యుడు ప్రయోగించుట దండము

౪. ప్రదానము.

మృచ్ఛకటికములో శకారుగు వసంతసేనను చంపుటకు విటునితో నిట్లనును. బావా! బాప! బద్దెలు ప్రేలాడుతున్న వందదారాలతో కూడుకొన్న ఉత్తరీయము నీకిష్టమయితే, మాంసం తినాలని సంతోషం పొందాలని ముక్కుచుహూ, చుచ్చుచుహూ అంటూ చప్పరించాలని ఉండా!, ఉంటే, నాయిష్టం చెయ్యి! బాగాచేస్తాను అకార్యంతప్ప. అకార్యంవాసన అయినా లేదు. రాక్షసీలేదు అయితే చెప్ప. వసంతసేనను చంపు. నీకు గొడ్డెపిల్ల నిస్తాను. రహస్యంగా ఉద్యానంలో చంపితే నిన్ను ఎవడు చూస్తాడు చేలా! నీవుచంపు. ఇదిగో కంకణం.

౫ సథ.

శ్రీ రామాయణానుసారి నాటకములలో తాటక - విరాధ - వాలి - జటాయు పశ్చాతుల వధ యున్నది భారతానుసారి నాటకములలో బక - హిడింబ-కీచక - అభిమన్యు ప్రభృతుల వధయున్నది.

౬. ప్రత్యుత్పన్న మతిత్వము.

తాపస వత్సరాజములో వసంతకుమారుడు రాజు భౌతిక నైష్ఠిక విశేషములను జెప్పి - నీవు నైష్ఠికముననుసరించితివా? - అనెను. విదూషకుడు - నాకు భౌతికము తెలియదు. నైష్ఠికము తెలియదు. నిపు పరివ్రాజకుడవయితే నేనూ అవుతాను. ఈ పరివ్రాజభాండం నా భుజం దిగదు. దీన్ని వాసవదత్త దగ్గరకు తీసికొని వెళ్ళి ఆమె స్వయంగా ఇచ్చిన మోదకం తింటూ మొదటికన్న సంతోషిస్తాను.

రాజు - వయస్యా! ఏమి కేమిటి? - విదూ వాసవదత్త తిగలబడి పోయిందిగా! ఇప్పుడు బ్రతికిఉన్నట్లు అన్నానే! ఏంచేయను? ఇట్లా అంటాను. “ఓయి వయస్యా! సిద్ధుడు చెప్పింది గుర్తులేదా? వాసవ దత్తాదేవీ సదృశ అయిన కన్యక పాణిగ్రహణం అయితే నీకు దేవీ సమాగమం కలుగుతుంది అన్నాడుగా” ఇది విదూషకుని ప్రత్యుత్పన్న మతిత్వము.

2. గోత్రస్థలితము. విక్రమోర్వశీయములో, దేవేంద్ర సభలో ప్రేక్షణీయకము ప్రవృత్తముకాగా ఉర్వశి “పురుషోత్తమునం దను రాగముకల”దని చెప్పవలసియుండగా ‘పురూరపు సందనురాగము కల’దని పలికినది. ఇది గోత్రస్థలితము. ఈ యంశము ప్రవేశక సూచితము.

౩. సాహసము.

చంద్రగుప్త నాటకమున గలడు చంద్రగుప్తుడు స్త్రీవేష నిహ్నుతుడై శత్రుస్కంధావారము ప్రవేశించెను శకపతి వధార్థ ముల్లు చేసెను శకపతిని వధించెను. ఇట్లచట సాహస వృత్తము సూచితమయినది.

౪. భయము.

వేణీసంహారము నేపథ్యములో నిట్లు సూచిత మయినది. ఓహో! నరపతులారా! భీముడు దుశ్శాసనుని గుండెలు చీల్చి రక్తము పూసికొని బీభత్సరూపమున రాగా నాయుధములు విడనాడి మన బలములన్నియు పరుగెత్తుచున్నవి. నిలబెట్టుడు. అనుటలో భయ మున్నది. ఇట్లే మూర్ఛిత దుర్యోధనుని యుద్ధరంగమునుండి తొల గించుకొని పోవుసూతుడు - అయ్యో ఈ దురాత్ముడు రానే వచ్చి నాడే. మహారాజున కింకను సంజ్ఞ తెలివి రాలేదు. రథము నింకను హారము తీసికొని పోదును. అనుటలో భయమున్నది.

౧౦ హీ

తాపస వత్సరాజములో నిల్లున్నది వత్సరాజు నిరాకరించినా
డని దుఃఖిపడి పద్మావతి చనిపోవలెనన్న భావముతో యత్నించు
సశుకు వత్సరాజు నచ్చి నివారించెను. పద్మావతి హీ పరీతియయి
నది. అప్పుడు నిరూపకుడు పలుకగా పద్మావతి లజ్జావనతముఖ
యగుట హీ రూపము

పురుషునను హీ వర్ణనమున్నది పార్థవిజయనాటకములో
నిదియున్నది దుర్యోధనుని పరాభూతునొనరించి గంధర్వులు హరిం
చిరి అర్జునుడు విక్రమించి విడిపించెను దుర్యోధను నిట్లనెను. పాండ
వుకు విడిపించి నాడని మనసులో ననుకొనవలదు. మహారాజును
ధర్మజాబిన్నముగ భావించుచున్నాను విశేషముగ నీ సమయమున
ఈ యభియోగమున పరుల వలన అభిభవము కలుగగా మనము
'పంచోత్తరం శణం.' అనగా నప్పట దుర్యోధనుడు వైలక్ష్మిమూన
నిట్లని. కొనును. 'హృదయమా!' సమాధానము బోధింపుము.
నే నెట్లీతిని పలుకుదును:

బ్రాతాహమిత్య సదృశం మమ దుష్కృతైః పై :

ద్వేష్టా భవానతి తదత్ర దశావిరుద్ధం

యద్యచ్ఛ్రీవీమి వచనం లఘు తత్తు తత్ర

కామం భవేచ్ఛరణమప్రతిపత్తిరేవ

ఈతిడు సోదరుడనుట నాయా దుష్కృతముల వలన తగదు.
నీవు శత్రువువనుట యిప్పటి దశావిరుద్ధము. ఇప్పుడు నేనేమేమి పలికిన
నది చులకన. కావున నిప్పట మాటలాడకుండుటయే శరణము

౧౧, మా య.

దేవీచంద్రగుప్తములో కృతకోన్నాదము మానుషిమాయ
కృత్యారావణాదినాటకములలో కనకమ్మగాది రచన అమానుష
నూయ.

౧౨. క్రోధము.

శ్రీ విశాఖదేవకృతమయిన యభిసారికా వంచితమును రూప కము నందు పుత్రవధ సంభావనా నిమిత్తముగా పద్మావతిపై గోపించి మొసళ్ళుకలనదిలో దిగితిని. విషశాఖచేరితిని. విషజ్వాలలు కల నాగకన్య ననుసరించితిని-అనుట క్రోధము. ఈ క్రోధము పురుషార్థ సిద్ధి హేతువగు క్రోధస్థాయి భావమొకటి కాదు. పురుషార్థ సిద్ధి హేతువగు సాయి భావము సంధ్యంతరము కాదు.

౧౩. ఓజస్సు

దేవీచంద్రగుప్తములో విమామకుడు శకపతి శిబిరమునకు బయలుదేరి నాయకుననును. 'రాజా! చాలామందిలో నీవొంటరిగా నెట్లు సంచరింతువు? ఓయీ! సత్త్వము వీడి సంఖ్యలో నేకు సమాద రమా? పీరునకు సంఖ్యతో నేమియున్నది.' రాజిల్లనుటలో నోజస్సు కలదు.

౧౪. సంవరణము.

తాపస వత్సరాజమున పద్మావతి వత్సరాజ చిత్రము చూచి సంవరణమున నున్నది. పద్మావతీ రాగము గుర్తించి వాసవదత్త యనిన మాటలలో వాసవదత్త యాకారము గోపనమ కలడిని సాంకృ త్యాయని యనినది.

౧౫. భ్రాంతి

రత్నావలి నాటికలో రాత్రిసమయమున నుగ్ధాన సంకేత స్థానమున నున్నరాజు వేషసాదృశ్యమున భ్రాంతిపడి వాసవదత్తను 'సాగరిక' యని తలచి సంభాషించును. సాగరికను వాసవదత్తగా వ్యవహించును.

౧౬. హేత్వవధారణము.

ముద్రారాక్షసములో నేపథ్యమున వైతాలికులు శరద్గుణ ప్రఖ్యాపకమయిన ఆశీర్వాచనము పఠించిన పిమ్మట రెండు శ్లోకములు

పరించుటలో నిదియున్నది సత్త్వాతిశయమునకు నిధులుగా కొందరుండును గలము లొనరించు దంష్ట్రాభంగమును మృగరాజు సహించుట లేదు. రాజా! నీవంటి సార్వభౌములాష్టాభంగము సహింపరు. భూషణాదులు ధరించినంత మాత్రమున ప్రభువు ప్రభువుకాడు. ఇతరులాష్టాభంగ మొనర్పని నీ వంటివాడే ప్రభువు. ఇది వినిన చాణక్యకు - చంద్రగుప్తుడు కౌముదీమహాత్మిన మాదేశించుటను తాను సిషేధించుట గుర్తుతెచ్చుకొని 'ఇది చంద్రగుప్తు సముత్తేజన పరము' అని నిశ్చయించెను 'ఇది రాక్షసుని ప్రయోగము. రాక్షసా! రాక్షసా! కనపడితివి. 'జాగర్తిఖలుకాటిల్యః' అని భావించి రాక్షసప్రయుక్తమున హేత్వవధారణము చేసెను.

౧౭. దూత.

పార్థవిజయమున శ్రీ కృష్ణుడు దుర్యోధనునకు దూతగా వెడలుట.

౧౮. లేఖము

ప్రహ్వోతుడు వాసవదత్తుని పంపిన లేఖ. 'వత్సా! స్వజనుల యాశీస్సులకందని భద్రమును భర్తృప్రసాదములచే పొందితివని విని నేను సుఖతుడనైతిని ఈ లేఖార్థము ఇందు సంగతమైయున్నది.

౧౯ స్వప్నము.

స్వప్న వాసవదత్తునిలో నిట్లున్నది. పద్మావతి యస్వస్థముగా నున్నదని వత్సరాజు సముద్రగృహకము ప్రవేశించెను అచట పద్మావతి లేదని యామె శయ్యయందు జేరెను. స్వప్నవదస్వప్నమున వాసవదత్తుని చూచెను. స్వప్నాయమానుడై వాసవదత్తుతో భాషించెను. స్వప్నమచట స్వాపము స్వప్నదర్శనము స్వప్నాయితము నివక్షితమగును ఇది స్వప్నములోని స్వప్నమువలె గాట్యము నందలి గాట్యము వలె రమ్యముగా నుండును.

౨౦. చి త్రి ము

రత్నావలిలో చిత్రగత యయిన సాగరికను జూచి వత్సరా జురూగి యయ్యెను.

౨౧. మ ద ము

కవులు నాటకము లందు రావణుని మదము నిబంధించినారు. కృత్యావణమున విమానస్థు డగురావణుడు మదమున పలుకుట కలదా, మాలవికాగ్నిమిత్రములో పానకృత మయిన మదమున్నది. ఇరాపతిపానకృత మదమున పలుకుట భావనీయము.

పతాకా స్థానకములు ర

యిత్రార్థే చింతితేఽన్యస్మిన్ త లింగోఽన్యః ప్రయజ్ఞతే
ఆగంతుకేనంభావేన పతాకాస్థానకంతు తత్
సహనైవార్థసంపత్తిర్గుణవత్సవకారతిః
పతాకాస్థానకమిదం ప్రథమం పరికీర్తితం
వచః సాతిశయ్యస్థిం కావ్యబంధనమాశ్రయం
పతాకాస్థానకమిదం ద్వితీయం పరికల్పితం
అర్థప్రేషణం యత్ర హీనం సలినయం భవేత్
శ్లిష్టప్రత్యుత్తరోపేతం తృతీయమిదముచ్యతే
ద్వ్యర్థే వచనవిన్యాసః సుశ్లిష్టః కార్యయోజితః
ఉపన్యాససుయుక్తత్వం తచ్చతుర్థ ముదాహృతం.

ఒక యర్థమును ప్రకృతిమున చింతిత మొనర్పగా నాగంతుక భావమున వేరొక యర్థము తత్సమానముగ ప్రయుక్త మయినచో నిది పతాకాస్థానకము. అని సామాన్యరూపము ఇది నాలుగు విధముడు.

౧. ఇతరుల యుపకారమున వెంటనే గుణయుతముగా సర్థ పుష్కర్తి యున్నచో ప్రథమపతాకాస్థానము. రంగము నుండి వెడలి

పోవుట సుపాయ మాలోచించునపుడు శ్రీవేదమున పోవుటకు సౌకర్యము కలుగుట సహసార్థ సంపత్తి.

౨. కావ్యరచనము నాశ్రయించిన సాతిశయశ్లేష్టవచనము ద్వితీయము. “దేవి! అధికము చెప్ప నేని? జలధి కావల నున్నను రాము డచిర కాలముననె విన్నో వార్పగలడు. అను సుగ్రీవసంజేశములో సీత లంకలోనున్న దని తెలియక పోయినను ఓ కావ్యవైకృత్యచెప్పిన మాట భాష్యర్థమును స్థిరప్రాయ మొనరించినది.

౩ హీనమగు నర్థి పక్షేపణము సవినయముగా శ్లేష్టపత్యుత్తరముతో నున్నచో మూడవ పతాకాస్థానము. ముద్రారాక్షసమున, చాణక్యుడు తన ప్రయత్నమున రాక్షసగ్రహణము కరుగునా? యని లెలచు నపుడు సిద్ధార్థ క వచనమున విశ్వయము సూచితమయినది, ‘ఆ రాక్షసుడు గ్రహింపబడునా’ గ్రహింపబడె - ఏమి - మీ సంజేశము’ ఈ సంభాషణములో నిది వ్యక్తమయినది.

౪ శ్లేష్ట మయిన వచనవిన్యాసము కార్యయోజిత మయినచో చతుర్థపతాకాస్థానక మగును. రత్నావలిలో వత్సరాజు ననమాలికావిషయమున పలికిన వర్ణనము భావి సాగరికావిషయకాగ్నిమాన లగ్న మయినది ఇచటి వచన విన్యాసము సుశ్లేష్టమై ఉపక్షేపనార్థమతో సంగతమైనది.

తృతీయ చతుషసి

తృతీయచతుష్టప్తిని సంధ్యంగచతుష్టప్తి యనుచున్నారు. పంచ సంధులకు సంబంధించిన వస్తుఖండలకములను సంపదుపేతము లగు నట్లుగా నిరూపింప వలెను.

ఇష్టస్వార్థస్య రచనా వృత్తాంతస్యానుపక్షయః

అనురాగప్రయోగశ్చ గుహ్యేనాం చ నిగూహనం

ఆశ్చర్యవదభిఖ్యానం ప్రకాశ్యానాం ప్రకాశనం

అంగానాం షడ్విధం హేతదృష్టం శాస్త్రే ప్రయోజనం.

అంగనిబంధనమున నారు విధములగు ప్రయోజనములు కల
వని గుర్తించునది ఇది శాస్త్రద్వైపే మగు ప్రయోజనము. ఇష్టార్థ
రచన - వృత్తాంతానుపక్తియము - అనుగాగ ప్రయోగము-గుహ్యార్థ
గుహనము - ఆశర్వవదభిప్రాయము - ప్రకాశ్యార్థప్రకాశన మనునవి
సద్విధప్రయోజనములు అంగహీనుడగు నగుడారంభ సమద్ధుడు
కాదు అంగహీనకార్యము ప్రయోగక్షమము కాదు కావ్యమంగ
మన్వేతి మయిన శోభాసుందర మగును. అంగవర్జిత మయిన కార్య
ముదాత్తిమయినను ప్రయోగహీన మగును రసికుల మనసును
రింపింప జేయ జాలదు. కావున సంధిప్రయోగవిషయమున కావ్యాను
కూలముగా రసానుకూలముగా అంగములను కూర్చవలెను ఆయంగ
ప్రతిభాగ మీ విధమున నున్నది.

౧ ముఖసంధి ౧౨ అంగములు ఉపతేప-పరికర-పరిన్యాస-
విరోధన - యుక్తి - ప్రాప్తి - సమాధాన - విధాన - పరిభాషణ -
ఉద్దేశ - భేద - కరణములు.

౨. ప్రతిముఖసంధి. ౧౨ అంగములు. విలాస - పరిసర్ప -
విఘాత - తాపన - నర్మ - నర్మగర్భ - నర్మస్ఫోట - నర్మద్యుతి-
పర్యుపాసన - పుష్ప - వజ్ర - వర్ణసంహారములు.

౩. గర్భసంధి. ౧౩ అంగములు అభూతాహరణ - మార్గ-
రూప - ఉదాహరణ - క్రమ-సంగ్రహ - అనుమాన - ప్రార్థన-
ఆక్షిప్తి - తోటక - అధిబల - ఉద్వేగములు,

౪ విమర్శసంధిలో ౧౩ అంగములు. విద్రవ - అపవాద -
సంస్ఫోట - శక్తి - వ్యవసాయ - ప్రసంగ - కాంతి-భేద-ప్రతిషేధ-
విరోధన - ఆదాన - సాధన - ప్రరోచనములు.

౫. నిర్వహణ సంధిలో ౧౪ అంగములు. సంధి-నిరోధన - గ్రంథన
నిర్ణయ-పరిభాషణ-ద్యుతి-ప్రసావ - ఆనంద-సమయ - ఉపగూహల-
భాషణ పూర్వవాక్య-కావ్యసంహార-ప్రశస్తిరూపములు.

ఇది సంఖ్యంగచతుష్టస్తి - నాటకాదులలో మహాకావ్యము లందును పూర్ణసంస్కరములయినపుడు నిబంధింప నలెను. ఆ గూ సంధులలో పతేతము నైన యంగమును ఆ క్రమముననే నిబంధింప నలె ననునది ప్రచురప్రయోగము కాని సంవిధానవశమున న్యూనా ధికభావము నవ్యక్తమునను ప్రయోగము సమాచితమని గుర్తింప వచ్చును.

తు కీ య చ తు ష్ట స్తి

చతుర్థచతుష్టస్తి. లక్షణచతుష్టస్తి. కావ్యలక్షణము లని నిని పేగు. నాటకాదుల నుండి వీనిని గ్రహించుటయు నుచితము. కావ్య ములలో నీ లక్షణచతుష్టస్తి కూర్పనగును. ఇవి ౬౪ కలవు.

భూషణము - అక్షరసరిభూతము - శోభ - ఉదాహరణము - హేతు - సంశయ - దృష్టాంతి - ప్రాప్తి-ఆశయ - నిదర్శన - నిదుక్త సంఘ - విశేషణ - గుణాతిపాత - అతిశయ - తుల్యతర్క - పదోచ్ఛయ - దిష్ట - ఉపదిష్ట - విచార - విపర్యయ-భ్రంశ - అనుసేతి - మాలా - దాక్షిణ్యం - గర్హణ - అధాపత్తి - ప్రసిద్ధి - పృచ్ఛ - నాచూప్య - మనోరథ - లేశ - యాచ్ఛా - ప్రోత్సాహన - స్పృహ - పశ్చాత్తాప - అనువృత్తి - యుక్తి - నిర్భాసన - ఊమా - గుణాను వాద - ఆక్రంద - కపట - సరినాదన - ఉపపత్తి - కార్య-ప్రతిషేధ - మృషాద్యమ - ఛలోక్తి - కాకు - ఉన్మాద - పరిహాస - వికత్తన - యదృచ్ఛా - యోగ - నైషమ్య - ప్రశిష్టత - ప్రవృత్తి - ఆశేః - ఉక్తి - సిద్ధి - ప్రేయం - వచనం -

కావ్యభూషణ విషయమున దెలియ వలసిన విశేషాంశములను నా రచిత నాట్యవేదము లక్షణాలంకార భాగములనుండి గ్రహింప దగును; కావ్య విభూషణము లని కావ్యలక్షణము లని వీని వ్యవహారము కలదు.

ఏతాని కావ్యస్య విభూషణాని ప్రాయశ్చతుష్టపిరుదాహృతాని
 ప్రబంధశోభాకరణాయ తద్జ్ఞేః సమ్యక్ప్రియోజ్యాని యథారసాని
 ఉదాహృతా నాటకనాటికానాం
 ఇయంచతుష్టపిచతుష్టయా యా
 రసావిరోధేన నిబంధనీయా
 కథాసు కావ్యేషు చ సా మహద్భిః

సామాన్యముగా నివి కావ్యభూషణము లగువదినాలుగు కీర్తి
 తము లయినవి. ప్రబంధ శోభా సంపాదనమునకై తద్విదులు రసోచిత
 ముగా వీనిని ప్రయోగింపదగును. ఈ చతుష్టప్తి చతుష్టయి నాటికా
 నాటకరీతుల ననుసరించిని రూపితమయినది. మహనీయులు కథలలో
 కావ్యములలో రసావిరోధమున వీనిని నిబంధింప దగును. వీని వలన
 ప్రబంధమహత్త సిద్ధ మగును.

భ క్తిర్ద్వాదశ తాః పృథక్పృథగిమాః సంచిత్య శబ్దార్థయోః
 సాహిత్యస్య చ శబ్దశాసనవిదా కార్యః ప్రబంధే శ్రమః
 కీర్తిర్యావదనశ్వరీ హి విదుషాం రోదోగృహం గాహతే
 బ్రాహ్మం లోకలలామధామ తదమీ తావత్కిలాధ్యాసతే

శబ్దార్థములయు సాహిత్యమునకు సంబంధించినదియు నయిన
 ద్వాదశ భక్తివిధానమును వేరు వేరుగా గుర్తించి శబ్దశాసనవిదుడు
 ప్రబంధమున పరిశ్రమ మొనరింపదగును. అట్టి విద్వాంసుల కీర్తి
 నాశరహితమై రోదోగృహ మవగాహించును. వారును బ్రాహ్మీ
 మయ లోకలలామ ధామ మధిష్ఠితురు.

ప్రబంధాంగ చతుష్టప్తి
 చతుష్టయ ప్రకాశము.

శ్రీ శృంగార ప్రకాశము

త్రయోదశ ప్రకాశము

రతి ప్రకాశన ప్రకాశము

తత్త్వజ్ఞానమున నిశ్చేయసము పొందుట మోక్షము. మోక్ష మభిలషించు వానికి గార్హస్థ్యము నందును తదన్వగమ యోగ్యతాభి మానము మోక్షశృంగారము.

వృత్తి - రీతి - ప్రవృత్తి-నాయిక-నాయకుడు

౧ ధర్మశృంగారము నందు	భారతి	వై దర్శి	పౌరస్థ్య	స్వకీయ	చీరోదాత్తుడు
౨ ఆర్థశృంగారము నందు	అరవిటి	గౌడీయ	ఓడ్రమాగధి	సర్వ	చీరోద్ధతుడు
౩ రామశృంగారము నందు	కైశికీ		దాక్షిణాత్య	సర్వ	చీరలలిత
౪ మోక్షశృంగారము నందు	సాత్వతి	లాటీయ	ఆవంతి	స్వకీయ	చీరశాంత

ఈ నాలుగు శృంగారములకు సంబంధించిన యీ నలుగురు నాయకులు నాలుగు వర్ణములకు సంబంధించిన నాయికలు ఉత్తమ మధ్య మాద భేదములు కలవారు కాగా యథాయోగముగా వీరికి సంబంధించు విభావానుభావవ్యభిచారిభావముల సంయోగమున రతి యభివ్యక్తి మగును. రత్యాదిభావముల కన్నిటికి నాలంబన విభావము లుద్దీపన విభావము లనుభావములు వ్యభిచారిభావములు కలవు. వాని నే రతిప్రకాశన ప్రకాశమున నిరూపించుట యుక్తిము.

౧. రతి - అభీష్టజన - ఉపనన - వరమందిరాదు లుద్దీపన విభావములు - ఋతు మాల్య విలేపనాదులు నట్టివి. సంభోగాత్మకర తిలో హర్ష ధృతి స్మృతి మతిస్వేద రోమాంచ గర్లద హాసాదులు వ్యభిచారులు. విప్రలంభ రతిలో గ్లాని-చింతభౌతుక్య-ఆవేగ విస్మయ దైన్య - అసూయాదులు వ్యభిచారులు.

౨. ప్రీతి:- అభీష్ట రూప రస గంధ శబ్ద స్పర్శాదులు పుత్ర మిత్రాదులు ఆలంబనములు. తదుపభోగ సమాగమ సుఖస్పర్శాదు లుద్దీపనములు. రోమాంచ స్వేదస్వర భేదాదులు వ్యభిచారులు.

౩. హర్షము - మనోరథలాభ - ఇష్టజన సమీగము - దేవ-
గురు-భర్తృ-రాజప్రసాదాదు లాలంబనములు. భోజనాచ్ఛాసాదు
లుద్దీపనములు సయన వదన ప్రసాద ప్రియభాష శాలింగన లలిత
తాడనాదు లనుభావములు. హాస ధృతి స్మృతి మతి గర్వాత్సుక్యా
వేగ చపలతోత్సాహ జడతాదులు వ్యభిచారులు.

౪. రోమాంచము:- స్పర్శ - భయ - శీత - హర్ష - క్రోధ -
రోగాదు లాలంబనములు ప్రియాలింగన-దర్శన-అభిషేక-గుణకీర్తన-
ఉపకారస్మరణాదులుద్దీపనములు ప్రియాగ్రాస్పర్శనవిలోకనాదులను
భావములు. హాస-త్రాస-విస్మయ-విలిర్కా-వేగ - శంకా-అవహిత్త-
ప్రీడావప్తంభ - స్వేద - వేపధు - స్వరభేదాదులు - వ్యభిచారులు.

౫. ధృతి - అష్టైశ్వర్య - కుల - రూప - యశావన - విద్యా-
బలాదులు ఆలంబనములు - శ్రుత - విద్యాన - శౌచ - ఆచార-దేవ-
గురు భక్త్యాదు లుద్దీపనములు - ప్రాప్తవిషయోప భోగ-అప్రాప్తాను
శోచాదు లనుభావములు. తృప్తి - హర్షాదులు వ్యభిచారులు.

౬. స్వేదము:- ఐశ్వర్య కులరూప యేవనధనవిద్యాబలాదు
లాలంబనములు భర్తృ సంభావనోత్తమాదగ అనురూప నారీ
ప్రార్థన గుణప్రశంసాదు లుద్దీపనములు. ప్రశ్నోత్తరాదాన భావ హా-
సనస మత్పారుష్య ధర్మశాధిక్షేప వ్యతిక్రమాదు లనుభావములు.
హాసోత్సాహ క్రోధ చపల తామర్షశాదులు వ్యభిచారులు.

౭. హాసము - ప్రతిజ్ఞ - విసంప్రలాప-సౌఖ్య-ధార్మ్య-కుహక-
పరచేష్టానుకరణ - పౌరోభాగ్యాదులు ఆలంబనములు. నాయకసాన్ని
ధ్యాదులుద్దీపనవిభావములు. భజన - దర్శన - సందర్శన-ఆస్యరాగ-
పార్శ్వగ్రహణాదు లనుభావములు. స్మిత-హాసిత-విహాసిత-ఉపహాసిత
అపహాసితాదు లనుభావవిశేషములు. ప్రేమాశ్రుచపలతాదులు వ్యభి-
చారులు.

౮. మగము - మవ్యోపభోగాదు లాలంబనములు. మనోరథావాప్తి - ఇష్టగుర్చన - గీతవాద్యనృత్తవృత్తవర్ణనాదులుద్దీపనములు. గుమాభాషణ - వ్యాకులపచన - మధురముఖరాగ-హృష్టతను-త్రాసరహిత-సుకుమారావిష్టలలితస్థలితనయన ఘూర్ణనాదులనుభావములు. అన్యగ్లాని-అసూయా-శ్రమమోహహర్షధృతిస్మృతిచపలతా - అశ్రు-గర్వ-బౌత్సుక్య-నిద్రా-అవర్ణ - స్తంభ-వేపధు - రోమాంచ - పులకాదులు వ్యభిచారులు.

౯. మోహము:- అపలోకనాపసావధారణాదులాలంబనములు. సంస్కృత ప్రదేశదర్శన - ఇష్టగుణాకర్షణ ఋతుమాల్యాచరణ - ఉపనతి ప్రభృతు లుద్దీపనములు. గుణగ్రహణ కాకలీగీతాదులనుభావములు. నిర్వేద - గ్లాని - శంకా - ఆవేగ-శ్రమ-దైన్య-చింతా-మతి-స్మృతి - చపలతా - విదా - అవహీత - జడతా-విషాద-ఉన్నాదాదులు వ్యభిచారులు.

౧౦. చింత - పరద్రవ్యాపహరణ - గారిద్ర్యము - ఇష్టజనవియోగము మొదలగునవి యాలంబనములు ప్రారబ్ధసిద్ధి - సమీహితానవాప్తి దేశభ్రమణాదు లుద్దీపనములు. సంతానధ్యానానోముఖ్యతనుభావాదు లనుభావములు. శోకభయవిస్మయవిషాదనిద్రానిర్వేదగ్లానిశంకాశ్రమదైన్యమోహాస్మృతి వైవర్ణ్యాదులు వ్యభిచారులు.

౧౧. స్మృతి:- అస్వాస్థ్య - అపరాత్రప్రబోధ - సమానదర్శనోదాహరణ - దైవాదు లాలంబనములు. పూర్వానుభూతార్థవిషయ - చైనాదు లుద్దీపనములు. శిరిః కంపన - భ్రుసమున్నమన-శూన్యావలోకన - అంగులివిహంగాదులను భావములు. హాసశోకక్రోధోత్సాహభయ జగుప్సా విషాదాత్సుక్యాసూయోగ్రతా గర్వత్రాస రతి స్తంభ స్వేద రోమాంచవేపధు వైవర్ణ్యాశ్రు స్వరభేదాదులు వ్యభిచారులు.

౧౨ మతి - శాస్త్రోపదేశ - మంత్రాదులచే నర్థనిర్ధారణాదు లాలంబనవిభావములు. విద్యావృద్ధిసంయోగాధ్యయనాధ్యాపన తద్విద్యావిత్సంభాషణాదు లుద్దీపనములు. తత్త్వాభినివేశదేశకాలాను సరిణాదు లనుభావములు. గ్రహణశక్తివికాసాదు లన్నియు వ్యభిచారి భావము లగును.

౧౩. వితర్కము:- సందేహవిమర్శాదు లాలంబనవిభావములు. సమానానేకధర్మోపపత్తి ప్రతిపత్తి విశేషాదు లుద్దీపనములు. భూతేష మంత్రసంగ్రహాదు లను భావములు. నిర్వేదగ్గానిశంకాశ్రమవిషాద విస్మయదైన్యచింతా మోహస్మృతి మతిప్రీడావేగజడతాస్తంభస్వేదాదులు వ్యభిచారులు.

౧౪. మోహము. - విస్మయవ్యామోహవిషాదాధ్యనసాయా విషయసాహసాదు లాలంబనములు. విషయబలపరాక్రమదేశకాల శక్తిసంపత్ప్రతాపాదు లుద్దీపనములు. గాంభీర్యాదు లనుభావములు. క్రోధాసూయామర్షచింతాస్మృతి మతిగర్వావేగకోపాంచస్వేదాత్పు క్యోగ్రతాదులు వ్యభిచారులు.

౧౫. క్రోధము:- ఆక్షేపాన్యతవచనోపఘాత వాక్పారుష్యద్రోహ మాత్సర్యాదు లాలంబనములు తాడన పీడన పాలనభేదచ్ఛేద ప్రహ రణాదులుద్దీపనములు నయనరాగభ్రుకుటీ దంతోష్ఠపీడన గండస్ఫు రణ హస్తనిష్పేషాదులనుభావములు. సంమోహోత్సాహమర్షావేగ చవలతా గద్గదాదులు వ్యభిచారులు.

౧౬. అమర్ష - విద్వేష్యవ్యర్థనబలాధికారావిక్షేపావసానాదు లాలంబనములు. స్వావస్థాలోకనమధురాలాపశ్రవణకామినీ ప్రోత్సా హాదు లుద్దీపనములు. శిరఃకంపాధోముఖ్యధ్యానాధ్యవసాయోపాయ సహసాన్వేషణాదు లనుభావములు. క్రోధాసూయాతాపోగ్రతావేగ వైవర్ణ్యాదులు వ్యభిచారి భావములు.

౧౭. అసూయ:- పరైశ్వర్య సౌభాగ్యమేధావిద్యాదు లాలంబనవిభావములు దోషభ్యాపనగుణోపఘాతచక్షఃప్రణిధానాధోముఖ్య భుక్తిక్రియాదు లుద్దీపనములు. అవజ్ఞాపరాధద్వేష వేషకుత్సాదు లనుభావములు. అవజోపహసితస్వరభేదాదులు వ్యభిచారులు.

౧౮. ఈర్ష్య:- సమానశుల శీలరూప విద్యావయో విభవబల సరాశ్రమము లందును సపత్ను లందును శ్రమముగా ప్రతిప్రాసాద స్థానదానమానాదు లాలంబనములు. అమర్నావలోకనాదు లుద్దీపనములు. మన్యవ్యలీలవిప్రేయ ప్రణయకలహోపాలంభాదు లనుభావములు. క్రోధోత్సాహవిస్మయ పితర్క దైన్య జగుప్సామోహ స్వయేదాసూయామర్ష వేషధు వైవర్ణ్యశుస్వేద గద్గదాదులు వ్యభిచారులు.

౧౯ చౌర్యాశ్రిగహము - నృపాపరాధ సంబంధప్రలాపాద్ధు లాలంబనములు. ద్రవ్యాపహరభారాశ్రినివేశాదులుద్దీపనములు. తాడన తడనవధిబంధభర్తనాస్యరాగదాననుభావములు. క్రోధోత్సాహ స్వయజగుప్సాసూయాస్మృతిమతి మోహచపలతాహర్షామర్షమదావేగవైవర్ణ్యశుగద్గదాదులు వ్యభిచారులు.

౨౦ జగుప్స:- సుహృదప్రియకథన శ్రవణదర్శన పరికీర్తనాదు లాలంబనములు తత్స్వరూపవికారక్రియావిపరిణామాదు లుద్దీపనములు. సర్వాంగసంహారాక్షిసంకోచముఖవికూణనహృల్లేఖ నిష్ఠీకనోద్వేజనాదు లనుభావములు. విస్మయ నిర్వేద భయగ్లానిశంకా మోహస్మృతి జడతావేగ విషాదాపన్నారమద వేషధుస్వరభేద వైవర్ణ్యశుమూర్ఛాప్రలాపాదులు వ్యభిచారులు

౨౧. విస్మయము:- అసంభావ్యమాన కౌతుకకర్మ చిత్రశిల్ప విద్యాతిశయాదు లాలంబనములు. దివ్యజన సంభాషణోపవనదేవ సలివిహారదర్శనాదు లుద్దీపనములు. నయనవిస్తారానిమేష ప్రేక్షణ

భూవిక్షేపసాధు నాదప్రబంధహాహాకారాదు లనుభవములు జడతా మోహమూర్ఛాదులు వ్యభిచారులు

౨౨. నిద్ర:- దౌర్బల్యము శ్రమిన్మూలస్థచింతాత్యాహర స్వభావాప్యసాను లాలంబనములు ముగిసంతోషనిశ్చింతితా వివిక్త స్థానలాభానుకూలాదు లుద్దీపనములు. శిరోవేదనశౌరవశరీరలోలన నేత్రఘూర్ణనజృంభణ గాత్రోహర్దివిశ్వసితోద్బుద్ధిసౌగంధ్యైస్తగాత్రితాక్షీ నిమిలనసర్వాంగక్రియాదు లనుభవములు మోహజడతాసస్మార స్తంభస్వేదస్వరభేదవేపధువైవర్ణ్యప్రాదులు వ్యభిచారులు.

౨౩. స్వప్నము:- నిద్రాదు లాలంబనములు. నిద్రాదికారణము లుద్దీపనములు. అశీమిలనస్వప్నాయితామలనుభవములు. సామాన్యముగా రత్యాదు లన్నియు వ్యభిచారిభవములు.

౨౪. ప్రబోధము:- నిద్రాచ్ఛేదాహారపరిణామ స్వప్నాంతతీవ్ర శబ్దస్పర్శాదు లాలంబన విభవములు. ప్రాగ్జలప్తపదార్థావలోకనా రభస్మరణ మిత్రాదికార్యశౌరవాచారపరిపాలనాదు లుద్దీపనములు. జృంభణోన్మేషవిమేషాక్షమర్దన శయన మోక్షాంగవలనాదు లనుభవములు. ఉత్సాహచింతాస్మృతిమతిస్వరభేదాప్రాదులు వ్యభిచారులు.

౨౫. చపలత - రాగద్వేషమాత్సర్యేష్వైమర్ష ప్రాతికూల్యాదు లాలంబనములు. పదార్థమానోత్కర్షప్రోత్సాహ నాపకారస్మరణాదు లుద్దీపనవిభవములు. వాక్పాగుశ్చ దండపాఠశ్చ అర్థదూషణాదు లనుభవములు. హాసక్రోధోత్సాహవిస్మయజుగ్వాహ్లాదేగ విషాదోగ్రతాత్రాసరోమాంచవేపధుస్వేదస్వరభేదాదులు వ్యభిచారులు.

౨౬. ఆలస్యము - గర్వమదమాన్యనైరాశ్యత్రమక్లమాడలా లంబనవిభవములు x x x x సౌగంధ్యైస్తగాత్రితామలనుభవములు. నిర్వేద శ్రమవిషాదనిద్రాదైన్యమోహజడతావ్యాధి స్వేద వేపధుస్తంభాదులు చారులు భావములు.

౨౧. ఆవేగము: - విద్యుదుల్లానిర్ఘాతన చంద్రసూర్యోపరాగ కేతుదర్శనభ్రమణ ప్రియాపియశ్రవణ దుఃస్వప్నదుర్నిమిత్తగర్భన న్యసనాభిఘాతాదు లాలంబనములు ఉక్తవిషయకీర్తనానుభవ సంప్ర ధారణాదు లుద్దీపనవిభావములు. సర్వాంగస్రస్తతావగురనాక్షీ మర్దన త్వరితగమనాంగసీఢన ప్రధావనచ్ఛన్నాశ్రయణ ఘామాకుల విఘానన త్వరితాపసర్పణ పశ్చాదవలోకనాభ్యుత్థానాలింగన భూమి శయనపరిదేవితాపిలాపాకందిత దేవతానుస్మరణాదు లనుభావములు శోకభయవిస్మయ శంకాశ్రమచింతావైవర్ణ్యశ్రుప్రలయాదులు వ్యభి చారులు.

౨౨. అశ్రువు - శోకక్రోధహర్షధూమాంజనజృంభణభయా నిమేషప్రేక్షణ శీతరోగాదు లాలంబనములు. కార్యకరణానుబంధ ప్రబంధాదు లుద్దీపనములు. నేత్రసమ్మూర్జన బాష్పమోక్షత్రివిధ రోదనాదు లనుభావములు. ఇందు పుల్లకపోలత, అంగనిమిలితా సము. అపర్యాప్తముక్తాస్రము. అస్వస్థగాత్రము, సంభ్రమిపాత విచేష్టితవిలాపదుఃఖజము ప్రస్ఫురితోష్ణకపోలము, నిశ్వాసము, సశిరః కంపభూకటాక్షాదులు యథాసంభవముగా నుండును.

౨౩. ప్రలయము - మూర్ఛాశ్రమాభిఘాతనిద్రామోహాదు వాదు లాలంబనములు. శ్రమాదికారణము లుద్దీపనములు. నిశ్చైతన్య భ్రమణ పతన ఘూర్ణనాదర్శనాదు లనుభావములు. గ్లానిజడ స్తంభవైవర్ణ్యాదులు వ్యభిచారులు.

౩౦. జడత - ఇష్టానిష్టశ్రవణ దర్శన వ్యాధ్యాదు లాలంబన ములు. తద్రామణీయకోద్వేజనాదు లుద్దీపనములు. కార్వాప్రతిపత్తి- ఆకథనము - అభాషణము - తూష్ణీంభావము - అనిమేషనిరీక్షణాదు లనుభావములు. నిర్వేదగ్లానిశ్రమదైన్యమోహవిషాదనిద్రా స్తంభవైవర్ణ్యాదులు వ్యభిచారులు.

౩౧. శమము:- తత్త్వజ్ఞానాదు లాలంబనములు. యోగాభ్యాసాదు లుద్దీపనములు. రోమాంచహర్షధృత్వాదులు వ్యభిచారిభావములు.

నాలుగు విధములగు శృంగారములందు సంగతము లగు సర్వభావములకు విభావాదిభావసంచారిసంకర మిట్లు నిరూపితమైనది.

“వ్యక్త” స తైర్విభావాద్యైః సాయీ భావో రసః స్మృతః” ఆ విభావాదులచే నభివ్యక్త మగు సాయీభావము రస మగును. ఇట్లు భివ్యక్త మగు శృంగారరసము సంభోగము విప్రలంభ మని రెండు విధములు.

సమవాయే య ఉద్భూతచ్ఛిరం యశ్చావతిషతే

భావః స్థాయీతి సవిజ్ఞేయో వ్యభిచారి తతోఽన్యథా.

భావ స్థాయీభావములవివేకమీలక్షణమునగలదు. విభావాదుల సంబంధసమవాయమున సమద్భూతమై చిర మవస్థానము పొంది భావము సాయీభావమగును. చిరావస్థితి లేనిభావము వ్యభిచారిభావమగును. ఆలంబన ముద్దీపన మని విభావము రెండువిధములు అనుభవసంస్కారమున జనకముగా నుండునది యాలంబనవిభావము రెండవది యయిన యుద్దీపనవిభావము రెండు విధములు అగును. ఉద్దీపన మొకవిధము బహిరుద్దీపన మొకవిధము. స్మృతీచ్ఛాద్వేష యత్నము లంతస్సంతానముగా జెప్ప దగియున్నవి. నాగారంభమాలు వప్రారంభములు బహిరారంభములయిన యుద్దీపనములు.

వ్యభిచారిభావము విభావములతో ననుభావములతో సంబంధించినదై జన్మ - అనుబంధము - ప్రవృద్ధము - సంపృక్తము - అనువర్తనము అను నయిదు విశేషములు కల దగును. భావములకు విభావముల వలన జన్మ కలుగును. ఉద్దీపనవిభావమున ననుబంధము కలుగును. అనుభావముల వలన ప్రవృద్ధభావము కలుగును. వ్యభిచారిభావములతోభావము సంబంధము కలదేని సంపృక్తావస్థ కలుగును.

సంస్కారానుబంధముతో నుండు నేని యనువర్తనావస్థకలదగును. వ్యభిచారిభావములగు స్థాయిభావమువలన సంఘర్షణ ము కలిగి నప్పుడు జన్మానుబంధప్రవృద్ధిసంపృక్తాను వర్తనముల యనుషంగము వలన పూరణము కలుగును. దీనిచే భావములనుగతి కల వగును. ఇట్లు భావములందు త్రితల్ల క్షణసంబంధమున ననుదు విధములు సంభవింతును. అట్టి పంచప్రపంచముల నిక నుపవర్ణించుము శృంగారాపిర్భావహేతువులు శృంగారప్రభావములె. ఆ రత్యాదిభావములు నలుబది తొమ్మిది యని యనుట “నాధికా న న్యూనాః” అంత తన్న సధికము లే వని తీక్కువ కా వని యనుట యగును.

“మనోనుకూల ఏవాత్మనన్యుభానుభవో రతిః”

మనస్సున కనుకూల మయిన యాత్మానుభానుభవమునకు రతి యని న్యవహారము. ఈ రతి యష్టవిధము:

నై సర్గికి - సాంసర్గికి - ఆభియోగికి - ఆధ్యాత్మికి

బౌద్ధమానికి - వై షయికి - సాంప్రయోగికి - ఆభిమానికి.

౧ నై సర్గికరతి. జనాంతరసంస్కారము వలన స్వభావసహజముగా సహజసంసారమున నుండు రతి నై సర్గికరతి అట్టిదియు జాతీ అనుబంధ - ప్రవృద్ధ - సంపృక్తి - అనువర్తన రూపమున నుండు నదై పంచవిధ మగును

౧. జాతిరతి - ఆలంబనవిభావము వలన నుత్పన్న మయినదై నై సర్గికజాతిరతి ప్రకాశించును. ఉదా:

జయం మహేంద్రప్రభృతీనధిశ్రయ

శృతుర్దిగీశానవమత్య మానినీ

అరూపహార్యం మదనస్య నిగ్రహాత్

పినాకపాణిం పతిమా ప్తమిచ్ఛతి.

సంపన్ను లయిన యింద్రదాగి దిక్పాలకుల నీమె నిరసించి మన్మథనిగ్రహమువలన రూపహార్యుడు కాని పినాకపాణి శివుని పతిగా నొందగోరుచున్నది. ఇందు పార్వతీరతి జన్మాంతరసంస్కార సంబంధము కల దగుట స్పష్టము.

౨ అనుబంధరతి.- ఉత్పన్న మయిన రతి యుద్ధీపనవిభావ ముల వలన సుదీప్యమానమయి యనుబంధసహిత మగును. గావున అనుబంధరతి యగును. ఉదా,

యథాశ్రుతం వేదవిదాం వర త్వయా
జనోయముచ్చైః పదలంఘనోత్సుకః
తపః కిలేదం తదవాప్తిసాధనం
మనోరథానామగతిర్న విద్యతే.

నీవు వినినట్లే యీ నే నున్నతపద మభిలషించుచున్నాను. నా యీ తపమును తత్పాప్తిసాధనమే కోరిక లంతట సాగును కదా !

3. ప్రవృద్ధరతి- అనుబంధ ముదయింపగా సంస్కారము నిరంతరము ప్రబోధము పొందును. అప్పుడు స్మరణేచ్ఛా ద్వేషప్రయ త్నములు కలుగును మనోవాగ్బుద్ధిశరీరారంభము లయిన యను భావములు కలుగును. సముచిత సంచారిభావము లుదయించును వీని సంబంధము కల దయిన రతి ప్రాప్త్యవిషయమున ప్రకన్ధావస్థ పొంది నదై ప్రవృద్ధరతి యగును. ఉదా,

అలం వివాదేన యథాశ్రుత స్త్వయా
తథావిధస్తావదశేషమస్తు నః
మమాత్రభావైకరసం మనః స్థితం
న కామవృత్తిర్యచనీయమీక్షతే॥

వివాద మేల? నీ వెట్లు వింటివో యట్లే యాత డగుగాక. నా మన సాతని యాదు భావైకరసముగా నున్నది. ఇచ్ఛాప్రవృత్తి

కలవారు లోక మనుటను జూడరు. పార్వతి యిట్లనుటలో నామె ప్రకర్ష పొందిన రతి ప్రవృద్ధి యున్నది.

౪. సంప్రక్తరతి ఆలంబనానుభవ సంస్కారమునను ఉద్ధృతపనస్మృత్యాదిక మునను సంచారిసంభావ మునను సమానబలసంప్రతి కల భావాంతరముల సంబంధము కలుగగా రతికి సంప్రక్తస్థితి కలుగును ఉదా.

సంతాపసంతతిమహావ్యసనాయ తస్యా
మాసక్తదేతదనపేక్షితహేతు చేతః
పాయశ్శుభం చ విదదాత్య శుభం చ జంతోః
సర్వంకషా భగవతీ భవితవ్యతై వ.

ఇది మాధవుని భావనము ఆ మాలతి యందు నా చేత మహేతుకముగా నాస్తక్త మైనది. నాకు సంతాపసంతతి మహావ్యసన మయినది. సర్వంకష యయిన భవితవ్యతయే మానవునకు శుభ మశుభ మాధానించును కదా!

౫. అనువృత్తరతి : అసామాన్యానుభూతిబలము కల భావాంతరమున సభిభూత మయినను సంస్కారమాత్రమున ననువర్తించి యుండునది యనువర్తిని రతి యగును. ఉదా,

తైలాత్మజాపి పితురుచ్చిరసోఽభిలాషం
వ్యర్థం సమీప్య లలితం వపురాత్మనశ్చ
సఖ్యోన్మమక్షమితి చాధికజాతలజ్ఞా
శూన్యా జగమ భవనాభిముఖీ కథంచిత్.

పార్వతియు సమున్నతు డయిన తన తండ్రి యభిలాషము వ్యర్థ మగుటను చూచి, తన లలితదేహము వ్యర్థ మగుట భావించి, సఖీసమక్షమున నని యధికముగా లజ్జ కలదై శూన్యహృదయమున భవనమున కెట్లొ చేరినది. ఇందు భావాంతరముల వలన సభిభవము సంస్కారమాత్రమున రతి స్పష్టము.

ఇట్టిచట వైస్సగరతి సుబద్ధమా లయిన జన్మానుబంధప్రవృత్తి
సంపృక్తానువృత్తివిశేషములు సూచితమా లైనవి ఇట్టి విశేషములు
సాంసర్గికాదులకును గలపు సంస్కరమునగులుగునది సాంసర్గికము అభి
యోగప్రభవమాభియోగికము. అధ్యాత్మికభవమాధ్యాత్మికము ఇం
ద్రాముష్మికమో రతి ననుభవింప జేయును క్షరస్వభావము లారతి నిచట
ననుభవింప జేయవు. ఉపమానములతో గూడి యుండునది యాప
మానికము. విషయముల వలన గలుగునది వైషయికము. శబ్దస్పర్శ
రూపరసగంధభేదమున విషయము లయిదు విధము లగుటచే వైష
యికరతి పంచవిధత్వము పొంది జాతానుబంధాదిసంబంధమున మరల
నయిదువిధము లగును గావున నిరునది యయిదు భేదములు కల
దగును. సంప్రయోగజన్యము సాంప్రయోగికము. జాతానుబంధాది
సంబంధ మిందును గలదు. అభిమానప్రభవ మాభిమానికము. ఇందు
కతిపయభేదముల కతిపయలక్ష్యముల నిట్లు భావింపదగును.

సాంసర్గిక భేదమున అనుబంధరతి. ఉదా;

ద్యూతే పణః ప్రణయకేరిషు కంఠపాశః

క్రీడాపరిశ్రమహరిం వ్యజనం రతాంతే

శయ్యా నిశీధకిలహే హరిణేక్షణాయః

ప్రాప్తం మయా విధివశాచదిముత్తరీయం.

ఈయుత్తరీయము ద్యూతమున పండెము. ప్రణయక్రీడలలో కంఠ
పాశము. రతాంతమున సురతక్రీడాశ్రమ పోగొట్టు వ్యజనము నిశీధ కల
హములో నా హరిణేక్షణకు శయ్య. అగ్రప్రవశమున నిది సంప్రాప్త
మయినది. దీనిలో నుత్తరీయసంసర్గమున రత్యనుబంధముస్పష్టము.

ఆభియోగిక భేదమున జాతరతి. ఉదా,

స్తమిత విలసితానా ముల్లసద్భూరితానాం

మన్మథముకులితానాం ప్రాంతవిస్తారిభాజాం

ప్రతినయననిపాతే కింది వాకుందాకుంచితానాం

వివిదమహమభూవం పాత్రమాలోకితానాం.

మాలతీమాధవమున మాధవుని యనుభూతి ప్రకాశ మిందు నిరూపితి మయినది, స్తిమిత విలసితములు, ఉల్లసద్భాగ్యలతనులు, మసృణ ముకులితములు ప్రాంతవిస్తారములు, నా చూపు పడగా నాకుంచితములు నయిన చూపులకు నేను వివిధముగా పాత్రమైతిని.

ఆభయోగిక భేదమున ప్రవృత్తరతి ఉదా,

పశ్యామి తామిత ఇహః పురతః పశ్యాత్

అంతర్బహిః పరిత ఏవ వివర్తమానాం

ఉద్బుద్ధముగ్ధకనికాబినిధిం పహంతీం

ఆసక్తతిర్యగపవతీత చృష్టి వక్త్రం.

ఏకసిత సుందర సువర్ణపద్మ ససృశ మయిన ప్రక్కగా త్రిప్పిన దృష్టి కల ముఖము వహించు మాలతి నిటు నటు ముందు వెనుక అంతర్బహిః అంతట చూచుచున్నాను.

ఆద్యాత్మిక భేదమున సంప్రక్తరతి. ఉదా,

ఇదిముపగరమేవం రూపవక్లిష్టకాంతి

ప్రదమపర్విహితం గాన్న వేత్యద్యపస్యన్

ప్రమర ఇవ విభాతే కుంచమస్తప్తపారం

స చ ఖలు పరిథోక్తుం నైవ శక్నోమి హతుం.

కాంతియుత మయిని యీ రూప మిట్లు ప్రాప్తము కాగానిది మొదట గృహీతిమా? కాదా? నిశ్చయింప లే కున్నాను. ప్రభాత మున లో మిగులు కల కుండమును భ్రమరము వలె శనుభవించుటకు గాని విడ నాడుటకు గాని శక్తుడను కా లే కున్నాను.

బౌపమానిక భేదమున అనుబంధినీరతి. ఉదా ;

త్వామాలిఖ్య ప్రణయకుపితాం ధతురాగైశ్చిలాయా

మాత్మానం లే చరణపతితం యావదిచ్చామి కర్తుం

అస్త్రేస్తావన్నుచూరు పచితైర్దృష్టిరాలుష్యతే మే
క్రూరస్తస్మిన్నపి న సహతే సంగమం నౌ కృతాంతః

ప్రణయకుపిత వయిన నిన్ను ధాతురాగములచే శిలపై లిఖించి,
నన్ను నీపాదముల పడి యున్నట్లుగా నొనర్ప వలె నని తలచు
నప్పుడు నా దృష్టి బాష్పములు కల దయినది. క్రూరద్రవము చితి
మున గూడ మన సంగమము సహింపదుకదా! ఇట్లు యత్నానురాగ
మనుబంధముననున్నది.

నైషయిక భేదమున శాబ్దప్రవృత్తరతి ఉగా,

హ్లాసస్య జీవకుసుమస్య వికాసనాని
సంతర్పణాని సకరేంద్రియమోహనాని
ఆనందనాని హృదయైకరసాయనాని
దిష్ట్యా మమాప్యదిగతాని వచోమృతాని.

వాని పోయిన జీవితకుసుమమును విససింప జేయునది సంతృప్తి
నిచ్చునది సకలేంద్రియములకు మోహనము లగునది యానంద స్వేచ్ఛ
నది నాకును హృదయైక రసాయనము లగునది యగు మాలతీనచో
మృతము లదృష్టవశమున లభించినవి. వచోమృతము లగుట ఇట్లు
జన్యత స్పష్టము. ప్రవృద్ధగతియు స్పష్టము.

నైషయికమున స్పర్శవివేచమున ప్రవృద్ధరతి ఉదా,

వినిశ్చేతుం శక్యో న సుఖమితి వా దుఃఖమితి వా
ప్రమోహా నిద్రా వా కిము విషవిసర్పః కిము మదః
తవ స్పర్శే స్పర్శే మమ హి పరిమూడేంద్రియగబో
వికారశ్చేతన్యం భ్రమయతి చ సమ్మీలయతి చ.

నీ స్పర్శస్పర్శమునను నా యింద్రియములను సమ్మూఢపర
చిన యొక వికారము చైతన్యమును భ్రమింప చేయుచున్నది. సమ్మీ
లిత మొనరించుచున్నది. ఇది సుఖమో దుఃఖమో ప్రమోహమో
నిద్రయో విషవిసర్పమో మదమో నిశ్చయింపశక్యముగ లేదు.
స్పర్శకృత మైన యనురాగ ప్రవృద్ధి యిందు పరప్రకర్షముతోనున్నది.

వైషయికభేదమున గంధసంబంధి యనువర్తిని రతి. ఉదా;

గేహజిరేషు నవశాలి కణావపాత
గంధానుభావ సుఖగేషు కృషీవలానాం
ఆనందయంతి మనలోల్లాసనావధూత
పాణిస్థళిద్యులయపద్ధతయో వదూభ్యః

నవధాన్యకణముల పరీమలరమ్యము లయిన కృషీవలగృహ ప్రాంగణములందు ధాన్యము దంపు నప్పుడు రోకలి పట్టి విడుచు సమయమున నాడువారి చేతుల గలగల మను వలయపద్ధతు లానందము కలిగించు చున్నవి.

సాంప్రయోగికభేదమున అనుబంధరతి. ఉదా,

ఉన్నమయ్య సకచగ్రహమాస్యం
మిలఱితి ప్రియతమే హరవృత్త్యా
హం విమంచ మమ వేతి చ మందం
జల్పితం జయతి మానవతీనాం

సంప్రయోగము ప్రేయసంభోగము. తజ్జన్యరీతి యిందున్నది. ప్రేయుడు హరవృత్తిగా కేశగ్రహణ మొనరించి ముఖమెత్తి చుగించి పగా 'నాది విడిచి పెట్టుము' అను మానవతుల మందజల్పితము జయతి.

ఆభిమానికభేదమున సంస్పృక్తరతి. ఉదా,

అయం గేహే లక్ష్మీరియమప్యతవర్తిర్నయనయోః
అసావస్యాః స్పర్శో విపుషి బహుశృంభనరసః
అయం బాహుః కంఠే శిరమస్పృతో మౌక్తికనరః
కిమస్యా న ప్రేయో యది పరమసహ్యస్తు విరహః

ఈ సీత గృహమున లక్ష్మీ. ఈమె నయనముల కమృతవర్తి ఈమె యీ స్పర్శ దేహమున గందపు పూత. ఈ చేయి కంఠమున

చల్లని నున్నని ముత్యాలపేట. ఈమె దేది ప్రియము కాదు? మరి పరమసహ్యము విరహము.

సంప్రయోగప్రయోజనమున నున్నచో రతియె ప్రితియగును. ఇదియు నెనిమిది విధములు. ఇందు సాంప్రయోగికమునకు మారుగా ఆభ్యాసిక ముండును. ఈ యెనిమిది విధముల నున్న ప్రితి విశేషములును జాతానుబంధాదిసంబంధమున భేదములు కలవి కాగా బహు విభేదముల నుండును.

నైష టావో రతిర్నామ కామకల్పద్రుమాంకురః
సౌహృదాంకురకందశ్చ ద్విప్రకారోపి దర్శితః
టావాంతరేభ్యః సర్వేభ్యో రతిభావః ప్రకృష్యతే
కవివర్గః సమగ్రోపి తమేనమనుధావతి.

ఇట్లు నిరూపిత మయిన రతిభావము కామకల్పద్రుమాంకురము. సౌహృదాంకురకందమును. ద్విప్రకార మయిన రతిభావ మిట్లు ప్రదర్శిత మయినది. సర్వభావాంతరముల కన్నను రతిభావము ప్రకృష్టము. సమగ్ర కవివర్గ మీ రతిభావ మనుధావన మొనర్చి నిరూపింప యత్నించును. రతిభావము కామకల్పవృక్షమునకు అంకుర మనుట సౌహృదాంకురమునకు కంద మనుట యిందు సంభావనీయము. ఇది యున్ననె కామసౌహృదములు ప్రకాశింప గలవు

నిసర్గసంసర్గముభైః ప్రభేదైః
జన్మానుబంధాతిశయాదిభిశ్చ
ఇదం వినిశ్చిత్య నివేశయంతః
కవీంద్రకీర్తిం కవయో లభంతే.

కవులు కవీంద్రకీర్తి సంపాదించుట కిది యుపాయము. సైసర్గికము సాంసర్గికము మొదలగు నెనిమిది భేదములతో జన్మ అను

బంధ - ప్రకర్ష ప్రభృతి ప్రభేదములతో నుండు నీ రతిభావమును సమ్యక్ గ్రూపమున గుర్తించి నిశ్చయించి కవులు తమ కావ్యములందు నివేశింప జేయవలెను. అట్లొనర్చినచో “కవీంద్రజిత్రీం కవయో లభంతే”

త్రయోదశ ప్రకాశము

రతి ప్రకాశన ప్రకాశము

శృంగారప్రకాశము లోని యనంతర భాగముల నన్నిటిని సాహిత్య ప్రకాశము పేరుతో సారసంగ్రహముగా నిరూపింపవలసి వచ్చినది. పంచ దశాదులు కొన్ని ముద్రితములే కాలేదు. కొన్ని ముద్రితము లైనను అనుగతి కలుగునట్లుగా నిరూపించితిని. శృంగార ప్రకాశ గ్రంథము సాహిత్య ప్రకాశమని భోజదేవుని సంకేతము. అది యిందు కేతనమయినది. ఈ వివేచనమునకై ముందుగా విషయ ప్రకాశము నిరూపితము, ఇదిసాహిత్య ప్రకాశ పద్యా సంకేతము. అస్తు.

శ్రీ

శృంగార ప్రకాశము

సాహిత్య ప్రకాశము

ఇక నిటుపై నీ విషయముల సమీక్షా ప్రకాశ మా సూత్రిత మగును ఇది కావ్యజీవితము.

౧. హర్షాదుల పంచావస్థాప్రకాశము - సంయోగ సమా శ్రయభావములు - విప్రలంభసమాశ్రయములు.

౨. రత్యాన్యాలంబనవిభావ ప్రకాశము - ఆలంబన విభావ ములు - నాయకభేదములు - నాయికా భేదములు - చతుర్వర్గ ఫల లాభము.

౩. ఉద్దీపన విభావ ప్రకాశనము - సప్తవిధత - చతుష్టష్టి కలలు - కామాశ్రయములు - ద్యూతాశ్రయములు - శయనోపచార కములు - ఉత్తరకలలు.

౪. అనుభావ ప్రకాశనము - మనోవాగ్బుద్ధి శరీరారంభములు - శారీరాన్యభేదములు.

౫. ధర్మ శృంగారము - ధర్మ త్రివిధత - నివృత్తి ధర్మము - ధీరోదాత్తగుణములు - వర్గ త్రివిధత - సహృదయావతంసము.

౬. అర్థ శృంగార ప్రకాశనము - అర్థ త్రైవిధ్యము - ధీరోద్ధత గుణములు - జాత్యాది గుణములు - విశిష్ట గుణములు.

౭. కామ శృంగార ప్రకాశము - కామ నిర్వచనము - ద్వైవి ధ్యము - సంప్రయోగము - ధీరలలితగుణములు - కావ్యదైవతము.

౮. మోక్ష శృంగారము - ధీరశాంతగుణములు - శాస్త్ర సర్వ స్వము - శృంగారసారము.

౯ అనురాగ స్థావనము - కామ శృంగార ప్రధానత అనురాగము చతుష్టయప్రకారము - ప్రతిప్రకార మెనిమి దివిధములు - నిత్యానురాగాది స్వరూపము - భేదములు - వైమిత్తిక భేదములు.

౧౦. సామాన్యానురాగ భేదములు-విశేషానురాగ భేదములు.

౧౧. ప్రకాశము చతుర్వింశతిభేదములు-ప్రచ్ఛన్న భేదములు-అకృత్రిమభేదములు - కృత్రిమభేదములు - సహజవిభేదములు.

౧౨. సర్వభేద సంకలనము - ౧౨౨౮ భేదములు.

౧౩ విప్రలంభసంభోగ ప్రకాశము - సంభోగచతుష్టయము-విప్రలంభ చతుష్టయము - పూర్వము విచిత్రము - పరము రాగవర్ధనము - సంభోగద్వాదశవిధత.

౧౪ విప్రలంభోదయము - విప్రలంభనిరుక్తి - ప్రకృత్యర్థములు - ప్రత్యయార్థములు.

౧౫, ప్రథమానురాగనిర్వచనము - మానవదనిరుక్తి - ప్రవాసనిరుక్తి - కరుణనిరుక్తి - ప్రత్యయోత్పత్తికాలములు.

౧౬. సాదర్శ్య వైధర్మ్య పరీక్ష - భావజన్మాదులు - ప్రత్యక్షానురాగము - శ్రవణానురాగము - శాబ్దభేదములు - అభియోగవిధి - సంకేతవిభేదములు - అభిసరణము.

౧౭. మాతవిశేషములు - మాతకర్మలు-మాతసంప్రేషణ పరిజ్ఞానము - ప్రథమవర్గము ౮౦ ద్వితీయవర్గము ౮.

౧౮. మానప్రకాశము - మానభేదములు - మానజాతులు మాన లక్షణములు - మానోపశాంతి - నాఖ్యములు.

౧౯. ప్రవాసవిప్రలంభము - భేదములు - మిత్రణము-స్కంధత్రయసంబంధము - ప్రాప్తిస్కంధము - వ్యాప్తిస్కంధము-సమాప్తిస్కంధము.

౨౦. కరుణ విప్రలంభము-కరుణ నిరుక్తి-శోక కరుణభేదము.
కరుణ విప్రలంభభేదములు- పంచావస్థావిశేషములు - ముఖప్రసాదములు.

౨౧. సంభోగారంభము - సంభోగనిరుక్తి - కాలిదాసరీతి -
నాగరిక సంభోగము - భుజ్ ధాత్వర్థముల సంగతి.

౨౨ ప్రథమానురాగానంతరసంభోగము - మానానంతరరీతి-
మానగ్రహ నివృత్తి - ప్రవాసానంతరరీతి - తద్విధములు - కరుణ
విప్రలంభానంతర సంభోగము - ప్రకృష్టత - పుష్పకేతు జీవితము.

౨౩. సంభోగావసాప్రకాశము - సంభోగభేదములు-అభివ్యక్తి
సంకీర్ణత - అనుబంధ సంపూర్ణత, ప్రేమపాకము.

౨౪. కామసర్వస్వము-కావ్యజీవితము - శృంగార ప్రకాశము-
సాహిత్యప్రకాశము - కణ్ఠావతంసోత్పలం.

ఈ చతుర్వింశతి విషయములు వరుసగా సంగ్రహముగా నిచట
ప్రకాశితములగును.

౧. హర్షాదిప్రకాశమున వాని పంచావస్థాప్రకాశము స్వరూప
గౌరవము సంపాదించును. జన్మ - అనుబంధ - ప్రవృద్ధ - సంపృక్త-
అనువర్తినీరూపములు పంచావస్థలు. ఆలంబనవిభావముల వలన
నుత్పన్నమాత్రత - ఉత్పత్త్యనంతర ముద్దీపనములచే నుద్దీప్యమా
నమై సానుబంధమగుట - అనుబంధము కలుగగా సంస్కారప్రబోధ
మున ననుభావవ్యభిచారిభావసంస్పృశ్యమానమై పొందదగిన ప్రకర్ష ను
పొందుట - ఆలంబనోద్దీపనానుభావసంఘాతము లుండగా తుల్యబలము
లయిన భావాంతరములతో సంపర్కముండుట - అసామాన్యబలము
కల యనుభవాంతరమున ననభిభూతసంస్థారమున ననువృత్తమగుట-
పంచావస్థల స్వరూపము.

హర్షాదిభావములు ప్రథమవర్గము - ఇవి సంయోగసమాశ్రితములు. ౨౪ కలవు హర్ష - రోమాంచ - తృప్తి - హాస-గర్వ-మద - ఉత్సాహ - మతి వితర్క - విస్మయ - భయ-త్రాస-శంక-స్తంభ - స్వేద - స్వరభేద - వేపధు - వ్రేడ - అవహిత్త - చపలత-ఆలస్య - నిద్ర - సుప్త - ప్రబోధరూపములు.

ద్వితీయవర్గమున విప్రలంభసమాశ్రితములు ౨౪ కలవు. ఉత్కల - చింత - స్మృతి - కోప - అమర్ష - అసూయ - ఈర్ష్య ఉగ్రత - ఉన్మాద - వ్యాధి - గ్లాని - శ్రమ - విషాద - మోహ - శోక - దైన్య - వైవర్ణ్య - ఆవేగ - అశ్రు - ప్రసృతి - జాడ్య - జగుప్స - నిర్వేద-శమరూపములు. ఇవి రతితో గూడి ౪౦ అగును. వీని కన్నిటికి జన్మాద్యవసాపంచక మున్నది. మొత్తము ౨౪౦ విధముల వీనిని భావింపవలసి యున్నవి. ఇవి యన్నియు శృంగారవృత్తి హేతువులు. రతివిస్మయాదికము ప్రకర్షము పొందినదై రస మగు ననుట సమంజసము కాదు. అవి ప్రకర్షసముపేతములై భావములై యగును.

౨. రత్యాద్యాలంబనవిభావప్రకాశమున విశిష్ట రతిస్వరూప ప్రకాశనము తద్విభావవిశదీకరణము తద్భేదప్రతిపాదన మపేక్షితము. విభావములు రెండువిధములు. ఆలంబనవిభావములు - ఉద్దీపనవిభావము లని. ఆలంబనము ౨ విధములు నాయకుడు - నాయిక యని నాయకుడు ౪ విధములు. ధీరోదాత్త - ధీరోద్ధత - ధీరలలిత - ధీర శాంతు లని. నాయకగత ధీరత్వము భావనీయము. ఈ నలుగురు నాయకులు నాలుగు రీతుల ననుసరించి నాలుగువిధముల నగుదురు. గుణ-ప్రకృతి - ప్రవృత్తి - పరిగ్రహములు తద్రూపములు. ఇందు గుణములు ౨౪ విధములు. గుణవిశేషముల ననుసరించి నాయకులుత్తమ - మధ్యమ - అధములు నగుదురు. రెండవది యగు ప్రకృతి సాత్విక - రాజస - తామసభేదమున ౩ విధములు. మూడవది యగు

ప్రప్రతి. అనుకూల - దక్షిణ-శర - చృష్టభేదమున ర విధములు. నాల్గవది యయిన పరిగ్రహము (ప్రియాసంఖ్య) అసాధారణ మని సాధారణ మని ౨ విధములు. ఇట్లు ౧౪వదశ భేదమున నాయక సంఖ్య ప్రధానభేదగుణనమున ౧౦౪ అగుట సమాలోచనీయము. ధీరోదాత్తుడు ౯ ధీరోద్ధతుడు ౮ ధీరలలితుడు ౮ ధీర శాంతుడు ౮ మొత్తము ౧౦౪ ఈ విభాగసంఖ్య సరస్వతీకంఠాభరణమున సుజ్ఞేయము. ఈనాయకప్రపంచ మసదృశభంగి మనోహరము.

నాయక ప్రధానముగా ర విధములు. స్వకీయ - పరకీయ - పునర్భూ - సామాన్య యని. ఇందు స్వకీయ పరకీయలు ఉత్తమ - మధ్యమ - కనిష్ఠభేదముల, ఊఠ - అనూఠభేదముల, ధీర - అధీర భేదముల, ముగ్ధ - మధ్య - ప్రగల్భభేదముల నుంచును పునర్భూ ౪ విధములు అక్షత - క్షత - యాతాయాత - యాయావర యని. సామాన్యాభేదములు. * కలవు. ఊఠ-అనూఠ-స్వయంవర-స్వైరిణి-వేశ్యయని. వేశ్య గణిక - విలాసిని - రూపజీవ యని ౩ విధములు. నాయకల యవాంతరభేదసంకలనమున ౧౪౩ అగును. స్వకీయానాయికలయందు ధర్మార్థ కామము లున్నవి శ్రుతిప్రవృత్తివలన ధర్మము, అపత్యలక్షణ మయిన యర్థము, విసంభజన్య మయిన కామము స్వకీయలందే యుండును, ఇతరవనితల యందన్నియు నుండివు.

శ్రుతిప్రవృత్తితో ధర్మః తదార్థోఽపత్యలక్షణః

ప్రాయో విసంభజః కామః స్వకీయా స్వేవ తిష్ఠతి

పరకీయాభేదములును ౧౪౩ కలవు. పునర్భూసామాన్యాభేదములను యథాసంభవముగా గ్రహించునది. వేరొకవిధమున నాయికాభేదముల గుర్తింప వచ్చును. నాయికలు, వాసకసజ్జక - అభిసారిక విప్రలబ్ధ - ఖండిత - కలహాంతరిత - ప్రోషితపతిక-స్వాధీనపతికయని ౭ విధములనున్నాడు. ఇట్లు బహువిధభేదములు కల యంగవల నిజ నిజ పటుభంగి భావనీయము. ఇవి నాయికా నాయకభేదప్రపంచనము

“చతుష్ప్రకారం తమముం నిబద్ధన్
కవిశ్చతుర్వర్గఫలం లభేత్”

నాల్గు విధముల నీ విధాన నిబంధన మొనరించు కవి చతుర్వర్గ ఫలము పొందును. ఇది మన్మథసర్వస్వము. ఇది యాత్మభూజీవిత ఫలము. తానుజ్యోవహిత మహామకల మృగనయనల కిదిసౌఖ్యము లకు కులభవనము.

3. ఉద్దీపనవిభావప్రకాశన మనంగసంజీవనము ఆత్మసుఖాయ తనము. శృంగారజీవనము - ఉద్దీపనోపనిషత్తు. గ్రంథైః జయంతి త్రిభువననిజయపతాక. ఉద్దీపనవిభావములు 2 విధములు. ఋతు వృలు - ఉపకరణములు - ఇతిహాసశ్రవణము - దేశము - కాలము - చతుష్షష్టికలలు - వయస్సు అని. వీనిలో ఋతువు లారింటికి ౪ స్థితు లున్నవి. సంధి - ఉత్పత్తి - ప్రౌఢి - అవసాని యని. ౬x౪=౨౪ భావనీయములు. ఉపకరణములు మలమూనిల - అంగరాగాదులు. ఇతి హాసశ్రవణము ప్రాచీనము లగు ప్రేమకథలు వినుట-చదువుట- వ్రాయుట - దేశము 2 విధములు. గ్రామ - పట్టణ - ఉపసన కాంతార - సర్వతి-సరిత్-చాగరాదీరూపములు కాలము రాత్రి - పగలు - సూర్యోదయ - చంద్రోదయాదులు. ఋతూపకరణములు- ఇతిహాసోపవర్ణనములు - దేశకాలోపసేవనము లనునవి “పుష్పధ నుషః తీక్ష్ణమాయుధం”

కలలు - చతుష్షష్టి. ఈ ౨౪ మూలకములు. వాని వర్గీకారము నాలుగు విధములు కామాశ్రయములు ౨౪ ద్యూతాశ్రయములు ౨౦. శయనోపచారికములు ౧౬. ఉత్తరకలలు ౪. మొత్తము చతు ష్షష్టి యని ప్రసిద్ధి. ద్యూతాశ్రయములలో నిర్జీవములు ౫. సజీవములు కలలకు సంబంధించిన గ్రంథములలో నవారిరకల లింకనుగలవు.

౧. కామాశ్రయకలలు ౨౪. గీత - వాదిత్రీ-నృత్త - నాట్య చిత్ర-పుస్తకర్మ - పత్రచ్ఛేద్య-లిపిచ్ఛాన - నచనకౌశల - వైచక్షణ్య-

మాల్యవిధి - గంధయుక్తి - ఆస్వాద్యవిధాన - రంజనవిధాన - రక్షి
పరీక్ష - సీవ్య - ఉపకరణక్రియ - ఆజీవజ్ఞాన - తిర్మగ్యోనిచికిత్సిత -
మాయాకృతి - పాపండుసమయజ్ఞాన - కీర్తిదాకాశల - సంవాహన -
శారీరసంస్కారకాశల రూపములు.

౨. ద్యూతాశ్రయములు ౨౦. ఇందు నిర్జీవములు ౧౫ ఆయ
పాపి - రక్షావిధాన - రూపసంఖ్య - క్రియామార్గ-జీవగ్రహణ -
నయజ్ఞాన-కరణజ్ఞాన - చిత్రాచిత్రవిధి - గూఢరాశి - తుల్యాభిహార-
క్షిప్రగ్రహణ - అనుప్రాప్తి - లేఖస్మృత్యనుక్రమ - ఛలవ్యామో
హన - గ్రహణాదాన - రూపములు. సంజీవములు ౫. ఉపస్థానవిధి-
యుద్ధవిధి తతవిధి - గతవిధి - స్మృత్యైవిధిరూపములు.

శయనోపచారిక కలలు ౧౬. స్త్రీపురుషభావగ్రహణ-స్వరాగ
ప్రకాశన - ప్రతివ్యంగదాన - శఖితవిచార - దంతక్షతవిచార-నీచీ
సంసన - గుహ్యస్పర్శానులోమ్య - పరమార్థకాశల - హర్షణ -
సమానార్థత - కృతార్థప్రోత్సాహన - మృదుక్రోధప్రసన్న-క్రుద్ధ
ప్రసాదన - గుహ్యగూహన - రూపములు.

ఉత్తరకలలు ౪. సాశ్రుపాతం రమణస్య వీక్షణం - స్వయం
శపథక్రియా - ప్రస్థితానుగమనం - పునర్నిరీక్షణం'' అనునవి.

ఏడవది యగు వయస్సులో ౪. అవస్థలుకలవు. సంధి-ఉల్పే
ప్రాధి - అతిప్రాధియని. వయస్యోపదేశ - సందేశ-ఉపచార - దైవ
సంపత్ - ఉపచారస్మరణము లాయోజ్యములు

సంజీవము సంగస్య సుఖాయతనమాత్మనః

ఋత్యుదీనామియం భంగిః శృంగారస్యాఽపి జీవకం.

ఉపనిషదుపదిష్టా సేయముద్దీపనానాం

త్రిభువనవిజయాప్తా ప్తేజయంతీ స్మరస్య

ఇట్టి యీ యుద్దీపకప్రకాశ మత్యంతము సంభావనీయము.

౪. అనుభావప్రకాశము రసానుభూతి వివేక సూచకము
“మనోవాగ్బుద్ధిశరీరారంభా అనుభావాః”. అనుభావములు నాలుగు
విధములు - మానసారంభములు - వాగారంభములు - బుద్ధ్యారంభ
ములు. శరీరారంభములునని, మన ఆరంభానుభావములు ౧౨ భావ-
హావ - హేల - శోభ-కాంతి-ఉద్దీప్తి-మాధుర్య - ధైర్యప్రాగల్భ్య-
బౌదార్య - స్థైర్య - గాంభీర్య రూపములు. వాగారంభములు ౧౨
అలాప-ప్రలాప-విలాస - అనులాప-సంలాప - అపలాప-సందేశ-అతి
దేశ-నిదేశ-ఉపదేశ-అపదేశ - వ్యపదేశ రూపములు. బుద్ధ్యారంభ
ములు రీతి సృత్తి ప్రవృత్త్యాశ్రయములుగా ౧౨ విధములనున్నవి.
రీత్యాశ్రయములు ౪ పాంచాలి - గౌడి - వైదర్భి-లాటీయములు.
వృత్త్యారంభములు ౪ భారతి - ఆరభటి - కైశికి - సాత్వతి యని
ప్రవృత్త్యాశ్రయములు ౪. పౌరస్థ్య - బౌద్ధమాగధి-నాక్షిణాత్మ-
ఆవస్థ్య రూపములు శరీరారంభానుభావములు ౧౨ లీల - విలాస-
విచ్చిత్తి-విభవ - కిలికించిత - మోహాయిత - కుట్టమిత - బిబ్బోకి-
లలిత-నిహృతి - క్షీడిత - కేలిరూపములు,

శారీరారంభానుభావములలో నింకను భేదములు కలవు. అనర
కగ్గాదుల గూడి యివి యనేకరీతుల నుండును అధరారంభములు ౪.
విసర్గ-వినిగూహన-సందప్తక-సమాధిమరూపములు. కపోలారంభములు
మౌమస్పల్లాదులు ౪. హాసారంభములు స్మితహాసితాదులు ౩. ఉక్లేష
పాతనాదులు భూకర్మారంభములు. భ్రమవలనాదులు తారాకర్మా
రంభములు. ఉన్మేషనిమేషాదులు అక్షిపుట కర్మారంభములు సమ
సాచి ప్రభృతులు దృష్టి ప్రకారారంభములు. ఇంకను ౩౬ నృప్తి
విశేషములు కలవు.

విభావములచే ప్రబుద్ధసంస్థారు లైత నాయకాదులకు స్మృతి -
ఇచ్ఛ - ద్వేష - ప్రయత్న సంజాతము లయిన మనోవాగ్బుద్ధిశరీరా

రంభము లగునవి అనుభూయమానము లగుట వలన, రత్యాద్యనంతర సమయ సముత్పన్నము లయి నందున అనుభావము లనదగి యున్నవి. ఇట్టి వన్నియు కావ్యక్రియోపకరణార్థ మవశ్యగ్రాహ్యములు.

భావాః సంచారిచో యే చ స్థాయినో యే చ సాత్త్వికాః

సవిభావానుభావాస్తే శృంగారస్య ప్రకాశకాః

ప్రకృతిజమతోఽభిమానసంజ్ఞం సమమనుభావవిభావవర్గః

స్వమవసరముపేయివానుపాస్తే, నృపతిమివాధిక్యతేషు నీతివర్గః.

సంచారులు స్థాయీభావములు సాత్త్వికములు విభావము లను భావము లు శృంగారమునకు ప్రకాశములు అనుభావవిభావవర్గము సర్వము అభిమానసంజ్ఞకల ప్రకృతిజస్య మయిన తత్త్వమును స్వావ సరమున సంగతమై యుపాసించును. అధిక్యతుల సమూహమున నీతి వర్గము నృపతిని సేవించువిధమున నీవిభావాదివర్గ మభిమాన ముపా సించును.

౫. ధర్మశృంగారము పురుషార్థశృంగారములలో మొదటిది. ఇట్లే అర్థ శృంగారము కామశృంగారము మోక్షశృంగారము భావ నీయము. శ్రుతిస్మృతివిహితాచారము ధర్మము. ఈ ధర్మము మూడు విధములు. ప్రవృత్తిధర్మము - నివృత్తిధర్మము - నియమధర్మము అని వీనిలో ప్రవృత్తిధర్మము మూడు విధములు. అవాంతరభేదము లతో గల విధములు. వాక్ప్రవృత్తి, హిత - ప్రియ - సత్య-ఆప్తభేద మున చతుర్విధము, మిథ్యప్రవృత్తి, ఆస్తిక్య - దయా - పరస్వాసీప్స భేదమున త్రివిధము. కాయప్రవృత్తి గురూపాసన-దాన-ఆర్త త్రాణ భేదమున త్రివిధము కాగా వీని సంకలనమున ప్రవృత్తిధర్మము పది విధము లయినది. నివృత్తి ధర్మమును పదివిధములు నృశంసతి - పరస్వాదాన - నిషిద్ధసేవన - స్తేయ - హింసాదుల నుండి నివృత్తి పొందుట, నియమధర్మము వాఙ్మనః క్రియాదులచే గల విధములు.

నిమిత్తమై మిత్తికాత్యాగము. స్వజాతిధర్మావిచలనము - సద్భవసంబంధము - లోకాగమవిరుద్ధాసంసర్గము - న్యాయతోద్ధాధిగమము - గుర్వాజ్ఞానతిక్రమము - అపార్థినాభంగము - ప్రతిష్ఠానిర్వాహము - సమరాదసలాయనము - గోబ్రాహ్మణులకై ప్రాణాదిపరిత్యాగము. ధర్మశృంగారమున నాయక స్వకీయ నాయకుడు ధీరోదాత్తుడు ధీరోదాత్తుని లోని ధీరత్వ మనునది.

“ఇంద్రియావికారకారణం చిత్తధర్మః”

ధీరో - త్తగుణములు ౫౦ కలవు. వీనిలో మొదటి వర్గమున ౧౬, గుణములున్నవి.

అభ్యుదయాదిభరనుత్సేకః - శోకాదికరపైక్లప్యం
వ్యసనాదిః పీనత్వం - రాగాదిభిర్చ ధర్మబాధ
చకితేషు ఉత్తమస్పర్ధా - నీవేష్యర్దేషు జగుప్సా
శక్తిసద్భావే క్షంతిః - ప్రమాదస్థలితేషు అనుశయః
సదాచారేషు ఆచరః - పరగుదేషు అమాత్సర్యం
పరవ్యసనేషు స సహర్షః - పరాపవాదేషు న ప్రవృత్తిః
అస్తానేషు న క్రోధః - ప్రారంభేషు న ఆనిర్వాహః
కర్మాఽశయైః న విస్మయః - జాత్యాదిభిః న అభిమానః

రెండవవర్గమున ౮ గుణము లున్నవి. శీల - దాక్షిణ్య-స్థైర్య - గాంభీర్య - ప్రాగ్లభ్య - శోభ - కృతజ్ఞత - అవికల్పనత, యనునవి. మూడవవర్గమున ౨౬ గుణములున్నవి. అనుకూలము లందాసక్తి - అనవగీతము లందు ప్రీతి - ఉత్తములందుత్కంఠ - ధర్మార్థాకామ చింత - ఉత్తరపక్షమతి - అన్యాయాతక్రమస్మృతి - తత్వానుపాతి వితిర్కము - ఫలానుసారి శంక - వివిక్తనిద్ర - నిశీధస్వాపము-అపర రాత్రీప్రబోధము - స్వస్థాఘాది వీడ - సర్వత్రావహిత్యత-సంభవాధిక్యమున ధృతి - పరార్థసిద్ధిలో హర్షము - పరాపదానమున రోమాంచము - స్మితమాత్రహాసము - మహారంభము లందుత్సాహము -

ప్రతాపశయాదులలో గ్లాని-స్వశక్తి ధర్మమున శోధము-మహాదుఃఖములలో శోకము-దుఃఖాదికృమున బాష్పము-ప్రారంభాతి రేకమున స్వేదము - ఆయాసాతిశయమున శ్రమ - మహాప్రహారాదులలో మూర్ఛ-గర్వాదిహేతువులున్నను గర్వాదులు లేకుండుట - ఇట్టి యీ ధర్మశృంగారప్రకాశము ధర్మదుఃఖ బాలపల్లవోచ్ఛయము. శ్రుతిమార్గగోచరమగు నిది సహృదయధర్మల కవతంసమగును.

౬ అర్థ శృంగారప్రకాశ మనంతర ప్రాప్తము. “ఆత్మనః సుఖసాధనానాం కలత్రమిత్రాదీనాం అర్జనం అర్థః” తనకు సుఖ సాధనము లయిన కలత్రమిత్రాదుల నార్జించుట యర్థ మనదగును. అర్థము మూడు విధములు. నవము = స్వయంసంపాదితము - భూత పూర్వము ప్రణిష్ఠాసీతము - పితృము కులకృమాగతము - ఇందు,

నవము ౧౦ విధములు. విద్య - భూమి-పశు-భావ్య-హిరణ్య-భాంజ - ఉపస్కార - కలత్ర - పుత్ర - మిత్ర రూపములు. భూత పూర్వము పితృము రెండును ఎనిమిది ఎనిమిది భేదములతోనున్నవి. ఇవి నవభేదములతో సమానములు.

అర్జనము ౪ విధములు. అలభ్యలాభ-లభ్యపరిరక్షణ-రక్షిత వివర్ధన రక్షితోపయోగరూపములు, అర్జన ప్రయోజనములు ౧౦ కలవు వినయ - వార్త - వ్యవహార - రక్ష-మంత్ర - ఉపాయ-విక్రమ-యుద్ధ - ఉపనిషత్ - ప్రశమరూపములు. ఇవి యర్థశాస్త్రవిభాగములు. ఇట్లార్జించిన యర్థము ధర్మకామమోక్షముల కుపకరించు నది కావలెను.

“ప్రవృత్తై తదవప్తభిమానః అర్థశృంగారః”

“ప్రవృత్తిలో దాని సంపాదింపవలె నన్న యభిమాన మర్థ శృంగారము. ఇందు నాయకుడు ధీరోద్ధతుడు. రీతి వృత్తి ప్రవృత్తి పరిగ్రహముల ననుసరించిన ధీరోద్ధతుని గుణములు ౪౪ విధముల నుండును.

జ్యోతిషము - అభ్యుదయాదులచే నుత్సేకము - శోకాదులచే వైశ్ణవ్యము - న్యసనాదులచే దీనత్వము - రాగాదులచే ధర్మబాధ - చకితులయం దసదృశస్పర్ధ - నీచార్థములందు నజగుప్స - అశక్తిలో నక్షాంతి-స్థలితులం దనుశయము లేమి-సదాచారములం దనాదరము - పరగుణములందు మాత్సర్యము - పరవ్యసనములందు ప్రహర్షము - పరాపవాదములందు ప్రీతి-ఆస్థానములందు క్రోధము-ప్రార్థనములం దనిర్వాహము - కర్మాతిశయములచే విస్మయము - స్వహత్యాదులచే నభిమానము.

జాక్యాదిగుణములు ౨౪ కలవు. జాతి - అన్వయ - అభిజన-నివాస-ఆస్పద-పద-పిత-శాస్త్ర-వాగ్మిత - కలావైదగ్య-చాతుర్య - రూపసంపద - సాభాగ్య - త్యాగ - శౌర్య - అదీన వాక్యత - శక్తి దక్షత మొదలగునవి

బౌద్ధత్యమునకు సంబంధించిన విశిష్టగుణములు ౮ యున్నవి. మాన - తేజ - శౌంషీర్య - విలాస - వికర్షణ-అస్థిరత్వ-అగంభీరత - సాహస-రూపములు ధీరోద్ధతులు మూడువిధములనుందురు. ఉత్తమ-మధ్యమ-కనిష్ఠు లని. అర్థశృంగారసంశ్రియ మైన ధీరోద్ధతవృత్తము సర్వలోకప్రసిద్ధము. విద్యాద్యుపాయములచే నాఞ్జిత మయిన అర్థమును నాయకు డభిమానహృదయమున శృంగారతంత్రమున విని యోగించుట అర్థ శృంగారము

౭. కామశృంగారము శృంగార సర్వస్వముగా కీర్తిత మైనది. వాత్సల్యయనకామసూత్రము తద్వ్యాఖ్యాన మైన జయమంగలవృత్తి కామ శృంగారనిరూపణమున సహకారులు

“కామో నామ ఆత్మనః సుఖాభిమానః విశేషగుణః”

కామ మనునది తన సుఖాభిమానాత్మక మైన విశేషగుణము. కామము సామాన్యరూప మని విశేషరూప మని రెండు విధములు. మొదటిది పంచేంద్రియములకు మనస్సున కానందప్రదము. రెండవది

మధురహృదయానుభూతికి నిదానము, ప్రధాన మప్రధాన గుని వైశేషికరూపము రెండువిధములు. మొదటిది స్త్రీస్వర్ణసుఖానుభూతి. రెండవది స్త్రీసౌందర్యభావనారూపము కామము సరిసమములు లందును “సుఖాభిమానవతీ ఇందిరియప్రవృత్తిః” కామసంసంజోషకరము లయిన యనుభూతులును కామశబ్దవాచ్యములే. కామభేదములు ౭ కలవు. విశేషసంప్రయోగము - తత్సంప్రత్యయము - సంస్కారము - స్మరణము - అభిలాషము - మనఃప్రవృత్తి - సంకల్పము సని

సంప్రయోగము ౨ విధములు అంగసంప్రయోగము (పుష్పదుత్తు) - అధిష్ఠానసంప్రయోగము (స్త్రీ) అని ఈ యధిష్ఠానసంప్రయోగము. రెండువిధములు బాహ్యము (సంయోగము) - ఆభ్యంతరము (రతము) అని. కామశృంగారమున ధీరలలితుడు నాయకుడు. ధీరలలిత విశేషములు ౪౪ కలవు. ధీరలలితుని లాలిత్య గూఢని చిత్తమును చేష్టల ననుబంధించి యుండును. నానావిధగుణ రంభంధమున ధీరలలితు డుత్తముడు మధ్యముడు కనిష్ఠుడు సగును. ఏకోనపంచాశద్భావము లీ యుత్తమాదులకు సంబంధించియుండును. ధీరలలితగుణములు రెండు వర్గములుగా నున్నవి. మొదటివర్గమున ౧౫ విశేషములు. అభ్యుదయాది ప్రమోదము-శోకాది వైక్లవ్యము - వ్యసనాది దీనత్వము - విలాసవ్యసనాభినివేశము - విషయాత్యాసంగము - ధర్మార్థానాదరము - అనర్హజన సరిసర్గము - హాసప్రవృత్తి - శరీరానాస్థ - సర్వనాశనమునను అసనుశయము - సులభావమానము - దుర్లభాకాంక్ష - స్వవర్ణనోత్కర్ష - చాటూక్తి ప్రాగల్భ్యము-జాత్యాద్యభిమానము - అనునవి. విశేషగుణములు ౮ కలవు. సువేషత - సంప్రియత - యౌవనము - స్థూలలక్షణ - ప్రియంపదత్వము - లాలిత్యము - మాధుర్యము - దృఢభక్తి యనునవి.

స పవం కామశృంగారః తదేతత్కావ్యదైవతం

తదేతద్విశ్వసర్వస్వం తదేతజ్జన్మనః ఫలం.

కామశృంగారము కావ్యదైవతము విశ్వసర్వస్వము. జన్మ
ఫలము. జన్మాంతరానుభవ సంస్కారమున సుఖార్థమై యింద్రియ
సంప్రయోగములచే సంపన్న మగు నూతనానుభవము స్వాత్మాభిల
షితఫలము సర్వవిస్మరణస్వభావము కామము ఈ కామశృంగారమే
శృంగారసర్వస్వము.

మోక్షశృంగారము పురుషార్థశృంగారములలో చివరిది తత్త్వ
జ్ఞానాదులచే నిశ్చేయసము కాంతీంచు వానికి గార్హస్థ్యమున గూడ
తదభిగమాభిమానము మోక్షశృంగారమగును. యోగ్యచిత్తము కల
వాని యభిమానము మోక్షశృంగారము. ఆ యభిమానము నివృ
త్తము కాగా శుభిమాన ముండదా గావున మోక్షము సిద్ధ మగును.
మోక్షశృంగారమున నాయక స్వకీయ నాయకుడు ధీరశాంతుడు.
ధీరశాంతనాయక గుణము లీ విధమున నున్నవి. సుఖదుఃఖయో
ర్నాధ్యస్థ్యం - వ్యసనోత్సవయోః అవిశేషః - ఇంద్రియార్థేషు
అనాస్థా-విలాసేషు ఉపహాసః - శరీరాదా అనాత్మబుద్ధిః-ప్రశంసాసు
న ఉత్కర్షః - నిందాస్వపి న కోపః - భవ్యవ్రాణేషు ప్రమోదః -
సర్వభూతేషు అనుకంప-సాధుజనేషు మైత్రీ-అధార్మికేషు ఉపేక్షా-
సదాచారేషు ఆదరః-సర్వమర్కసు ఫలానీప్సా - రాగాదిభిః న ధర్మ
బాధా - కర్మాతిశయైః అవిస్మయః-జాత్యాదిభిః న అభిమానః - ఈ
౧౬ సామాన్యగుణములు. విశేషగుణము లెనిమిది కలవు. తు సు
వశిత్వము - సంతోషము - ప్రశమము - శౌచము-ఆహ్లాదము-వై శా
రద్యము-వై రాగ్యము నని.

ఇట్లు మనసికయమహాత్మ్రము శాస్త్రసర్వస్వము నిరుపమరమ
ణీయము శృంగారసారము నిరూపిత మయినది

౯. అనురాగస్థాపనము

ఈ విశ్వములో ద్వితీయాశ్రమము సకలసత్త్వోపకారక్షమము.
ఆ యాశ్రమమున నివసించు సకలవర్ణముల వారును ఉభయలోక

స్థితై ధర్మార్థకామలక్షణ మైన త్రివర్గ మను పురుషార్థము శేవించురు. అందును ధర్మార్థశృంగారములకు హేతు వయి నందున ఫలభూత మై నందునను కామశృంగారమే ప్రధానము. సామాన్యరూప మైనను విశేషరూప మైనను కామము సుఖాత్మకము. కామము నశురాగ మందురు. అది యభిలాషాగిభేదమున చతుష్షష్టి ప్రకార మునిరి:

అభిలాషము	ఆకాంక్ష	అపేక్ష	ఉత్కంఠ
ఈష్ట	లిష్ట	ఇచ్ఛ	వాంఛ
తృప్త	లాటన	స్పృహ	లౌల్యము
గర్భ	శ్రద్ధ	రుచి	దోహదము
ఆశ	ఆశీః	ఆశంస	మనోరథము
ఆస్థ	అభినివేశము	అనుబంధము	ఆగ్రహము
విమర్శ	మనీష	అభిప్రాయ	పక్షపాత
లోభ	ఆనంగ	అభిష్వంగ	సక్తి
మోహ	ఆకూత	కుతూహల	విస్మయ
రాగ	వేగ	అద్యవసాయ	వ్యవసాయ
కామన	వాసన	స్మరణ	సంకల్ప
రతి	ప్రీతి	దాక్షిణ్య	అంగ్రహ
వాత్సల్య	అనుక్రోశ	విశ్వాస	విసంభ
భావ	రాగ	వశికార	ప్రణయ
ప్రాప్తి	పర్యాప్తి	సమాప్తి	అభిమానాప్తి
స్నేహ	ప్రేమ	అహోద	నిర్విరుతులు

ఈ యనురాగము చతుష్షష్టిప్రకార మయినను ప్రతిప్రకార మెనిమిది విధము లగును.

నిత్యానురాగ	నైమిత్తికానురాగ
సామాన్య	విశేషానురాగ
ప్రకాశానురాగ	ప్రచ్ఛన్నానురాగ
అకృత్రిమానురాగ	కృత్రిమానురాగ

వానిలో

౧. కాలాది కారణవి శేషానపేక్షము నిశ్యము
౨. కాలాది కారణవి శేషసాపేక్షము నైమిత్తికము
౩. జాతివిషయము సామాన్యము
౪. వ్యక్తివిషయము విశేషము
౫. స్వాంగనాదిగోచరము ప్రకాశము
౬. పరాంగనాదివిషయము ప్రచ్ఛన్నము
౭. ప్రయోజననిరపేక్షము అకృత్రిమము
౮. తద్విపరీతము పయత్ననిర్వర్త్యము కృత్రిమము

౧ ఇందు నిత్యానురాగము, విషయ - ఆశ్రయ-ఆలంబన - ఉద్దీపన - స్థాన - సంధాన - రూప-స్వరూపము లను వానికి ప్రత్యేకముగా ప్రత్యేకము వలన చతుర్వింశతిభేదములు కలుగును. అందు, ఎవరియం దనురాగము కలుగునో వారు విషయము. ఎవరి కనురాగము కలుగునో వా రాశ్రయము. దేని నవలంబించి యుండునో యది యాలంబనము ఏది యుద్దీపింప జేయునో యది యుద్దీపనము. ఎం గుండునో యది స్థానము. దేనిచే సుశ్లేష్మమగునో యది సంస్థానము, దేనిచే శోభించునో యది రూపము దేనిచే నిరూపిత మగునో యది స్వరూపము వీనిలో,

౧. విషయానురాగము, ఉచ్ఛము నిష్పము సమము
౨. ఆశ్రయానురాగము, ఉత్తమ మధ్యమము కనీయాన్
౩. ఆలంబనానురాగము, శ్రీఘ్ర మధ్యమ చిర
౪. ఉద్దీపనానురాగము, మృదు మధ్య చండ
౫. స్థానానురాగము, సదృశ విసదృశ అసదృశ
౬. సంస్థానానురాగము, సమ్యక్ మిధ్య అతిశయి
౭. రూపానురాగము, చారు అచారు ఉభయాత్మ
౮. స్వరూపానురాగము, గంభీర ఉత్కట ప్రకట

భేదములతో నుండును. ఉచ్చజాతిలో గలుగునది యుచ్చము నిమ్నజాతిలో నిమ్నము, సమజాతిలో సమము స్త్రీపురుషులకు పరస్పరానురాగమున్న ఉత్తమము వనితానురాగమున్న మధ్యమము పురుషానురాగమున్న కనీయాన్. ప్రకృతివశమున జను నందు శీఘ్రకాల మవలంబించిన శీఘ్రము మధ్యకాలాలంబనము మధ్యమము చిరకాలాలంబనము చిరము. రాగానుగుణ్యమున మృదూపక్రమము మృదువు. మధ్యోపక్రమము మధ్యము. చండోపక్రమము చండము, గుణాధిక పురుషునందు గాని వనితయందు గాని సముత్పన్న మగునది సద్భిము తద్విపరీతము విసదృశము. గుణము లొకనికి అధికముగానున్న నితరున కల్పముగా నున్న నసదృశము. పరస్పర మనురాగసామ్యమున్న సమక్ ఒకరికి ప్రాతికూల్యమున్న మిథ్య. ఒకరి కతిశయాధిక్యమున్న అతిశయి. వయోరూపజాత్యాదులకు పరభాగ మున్న చారువు. విపర్యయమున్న నచారువు. గుణదోషములున్ననుభయాత్మికము. అప్రకాశ మగునది గభీరము. అంతగా ప్రకాశము కానిది యను త్కటము. అతిప్రకాశము ప్రకటము.

౨ నైమిత్తికానురాగమును ఇరువదినాలుగు విధములు. కాల సమయ వేల ఉపాధిసాధనసమావేశదేశప్రకీర్ణకములు మూడువిధములు కాగా ౨౪ భేదములు కలుగును, వానిలో,

౧. కాలము హేమంతి వసంతి వర్షాదికము. తన్నిమిత్తముగా హైమంతికము వాసంతికము వార్షికమునని మూడు విధములు

౨. సమయము ప్రవాసారంభ ప్రత్యాగమ ప్రథమసంగమాది కము. తన్నిమిత్తముగా ప్రావాసికము ప్రత్యాగమికము ప్రాథమ సంగికము నని త్రివిధము.

౩. వేల. ప్రదోష సశీధ ప్రభాత రూపము. తన్నిమిత్తముగా ప్రదోషికము నైశీధము ప్రాభాతిక మని త్రివిధము.

౪. ఉపాధి తమస్సు చంద్రోదయ జ్యోత్స్న తన్నిమిత్త
ముగా తామసము చాంద్రోదయము జ్యోత్స్న మని త్రివిధము

౫. సాధనము స్నానము విలేపనము మాల్యము తన్నిమిత్త
ముగా స్నానీయము విలేపనీయము మాల్యీయ మని త్రివిధము

౬. సమావేశము. ఉపసరము ప్రాసాదము మదము. తన్నిమి
త్తముగా ఔపసరము ప్రాసాదికము మదజము నని త్రివిధము.

౭. దేశము. వివిక్తము గహనము సేవ్యము. తన్నిమిత్తముగా
వివిక్తనిమిత్తము గహననిమిత్తము సేవ్యనిమిత్త మని త్రివిధము.

౮. ప్రకీర్ణకము. గీతము ఉత్సవము చూతాదులు. తన్నిమి
త్తముగా గీతనిమిత్తము ఔత్సవము చూతాదినిమిత్త మని త్రివిధము.

౧౦. ౩. సామాన్యానురాగమును చతుర్వింశతి ప్రకారము

ద్రవ్యగోచర	గుణగోచర	కర్మగోచర	సంక్షిప్త
విక్షిప్త	సమస్త	వ్యస్త	ఋద్ధ
సంకీర్ణ	సాధర్మ్యకృత	వైధర్మ్యకృత	మహావిషయ
అల్పవిషయ	దేశహేతు	కాలహేతు	ధర్మవిషయ
అధర్మవిషయ	సమయజుః	సంబంధజన్మ	ప్రాకృత
వైకృత	వయఃకృత	వైదగ్ధ్యకృత	సౌఖ్యగ్ధ్యకృత

౪. విశేషానురాగమును చతుర్వింశతి ప్రకారము

జాతికృత	క్రియాకృత	గుణకృత	ద్రవ్యకృత
సాధారణ	ఆసాధారణ	ప్రతీయమాన	అభిధీయమాన
బాహ్య	ఆభ్యంతర	సదృశ	అసదృశ
స్వప్రకాశ	అన్యాభిభావి	ఉల్లేఖవాన్	అనుల్లేఖవాన్
ఆతిరిక్త	అనతిరిక్త	నైసర్గిక	సాంసర్గిక
స్వసంఘ	స్తోకసమ్మత	బహుసమ్మత	సర్వసమ్మత

౧౧. ౧౧. ప్రకాశానురాగమును చతుర్వింశతి ప్రకారము.

స్వకీయావిషయ	స్వయంవచ	కన్యావిషయ	పునర్భూ
దేశ్యావిషయ	సామాన్యోదా	నివోదా	ప్రౌఢా
స్వాధీభక్తిరూ	ప్రోషితపతికా	విరహాత్కంఠితా	కలహాంతరితా
ఖండితా	వాసకసజ్జా	ఏకచారిత్ర	సపత్నీవిషయ
దేహి	కనిష్ఠా	సుభగా	శుద్ధాంతచారిణీ
ధర్మానుబంధ	అర్థానుబంధ	కామానుబంధ	నిరనుబంధ

౧౨. ప్రచ్ఛన్నానురాగము చతుర్వింశతి ప్రకారము.

పరాంగచావిషయ	స్వాంగనా	స్వైరీదే	క మారీవిషయ
ధీరావిషయ	అధీవా	ప్రప్రదా	అభిసారికా
సులభ	దుర్లభ	సన్నికృష్ట	విప్రకృష్ట
సంబద్ధ	అసంబద్ధ	సాపదేశ	నిరపదేశ
భయవిముక్త	లజ్జాసమిత్త	దేశనియత	కాలనియత
నాగర	ఉపనాగర	గ్రామ్య	ప్రకీర్ణ

౧౩. అకృత్రిమానురాగము చతుర్వింశతివిధము. సహజ యశావనజ ఆహార్యజ విప్రసంభజము లను సనురాగముల భేదములకు, ఉపభేదములు ప్రభేదములు సంభేదములు విభేదములను నాని సంకలనమున విరువది నాలుగు భేదములు గలుగును. సహజాదులు నాలుగు భేదములు.

౧౪. జన్మాంతరానుభవజన్మము నిష్కారణ ప్రవృత్తియు ప్రికర్ష గామి యగునది సహజము. ఇది యుపభేదమున రెండు విధములు. ఏకవిషయ మనేకవిషయ మని.

౧౫. తారుణ్యోదేకమున శరీరధాతువు లుపచీయమానములు కాగా దర్పాతిరేకమున గలుగునది యశావనజ మయిన యకృత్రిమానురాగము. ఇదియు నుపభేదమున ద్వివిధము. శరీరము మాన

3. చక్షఃప్రీతి కలిగినంత మాత్రమున నుపచారములచే ప్రకర్షము పొందునది యాహార్యము. ఇదియు స్థిరము భంగరము నని రెండు విధములు.

౪. కాలక్రమమున విశ్వాసము ప్రరూఢము కాగా ప్రకర్షము పొందినదై యుపచారముల నాదరింపని యనురాగము విప్రసంభజము, ఇదియు ముగ్ధము ప్రగల్భ మని ద్వివిధము.

ఇప్పటి కివి పండ్రెండు భేదములు. భేదరూపముల ప్రభేదానుసారమున నారు విధములు కలుగును.

సహజయౌవనజము సహజాహార్యజము సహజవిప్రసంభజము

యౌవనాహార్యజము యౌవనజవిప్రసంభజము అహార్యవిప్రసంభజము

ఇప్పటి కిని యష్టాదశభేదములు. భేదరూపముల సంభేదానుసారమున నాలుగు భేదములు కలుగును.

విస్సహజ నిర్వాహనజ నిరాహార్యజ నిర్విప్రసంభజములు వీనితో నిరుపది రెండు భేదము లయినవి. భేదరూపముల విభేదానుసారమున రెండు దేదములు కలుగును.

సహజాది సమూహజము సహజాదివిపర్యయజము మొత్తమివియు నిరుపది నాలుగు విధములు.

౫. కృత్రిమానురాగము పూర్వము లే కున్నను కార్యనిమిత్తముగా నుపాయములతో ప్రప్రృత్త మగునది. ఇదియు చతుర్వింశతి ప్రకారము.

నిత్యానుకారి	నైమిత్తికానుకారి	సామాన్యానుకారి	విశేషానుకారి
ప్రకాశానుకారి	ప్రచ్ఛన్నానుకారి	సహజానుకారి	
యౌవనజానుకారి	అహార్యానుకారి	విప్రసంభానుకారి	సాలంబనము
నిరాలంబనము	ప్రసిద్ధవిషయ	అప్రసిద్ధవిషయ	సుప్రయుక్త
దుష్ప్రయుక్త	సప్రయోజన	అన్యప్రయోజన	సప్రతిభేద
విష్ప్రీతిభేద	క్రికృత పురుషకృత	ఉభయకృత	అనుభయకృత

౧౨ ఈయనురాగభేదము లన్నియు సర్వభేదసంకలనమున “ద్వావశైవం సహనాణి సాష్టాశీతిశతద్వయీ” పండ్రెండువేల రెండు వందల యెనిబది యెనిమిది ౧౨౨౮ యగును. ఇంకను వీని సంబంధమున సామ్యాధిక్యాల్పతాకృతము ఏకద్విత్వాదియోగకృత మైన భేదావధి గణింప శిష్యము కాదు. ఈ చెప్పినవి కామశృంగారమున మూలప్రకృతులు వీనిని పరిశీలించి సమీక్షించి స్తోతోనుగుణముగా ననురాగవ్యతికరము నిబంధింప వలెను ఇది అనురాగ స్థాపనము.

౧౩ శృంగార మనస్థాద్వితభేదమున ద్వి పకారము. సంభోగ శృంగారము విప్రలంభశృంగారము నని. అభిలషణీయము లగు గాలింగనాదులు సంప్రాప్తము లయినచో సంభోగ శృంగారము ఇది నాలుగు విధములు

ప్రథమానురాగానంతరము మానానంతరము
ప్రవాసానంతరశృంగారము కరుణానంతరము

అభిలషణీయాలింగనాదులు సంప్రాప్తములు కాకున్నచో విప్రలంభశృంగారి మగును. ఇదియు నాలుగు విధములు.

ప్రథమానురాగవిప్రలంభము మానవి పలంభము
ప్రవాసవిప్రలంభము కరుణవిప్రలంభము

౧. విప్రలంభానంతర సంభోగము నందు సుఖవిశేషానుభూతి యున్నది స్త్రీ పురుషులకు పరస్పరము ప్రథమదర్శన ప్రథమశ్రవణాదుల వలన గలుగు మనః పక్షపాతవిశేషము ప్రథమానురాగవిప్రలంభ మగును. ఈ విప్రలంభము వారి వారి రూపగుణవయస్సంపదపకారాపేక్షము తదనపేక్షము నగును. సాతిశయమై యీ విప్రలంభ మగును. ఇట్టి విప్రలంభము కలుగగా వారలకే ప్రథమసంగమాదులలో నభిలషణీయాలింగనాదిలాభ మున్నచో ప్రథమానురాగానంతరసంభోగ మగును.

౨. మానవిప్రళంభము మానానంతరసంభోగము నిరూపించు గ్రంథము లుష్ట మయినది. ఇందలి విశేషమును నా రచిత భావ ప్రకాశమున జూడ దగును.

౩. అనురాగ ముదయించిన యనంతరము నాయికా నాయకులకు దైవదుర్విపాకాదుల వలన గలిగిన విదూరదేశవాసము ప్రవాస విప్రళంభము. ఆ విప్రళంభ మభివృద్ధిపొందగా ఉత్కంఠాతిశయము కల వారలకు మఱల సమాగమమున అభిలాషాదులు కలుగుట ప్రవాసానంతర సంభోగము.

౪. రాగాతిశయము కల స్త్రీ పురుషులలో నొకరు గతింపగా నితరవ్యక్తికి గలుగు హృదయదారణ మయిన దుఃఖాతిరేకము కరుణవిప్రలంభము. వారల కదృష్టవిశేషాదిసంపదచే తదున్మజ్జనముచే గలిగిన గతించిన వారి సముజ్జీవనమున గలిగిన సవిశేషమగు మనః ప్రమోదాతిశయము కరుణానంతరసంభోగము.

ప్రథమానురాగాది విప్రలంభములకు తదనంతరాత్మకము లైన సంభోగములకు నాల్గింటికి వేరువేరుగా కలయికలో పూర్వపూర్వము విచిత్రము పరము రాగవర్ధనము నగును. వైచిత్ర్యములో రాగవర్ధనమున్నను సంభోగము కన్న విప్రలంభమే యంతట బలవత్తరము. నిత్యము కన్న నైమిత్తికము, సామాన్యము కన్న విశేషము, ప్రకాశము కన్న ప్రచ్ఛన్నము, కృత్రిమము కన్న నకృత్రిమము రాగవర్ధనమున బలవత్తరము. వైచిత్ర్యమునం దైనచో, అకృత్రిమము కన్న కృత్రిమము ప్రచ్ఛన్నము కన్న ప్రకాశము, విశేషము కన్న సామాన్యము, నిత్యము కన్న నైమిత్తికము బలవత్తరము. నిత్య సామాన్య ప్రకాశకృత్రిమములలో పూర్వపూర్వము రాగవర్ధనము, పరపరము విచిత్రము నగును. నైమిత్తిక విశేషప్రచ్ఛన్నా కృత్రిమములలో పూర్వపూర్వము విచిత్రము పరపరము రాగవర్ధనమునగును.

ఇట్లే మృగు - చాటు, సమ్యక్ - అతిశయి, వాసంత -
వాసక్. ప్రాసాదిక - మంచు, సమయబస్మ - సంబంధజస్మ, సాధా
రణ - అసాధారణ, నాంసర్గిక - నైమిత్తిక, ప్రాధావిషయ - సహాధా
విషయ, ప్రోషితపతికావిషయ - విరహోత్కంఠితావిషయ, స్వాంగ
నావిషయ - పరాంగనావిషయ, సులభ - దుర్లభ, ఆహార్య - విస్రిం
భజ, నిత్యానుకారి - నైమిత్తికానుకారి, ప్రకాశానుకారి - ప్రస్ఫు
న్నానుకారి అనువానిలో ప్రధమముకన్న ద్వితీయము బలీయము.
ఇట్టివానిలో రాగవర్ధనమున నైచిత్త్యమున విశేషమును యథాయథ
ముగా యోజనమొనరింప దగును.

సంభోగము ద్వాదశవిధము.

స్వాంగనావిషయ	పరాంగనా	సామాన్య	ఉత్తమావిషయ
మధ్యమావిషయ	కనిష్ఠా	ముగ్ధా	మధ్యావిషయ
ప్రగల్భావిషయ	నర్హవిషయ	సర్వికాల	నర్హర్తుచర్యా

ఇట్టిది యనేకప్రకారము లగును. తత్పుత్ప్రసీకముగా విప్ర
లంభమును ద్వాదశప్రకారము. ప్రధమానురాగాదులలో పూర్వ
కాలభావితను సంభోగ మనంతరకాలభావి యగుటను గుర్తింప
వలెను. ఇందిది విశేషము

౧౪. సంభోగము విప్రలంభము లేకున్న ప్రకర్షగామి కాదు
విప్రలంభ మిట్లుదయించును. నాయికా నాయకు లసంగతు లయినను
సంగతవియుక్తు లయినను పరస్పరము దర్శనశ్రీవణాదుల వలన జనిం
చిన పరస్పరానురాగము అన్యతరానురాగ మయినను అభిలషణీయా
లింగనాదులు సంప్రాప్తములు కాకపోయినచో విప్రలంభశృంగార
మును పేరగలది యగును. సముత్పన్నము లయిన యుత్కంఠాది
వ్యభిచారిభావములచే, మనోవాగ్బుద్ధి సంజాతము లయిన యను
భావములచే ననువిధమై పొందవలసిన ప్రకర్షను పొందినదై విప్ర

లంభశృంగార మగును. పరస్పరానురాగమున్నచో నుత్తమమూ-
నాయికానురాగమున్నమధ్యమము. నాయికానురాగమున కనిష్ఠము
నగును. ఇందు ప్రథమానురాగ మాన ప్రవాస కరుణ విచారింభ
రూపము లయిన భేదములు కలుగును. ఇవి అసంగతులకు సంగత
వియుక్తులకు కలుగు ప్రాగసంగతులకును మానప్రవాసకరుణములు
కలుగును. సంగత వియుక్తులకును ప్రాగసంగతులకు మాత్రమే ప్రథ
మానురాగ విప్రలంభముండును. స్త్రీపురుషుల మనఃపక్షవిశేష
మనురాగమని యది యభిలాషాది భేదమున నరువదినాలుగు విధము
లని ఉచ్చాదిభేదమునను హీనసమాధిక సంబంధమున ననంతప్రకార
మగునని నిరూపిత మయినది.

ప్రథమానురాగమున గాని తదనంతరసంభోగమున గాని దృష్ట
శృతానుమితాపరాధముల నలన మిధునమానసము లంగు నోషము
మాన మని, పూర్వానురాగమున గాని సంభోగమునగాని స్త్రీ పురు
షుల దూరదేశవాసము ప్రవాస మని, రాగాతిశయము కల వారిలకు
డైనదుర్విపాకాదులచే నొకరు గతింపగా వేరొకరికి గలుగు హృదయ
దారుణ దుఃఖాతిరేకము కరుణమని, ప్రతిపాదిత మయినది. ఇతరను
గొన్ని భేదము లుండును.

“దు లభష్ ప్రాప్తై” యను ధాతువు వి ప్ర శబ్దపూర్వము
కాగా విప్రలంభరూప మేర్పడును. లభి ధాతువు ప్రాప్త్యర్థక మయి
నను ప్రోపసర్గయోగమున వంచనమున ప్రసర్తించును. ప్ర యనునది
ప్రకృతి విపరీతార్థవాచకము. ప్రాప్తి విపరీతార్థము వంచనమే.
వంచనము నాలుగు విధములు. ప్రతిశృత్యాదానము విసంవాదనము
కాలహరణము ప్రత్యాదానము నని. అది వివిధము విరుద్ధము వ్యావి
ర్ధము విప్రతిషిద్ధము నని విశేషము బోధించు “వి” ఉపసర్గ మున
సూచిత మగును.

ప్రతిశ్రుత్యాదాన మను ప్రకృత్యర్థము వివిధ మను నుపసర్గార్థము ప్రధమానురాగమున సుఖుట మగును. అందింగితాకారాదు అచే స్వానురాగప్రకాశనము ప్రతిశ్రవము. అది వాకతంత్ర్యమున లజ్జాదికమున నిర్వహణము పొందక పోవుట శాసనీయము. విసంవాదన మను ప్రకృత్యర్థము విరుద్ధ మను నుపసర్గార్థము మానమున సంగత మగును. అందు మనోభిలషితాలింగనాదులు లభింపక పోవుట విసంవాదము. అదివల్లీకాదుల వలన గలిగిన ఈర్ష్యాదులచే నుత్పన్నమై విరుద్ధమై యగును. కాలహరణ మను ప్రకృత్యర్థము వ్యావిధ మను నుపసర్గార్థము ప్రవాసమున ననుషక్త మగును ఇందు దేశవిప్రకర్షము వలన నాలింగనాదుల యప్రాప్తి కాలహరణము అది కాల విప్రకర్ష వలని యుత్కంఠాదులచే సుదీర్ఘమై వ్యావిధ మగును. ప్రత్యాదాన మను ప్రకృత్యర్థము ప్రతిషిద్ధ మను నుపసర్గార్థము కరుణమున సంబద్ధ మగును. ఇందిష్టసంగమాదులలో దైవమే ప్రతిరోధము కల్పించిన దని భావన ముండును. ఈరీతి యెవనికి నెప్పుడు కలుగరాదని విశేషముగ తలచుటచే విప్రతిషిద్ధమై యగును.

ప్రతిశ్రుత్యాదానము లను నాలుగు ప్రకృత్యర్థములు వివిధాద్యుపసర్గార్థములు నాలుగు ప్రధమానురాగాది దత్తుప్తయమున వ్యవసా సంస్థ వములలో గోచరించును. అయిన నిది భావింపవలెను. సంక్షా శబ్దముల వ్యుత్పత్తిదర్శనమున రూఢి బలము కలదగును. ప్రతి శ్రుత్యాదానాద్యర్థములు మానాదు లందును సంభవించును. అయినను ప్రతిశ్రుత్యాదానము వైవిధ్యము ప్రధమానురాగమున సమీ ధానకములలో నిరూపిత మగునట్లు ఇతరములలో నిరూపితము కాదు విసంవదనాదులును విరోధాదిసహకృతములై ప్రధమానురాగమున నుండును. కాని ప్రతిశ్రుత్యాదానమున వైవిధ్య మున్నట్లీతరము లుండవు. అందుననే ప్రతిశ్రుత్యాదాన మను ప్రకృత్యర్థము వివిధ మను నుపసర్గార్థము ప్రధమానురాగముననే సుఖుట మగును.

౧౫. ఇట్లే మానాదులలో విప్రలంభశబ్దార్థనిరుక్తులను గ్రహింప వలెను. ప్రథమానురాగాది సంజాదుల యన్వర్థతి నిష్ఠి గ్రహింప వలెను. “రంజ రాగే, రాజ్య దీప్తా” ధాతప్రలు ధావకరశాన్ధ్యులలో ఘోష” ప్రత్యయము కూర్పగా రాగ పదము నిష్పన్నమగును. రాగ మనుగతిము అనురూపము నక-రో వనురాగమును. రాగపదమునకు ‘అను’ పదముతో సమాసము కలుగగా ‘అనురాగ’ మయినది. ‘అను పశ్చాత్ సహ నా అనురాగః’ అనుషక్తి వర్ణాంతరాపత్తి చెప్ప ‘రంజయతి’ యుగ్రాహ్యము. భోజనము నం దను రక్తుడు. వస్త్రము కషాయ రక్తము.

౧. “రజ్యతి అనుషజ్యతే విషయేషు అనేన ఇ” రాగః

౨. “రజతి అనేన ప్రతియోగిన మాత్మానం వా రాగః”

౩. “రజ్యతే స్వేదరోమాంచవై వర్ణ్యాదిభిః

వర్ణాంతరమాపద్యతే విషయ ఆశ్రయో నాయో స రాగః”

౪. “ఉభయోర్వక్త్రీవీక్రితాదిభిః శేష్టావిశేషః ప్రమోదితేః

రాజతే శోభతే అనేన సమాసేన వయోవిద్యాప్యశేషు ఇతి రాగః

౫. “రాజతే దీప్యతే పరం ప్రకర్షమాపద్యతే రతిరనేనేతి రాగః”

ఇట్లు రాగపదవ్యుత్పత్తి విశేషములు భావనీయములు. సహార్థమయిన “అను” శబ్దమున సమాసము రాగా స్త్రీకి పురుషునకు సమకాలముననే రత్యుత్పత్తియున్నచో ఉత్తమము. అనురాగ శబ్దము అనంతరార్థమున - పశ్చాదర్థమున సమాసము రాగా పురుషునకు రాగము పశ్చాదుత్పన్న మయినచో నది మధ్యమము. స్త్రీకి పశ్చాదురాగము కలిగిన కనిష్ఠానురాగము.

“అనురూపో రాగః అనురాగః” అను నర్థమున సమాసమొనరింపగా నా యనురాగమున నుద్గతములగు లావణ్యాదు లుత్తమత్వము కల వగును. అనురాగతార్థమున సమాస మేని పురుషే

చ్చానువర్తనమున వనితకు మధ్యమానురాగ మగును. పురుషుడు శ్రీచ్చానువర్తనమున నున్న కనిష్ఠ మగును.

ఈ ప్రతిపాదనమున అన్యతరానిచ్చలో ననురాగాభాసమున్నను అనురూప్యము గుర్తించునది. పురుషున కిచ్చ లేదేని యుత్తిమము శ్రీకి ఇచ్చయుండని మధ్యమము. వనిత కత్యనురాగమున కనిష్ఠము.

ఇట్లనురాగశబ్ద మర్థయుక్తము కాగా ప్రథమశబ్దమున సమాస మిట్లు సంభావ్యము. “ప్రథమశ్చాసౌ అనురాగః” “ప్రథమం అనురాగః” “ప్రథమాయాం అనురాగః” “ప్రథమే ఉత్కృష్టే అద్వితీయే అనురాగః” ప్రేమగతి స్వభావకుటిల మయి నందున నీ యనురాగము కుటిలత నవలంబించి “మానము” అనదగిన దగును. మాన పద నిరుక్తి యిట్లు భావనీయము. “మాన పూజాయాం మన జ్ఞానే మను బోధనే - మాజ్ మానే” అను ధాతువుల నుండి “మాన రూపము సిద్ధమగును.

౧. “మాన్యతే పూజ్యతే అనేన ఇది మానః”

౨. మన్యతే దుఃఖైక హేతుమపి సుఖసాధనం ఏనం

౩. మనుతే బుద్ధ్యతే అన్మాత్ ప్రేమాస్తత్వం

౪. మిమీతే పరిచ్ఛిన్నత్వి పెన్మః ప్రమాణం అసౌ

శిష్టప్రయోగ మున్నందున మానశబ్దము పుంలింగము. మహాభాష్యమున “అస్తి క్రియా.....సౌనావనుమానగమ్యా. కోనా వనుమానః” అని యున్నది. ఇట్టి శిష్టప్రయోగదర్శనమున నీ మాన రూపము పుంలింగముగా పయుక్తమయినది.

అనురాగమే దేశాంతరవ్యవధానమున ప్రవాసనామము పొందును. ప్రవాసనిరుక్తి యిట్లున్నది. “వస నివాసే, వస ఆచ్ఛాదనే” అను ధాతువులు “ప్ర”పూర్వములు కాగా ఘో ప్రత్యయము.

కూర్పగా ప్రవాసపదము నిష్పన్న మయినది. ప్ర పూర్వక మయిన ధాతువు విపరీతార్థ వాచి కాగా ప్రవసనము ప్రవాస మగును. ప్రవాస ప్యుత్పత్తి యిట్లు భావ్యము.

౧. "ప్రకర్షణ వాసయతి అనురంజయతి తస్మయతాం
నయతి కామినోః చిత్తమితి ప్రవాసః

కాముకుల చిత్తమునకు అనురంజనము సంపాదించునది తస్మయత నావాదించునది ప్రవాసము.

౨. "ప్రవాస్యంతే హన్యంతే వియోగిణః ప్రవాసః"

వియోగము పొందిన వారు ప్రవాసితు లగుదురు హతు లగుదురు. కావున ప్రవాసము,

౩. ఆవసతే ఆచ్ఛాదయంతి ఆస్మిన్ వియోగిన్యః
విశేషవేషాదికం ఇతి ప్రవాసః.

వియోగిను లీ సమయమున విశేషవేషాదికమును ఆచ్ఛాదనముగ స్వీకరింతురు కావున ప్రవాసము.

అనురాగమె యన్యతరవినాశమున దుఃఖానుభవాదులు కలుగగా కరుణసంజ్ఞ కల దగును. కరుణనిరుక్తి యిట్లున్నది. "కరోతి కిరతి" ధాతువులకు కర్తృర్థమున "ఉనన్" ప్రత్యయము రాగా కరుణ పదము సిద్ధమగును. "కరోతి" అభూతప్రాదుర్భావమున, ఉచ్ఛారణమున, నిక్షేపమున అభ్యంగమున వర్తించును. "కిరతి" విక్షేపమున నున్నది. విశిష్టమగు క్షేపము విక్షేపము. వైవిధ్యము విరుద్ధతవ్యావిధత ప్రతిషేధము అను నవి విశేషములు. కరుణరూపము "కిరతి" వలన గలిగిన దయినచో వివిధ - వ్యావిధ-విప్రతిషిద్ధ - దీర్ఘశ్లోకమె కరుణ శబ్దార్థము. కరుణము కల ప్రాణి సాంసారికసుఖముల నుండి విక్షేపము పొందును, కరుణము కరోతి వలన గలిగినచో అభూతప్రాదు

ర్యాన గృహధివాచి యగును అప్పుడు స్త్రీసంస విషయ మయిన రాము సహాయోగము కావనిసూత్రమై సుసస్సమాగమ ఫలక మగు నని కరుణశబ్దార్థ మగును, ఇట్లుగా కరుణవ్యుత్పత్తులను గ్రహింప దగును.

౧. దుఃఖాతిరేకాదభూతాన్కరోతి ఆవిర్భావయతి

౨. విలాపాదిభి తద్గుణానుచ్ఛారయతి

౩. మరణజీవితయోరవేన ఏకత్ర సాపయతి

౪. కరోతి అభ్యంజయతే బహిరంతశ్చ వ్యాసోతి విస్రంభోత్పత్త్యా

స్త్రీసంసయోరన్యతరన్యః యంహృదయ మితి కరుణః

దుఃఖాతిరేకమున నభూతార్థముల నావిర్భవింప జేయునది. విలాపాదులచే తద్గుణముల నుచ్ఛరింప జేయునది, మరణజీవితములలో నొకచో గూర్చునది. స్త్రీ పురుషులలో నొకరి హృదయమును విస్రంభోదయమున బహిరంతర్వాప్తించునది కరుణ మగును.

అనురాగ మింత వరకు విప్రీలంభాదులలో ప్రత్యయార్థ ముప సర్జనము కాగా ప్రకృత్యర్థము నిరూపిత మయినది. ప్రకృత్యర్థ ముప సర్జనమయి ప్రత్యయార్థము ప్రధానముగా నుండియు సంభావ నీయము. భావము కర్మ కరణము సంప్రదానము అపాదానము అధి కరణము కర్తృహేతుకర్త భావకర్త కర్మకర్త కర్తు కర్మ భావకర్మ యనునవి ప్రత్యయార్థములు.

ఈ ప్రసంగమున ప్రత్యయోత్పత్తి కాలముల గుర్తించుట యుక్తము. భూతము భవిష్యము వర్తమాన మవ్యక్త మని కాలము నాలుగు విధములు

౧. భూతము. పరోక్షభూతము భూతానద్యతనము.

౨. భవిష్యము. భవిష్యదూభతము భూతభవిష్యము
భవిష్యదన్యతనము

౩. వర్తమానము. వర్తమానము భూతసామీప్యము
భవిష్యతాసామీప్యము

౪. అవ్యక్తము. అవ్యక్తము అతిశన్నము సంకీర్ణము

అను భేదముల కూడుకొని యన్నియు పదివిధము లగుచున్నవి
ఈ చెప్పినవి క్రియా పరిచ్ఛేదకము లయిన కాలవిశేషములు. క్రియా
సాధనరూపములు కొన్ని కలవు. అవి నిత్య నైమిత్తిక స్వాభావిక
వైపరామర్శికము లని నాలుగు విధములు. ఇందవాంతర భేదములు
కిలవు.

౧ నిత్యము భాశ్వతికము వైకల్పికము వైయోగికము

౨. నైమిత్తికము ఔద్యోతిక ఔపభోగిక ప్రాయోగిక

౩. స్వాభావికము. అగంతుక వైసర్గిక స్వాభావిక

౪. వైపరామర్శము. సంకీర్ణ ప్రకీర్ణ విప్రకీర్ణ

అను భేదములచే నన్నియు ద్వాదశవిధము లగును.

౧ శాశ్వతికము. సత నిమేష నాడికా ముహూర్త ప్రహరాహో
రాత్ర రూపము.

౨. వైకల్పికము. దిన రాత్రి పక్ష మాస ఋతు అయనరూపము.

౩. వైయోగికము. సంవత్సర యుగ కల్ప మన్వంతర ప్రలయ మహా
ప్రలయ రూపము.

౪. ఔద్యోగికము. ప్రాతః ప్రత్యూష ప్రాహ్ణ మధ్యాహ్న అపరాహ్ణ
సంధ్యారూపము.

౫. ఔపభోగికము. నిశాముఖ ప్రదోష నిశీధ అపరాత్ర చంద్రో
దయ చంద్రాస్తమయరూపము.

౬. ప్రాయోగికము శరత్ హేమంత శిశిర వసంత గ్రీష్మ వర్షా రూపము.
౭. ఆగంతుకము. మన ప్రమ దాభ్యుదయోత్సవ వ్యసన పరిహారాది రూపము.
౮. నైసర్గికము, బాల్య కౌమార యౌవన మాగధ్య మాధ్యస్థ్య ప్రాగల్భ్య రూపము.
౯. సాంస్కృతికము. పరాపరయాగపద్యాచారాగపద్య చిర క్షిప్ర రూపము.
౧౦. సంకీర్ణము దేశ్య క్షీడాకేలి ద్యూతవ్రత గోష్ఠీ ప్రేక్షాదిరూపము
౧౧. ప్రకీర్ణము. వివిక్తదీర్ఘోద్యాన సాధ కీడాది దర్శనాది రూపము
౧౨. విప్రకీర్ణము. అష్టమీచంద్రక ఇంద్రోత్సవ యక్షరాత్రిక శుండ చతుర్థి వసంతక మదనతయోదశ్యాది రూపము.

౧౩. విప్రలంభమునకు సంబంధించిన ప్రథమానురాగాది చతుష్టయము నందు సాధర్మ్యపరీక్ష వైధర్మ్యపరీక్ష యానశ్యకము నాలుగు భేదములలో భేదమున్నను సాధర్మ్యమును కొంత భాసించును. సాధర్మ్య మున్నను వైధర్మ్య భాసించును. పూర్వాను రాగము మాన ప్రవాస కరుణముల సంబంధమున నుండును. అనురాగావస్థలు నాలుగు కలవు. భావ భావజన్మ భావానుబంధ భావప్రకర్ష ములను నీ నాలుగు సమృద్ధి విశేషములు.

“భావజన్మానుబంధప్రకర్షాను రూపాః అవస్థాః సమృద్ధయః”

భావస్కంధము ఆలంబనమున సంబంధించి యుండును. ఉద్దీపనమున గూడ సంబంధము. నాయికా నాయకు లీ సంబంధమున దర్శన శ్రవణ ప్రీతి ననుభవింతురు. దర్శనశ్రవణము లనేకవిధముల నున్నవి. దర్శనభేదము లారుగలవు. ప్రత్యక్ష - అనుమాన-ఉపచారాన అర్థాపత్తి - సంభవ-అభావములు. శ్రవణభేదము లారు కలవు. శబ్ద-

ఐతిహ్య - శ్రుతానుమాన - శ్రుతోపమాన - శ్రుతార్థాపత్తి-శ్రుతి సంభవములు. “న నోస్తి ప్రత్యయో లోకే యః శబ్దానుగమా ద్భూతే శబ్దానుగమము లేని జ్ఞానము లోకమున నుండదు కావున ననురాగము శ్రవణానురాగము దర్శనానురాగము నగును దర్శనానురాగము ప్రత్యక్షానురాగ మని యనుమానానురాగ మనియు వ్యవహృత మగును. దర్శనశ్రవణాను రాగములకు ప్రమాణముల సంబంధము కలదు. తత్త్వదర్శన ములకు సంబంధించిన పరిజ్ఞాన మావ శ్యకము. నాయికా నాయకుల పరస్పర దర్శన శ్రవణ విధానము లలో ప్రేమప్రపంచ మంతయు సంగతి మయినది.

ప్రత్యక్షానురాగ మనగా “అక్షమక్షం ప్రతి గతం విజ్ఞానం ప్రత్యక్షం” సర్వేంద్రియముల ననుగత మగు విజ్ఞానము ప్రత్యక్షము. ఇది యారు విధములు. సాక్షాత్ - ప్రతిబింబ-ప్రతిభాన-ఉత్ప్రేక్ష-స్పృశి - స్వప్నరూపములు. స్వప్నములు ప్రమాణాభాసము లని కొంద రందురు అయిన నివి రాగసూచకములు కాగలవు. అనుమానానురాగ మనగా లింగిదర్శనమున లింగిప్రతిసక్తి. కాని లింగమె యనుమాన ముచట సస్సతము అనుమానాభాసముకూడ ప్రతిమాను రాగనిగుర్తి మగును. అనుమానము నారు విధములు. సామ్యాతో దృష్ట - విశేషతోదృష్ట - ప్రస్థితదృష్ట-పరోక్షదృష్ట-విద్యమాన విషయ-అవిద్యమాన విషయములు. ఉపమానానురాగ మారు విధ ములు సాధర్మ్య-వైధర్మ్య-ముద్రాశిల్ప - సంజా - అభినయములు. ఉపమానమేమి ప్రమాణ మని కొంద రందురు. కాని వింధ్యవాసి యనిన క్లుప్తమానమే ప్రధాన ప్రమాణము. అర్థాపత్త్యనురాగ మారు విధములు ప్రత్యక్ష - అనుమాన - ఉపమాన - అర్థాపత్తి-సంభవ-అభావ పూర్వకములు. సంభవానురాగ మారు విధములు. సంభావనా - సంశయ-వితర్క-ప్రాయోవాద-సంప్రత్యయ - ప్రత్యనుసంధి

రూపములు. అభావానురాగ మారు విధములు ప్రాగభావ - ప్రథ్వంసాభావ - అన్యోన్యాభావ - అత్యంతాభావ - సంబంధాభావ - సర్వాభావరూపములు. ఇట్టివి దర్శనానురాగప్రకారములు సంభావనీయములు.

శ్రవణానురాగము శ్రావణప్రమాణములచే భాసించును. “శబ్దవిజ్ఞానాదసన్నికృప్తే అర్థజ్ఞానం శాబ్దం” శబ్దవిజ్ఞానమున నసన్నిహితమున నర్థజ్ఞానము కలుగుట శాబ్దము ఇది యోగదేశిక మని విధియని రెండువిధములు, ఉపదేశ మారు విధములు విధివాద-అర్థవాదసంజ్ఞానవాద - స్వరూపానువాద - మంత్రవాద - అనువాదరూపములు. ప్రవృత్తి నివృత్తి విధాయకము విధి. నాలుగుభేదము లిందుగలవు ఉత్పత్తివిధి. నియోగవిధి-ప్రయోగవిధి- అనికారవిధియని. ఉపదేశములో రెండవది యయిన అర్థవాదము నాలుగు విధములు. స్తుతినింద - పురాకల్ప-పరాకృతి యని. స్తుతి పురాకల్పములు-పవర్తికములు - నిందపరాకృతులు నివర్తకములు. మూడవది యగు సంజ్ఞావాచిములో సంజ్ఞనాలుగు విధములు. అన్వర్థక-పారిభాషిక - నైమిత్తిక - యాదృచ్ఛికములు. కవులు కావ్యములలో నీ నామములను నార్థకముగా ప్రయోగించిరి. అది యుచితము. నాల్గవది యైన స్వరూపానువాదము నాలుగువిధములు. జాతి-గుణ-క్రియా - ద్రవ్యములు. మంత్రవాద మయిదవది. మనన త్రాణదర్శాణః శబ్దదేవతాత్మానో మంత్రతాః” మంత్రములు నాలుగు విధములు. వైదిక - పౌరాణిక - సైద్ధాంతిక - లౌకికములు. సైద్ధాంతికము శాక్తమంత్రములకు సూచకము. అనువాద మారవది. ఇది నాలుగు విధములు. విధి - నిషేధ - స్తుతి - నిందారూపములు. శబ్దప్రమాణమునకు సంబంధించిన యపదేశ మిట్లు ఇరువది నాలుగువిధము లయినది. వీని ద్వారమున ననురాగము ప్రకాశిత మగును.

శబ్దము యొక్క రెండవ విధానము విధి. ఇది విధానముల రూపమున నుండును. శబ్దప్రమాణము లారు. శబ్దాంతర - అభ్యాస-సంజ్ఞా-సంఖ్యా-గుణ-ప్రకరణములు. ఇందు శ్రుతి-లింగ-వాక్య-ప్రకరణ-స్థాన-సమాఖ్య లారు సహకారులు. శ్రుతి-ఆర్థ - పారి-స్థాన - ముఖ్య - ప్రవృత్తిక్రమములు సహకరించును.

అభియోగవిధి ప్రకాశమున సంకేత మభిసార మను రెండు సంభావనీయములు నానావిధము లగు పరిస్థితులలో నాచుకొను సంకేతమున విహరింతురు.

సంకేత మిగువది నాలుగు విధములు

ఉపచార	మనోరథ	ఉత్కంఠ	హర్షణ
అశ్వాస	ఆగమ	భృంశ	విఘ్న
ఉపఘ్న	భంగ	అనుషంగ	ఆశయ
అపశయ	ప్యార్థన	బహుమాన	వాత్సల్య
అనుక్రోశ	ఆక్షేపణ	అభిరక్ష	తాత్పర్య
ఉపజాప	ఉపాలంభ	విప్రలంభ	ఆః ప్రశ్న

అభిసరణ మప్రాదశవిధము :

విరహవిసూరణ	సఖీసంప్రశ్న	ఇతివృత్తాభ్యాస
సఖిశేష	ధ్వంతప్రతీక్ష	ధ్వంతానుశోచన
ధ్వంతసత్కార	చంద్రికాభిసరణ	చంద్రికానిర్వేద
చంద్రోదయనింద	చంద్రతిరస్కారము	అభిసరణసాధ్వనము
అభిసరణోత్సాహ	అభిసారికావృత్తాంత	పరిభోగదర్శన
సఖివ్యాజగర్హ	ఆవినయగూహన	చిహ్నానిహ్నవములు

తన ప్రియుని పొందుటకు ప్రియురాలను సరించు విధానములు ప్రియుని కలియుట తన భావనివేదనము తన సంకేతము తన భావ వేగము సర్వము సంభావనీయము.

ఎవల సంకేతదానాదిచేష్టాకూపార పాఠగా
 ఓత్పదేంద్రసమాధాన ప్రచ్ఛాదన విశారదా
 దేశకాలేంగితాకారభావోపాయాభియోగవిత్
 నారీ నరేషు చర్యేషు, నరో నరీషు సిద్ధ్యతి

సంకేతదానాదిచేష్టాసముద్రము దాటి, రతీప్రకటనసృచ్చాచ్చ
 దసములు తెలిసి, దేశకాలాద్యనుసారమున నభియోగము గుర్తించిన
 నారీనరులు నరనారు లందరిలో రాగసిద్ధి పొందుదురు.

౧౭. దూతవిశేష దూతకర్మోపవర్ణనమున పూర్వానురాగ
 మునకు సంబంధించిన విశేషము లవభాసించును. పూర్వానురాగ
 విప్రలంభమున దూతప్రేషణ మావశ్యకము. దూతలు ప్రేమసంజేత
 హారకులు. వీరంద రెనుబదినాలుగు విధముల నున్నారు వారి ప్రధాన
 విధులు పది యున్నవి.

చాతిః గుణః క్రియా ద్రవ్యం సంబంధోఽర్థః ప్రయోజనం

ఽభియోగో యోగ్యతా శ్రీత్వం దూతభేదేషు హేతవః

విరులో నవాంతర భేదములు కలవు. చాతి, దేవ-సునుష్య -
 కిన్నర - వాసర - శుక - శాచిక - పారావత - హంసభేదమున -
 నెనిమిది విధములు. గుణములు, పితృపితామహ - అదృష్టవైకృతి -
 అవిసంవాదక - అలోభశీల - అమంత్రవిస్రావి - ధార్మిక - భౌ
 సహిష్ణురూపమున నేడు విధముల నున్నవి. క్రియలు తొమ్మిది విధ
 ములు. సహపాంసుక్రీడిత - ఉపకారసంబద్ధ - జన్మాంతరార్జిత-సహ
 ధ్యయన-సమానశీలవ్యసన - మర్మరహస్యవిజ్ఞాన - అన్యమర్మవిజ్ఞాన
 ద్విత్రి సంతానము - సహసంవృద్ధ విశేషములు. ద్రవ్యము నన
 విధము మాలాకార తాంబూలిక గాంధిక శౌరిక పీతమర్ద విట విదూ
 షక పాపండి స్నిగ్ధులు. సంబంధ మెనిమిది విధములు. గురు సఖ
 శిష్య ప్రేమ్య ఆత్మజ్ఞాతి బౌరస కనీయాన్ అని. అర్థ మేడు విధములు

అద్వైతారాధ్య ప్రతీకూత - సహార్థత - ప్రాప్తి - ప్రతారణ - అన్వయ - కృతి - ప్రతీతిరూపములు. ప్రయోజన మెనిమిది విధములు, నయనాన్నేహ కుతూహల అభిప్రాయోపాలంభ పూర్వప్రార్థన అన్యతర ప్రార్థన శీల సంఘర్ష రూపములు. ప్రయోగ మెనిమిది విధములు. ప్రచ్ఛన్న ప్రకాశ హీన ఉగ్రప్రకృష్ట ఉద్ధత ఉదాత్త ఉష్ణ శీతరూపములు. యోగ్యత నాలుగు విధములు. నిశ్చయార్థ పరిమితార్థ పత్ర హారక మూకమాత రూపములు. స్త్రీత్వ మెనిమిది విధములు ఈక్షణిక భిక్షకి గణ ధాత్రేయిక విశవ దాసి శిల్పకారిక శిల్పిని యని.

సంభాషణయ విశ్వాసః ప్రవృత్తిర్మంత్రసంగ్రహః

మనోనిర్వాణం ఉత్సాహ ఆశ్వాసః రార్యనిర్ణయః

ఇందు నిరూపితము లయిన విశ్వాసాదులు యోగ్యతాసంపాదకము లయిన విశేషములు వాగ్మిత భావన మనువాని? సంబంధించిన దూతగుణము లింక నెనిమిది గలవు. శుశ్రూష శ్రవణ గ్రహణ ధారణ విజ్ఞాన ఉహ అపహతత్వాభినివేశ రూపములు. మొత్తమివి యన్నియు చతురశీతి విశేషము లయినవి.

దూతకర్మ లిరువది నాలుగు గలవు.

ప్రవేశ విశ్వాసన ఉపావర్తన అనువర్తన కారోపన్యాస అవస్థానివేదన ఇంగితాకారజ్ఞాన ఉపాయజ్ఞాన ప్రకరణజ్ఞాన ప్రతారణ సమాశ్వాసన అత్యయప్రతీకార ప్రయోజ్యప్రేషణ సంక్షరక్ష ప్రతాప వ్యావర్ణన ప్రయోజ్యపజాప పరాక్రమణ బంధురత్నాపహరమిత్రోపగ్రహ సుహృద్విభేదచార జ్ఞాన గూఢదండాతిచారచారసమాధానములు సమాధిమోక్షములు

జాతిక్రియాదియోగేన యన్య దూతన్య యో విధిః

యజ్యతే తత్ర మేధావీ తమేవ వినియోజయేత్

ఏ దూత కే విధానము జాతిక్రియాలయోగమున చేరి క్తమో పరిశీలించి మేధావి యం దాతని నియమింప వలెను.

మాతవిశేష కర్మపరిజ్ఞానానంతరము మాతసంప్రేషణ పరిజ్ఞాన
మావశ్యకము. మాతసంప్రేషణాదులు నలుబది యెనిమిది కలవు.
మొదటి వర్గమున నలుబది యిల్లున్నవి,

దూతసంప్రేషణ	సందేశదాన	సుపాత్రప్రణిధాన
దూతానుగమ	నభివిగర్హణ	మార్గోపక్షణ
గమాగమచింత	చిరయద్విమర్శ	దూతాగమన
ఆకారపరీక్ష	దూతప్రతిభేద	దూతపరిప్రశ్న
దూతవ్యవహార	దూతవాక్యాకర్ణన	గమనవృత్తాంత
ప్రవృత్త్యపలంభ	ప్రియసందేశ	సుహృత్సంమంత్రణ
అవస్థానుభవ	సహాయోత్సాహన	ప్రియదూతాగమన
దూతప్రతిపత్తి	వార్తాభిధాన	కార్యపర్యనుయోగ
దూతవాక్య	ఉత్తరాభ్యుపపత్తి	దూతప్రతివాక్య
దూతవాక్యక్షేప	దూతాభిభర్తన	పరిజనక్షోభ
గురుజనాశంక	సహాయవేగ	ఇతికర్తవ్యత
స్వయంప్రవృత్తి	నాయకాయన	ప్రియాభిగమన
ఉపసాన	సంభ్రమవికల్ప	నాయకాప్రతిబోధన
సుహృత్పరిహాసహాపములు చత్వారింశత్.		

ద్వితీయవర్గమున నెనిమిది గుణములున్న :

దూతపురస్కార	ఇతివృత్తాభ్యాస
అవస్థాజ్ఞాన	అవధాన
సంవిధాన	శక్తివివేచన
సమాగమోపాయ	సమీహితసిద్ధి

పీనిలో నవాంతరభేదములు గలవు. మూడవది యయిన యవస్థా
జ్ఞానము నందలి జ్ఞానము దృష్ట శ్రుత అనుమానముల మూడు విధ
ములు. నాల్గవది యైన యవధానము నాలుగు విధములు దేశ కలా
కాలపాత్రము లని ఆరవది యైన శక్తివివేచనము నాలుగువిధములు.

ప్రశస్తి ఉత్సాహశక్తి మంత్రశక్తి దైవశక్తి యని. ఏడవది యైన
ఃమూగమోపాయము చతుర్దశవిధము. తపస్య - సాహస - నూయ -
ఛన్ద - ఛలితక - హర - వేశ - సూపాంతరాపత్తి - ఇంద్రజాల -
వినిర్గ - లేఖ - చేష్టానువర్తన - కార్యోపదేశ - సాహాయ్యములని.

మానప్రకాశము సుందరము. ప్రవాసమునకన్న మానమున
నైచిత్ర్యమున్నది. రమ్యోపమానములతో దీని నిట్లు భావింప
వచ్చును. ఇది దోషమయినను మతంగములలో మదము వంటిది.
విగ్రహ మైనను మాకందము లందు సహకారము వంటిది. కార్మాది
హేతు వయినను సాత్త్వికులలో తపః ప్రబంధము వంటిది. ప్రియ
వినోదాశ్మక మయినను వదాన్యులలో త్యాగమువంటిది. కటువయి
నను షాడబయులలో సురీచావచూర్ణము వంటిది కలుష మయినను
ననితాలోచనము లందలికజ్జునివేషసదృశము. దురాసద మయినను
ప్రమానసంస్తరము లందలి భ్రామర సదృశము. ప్రక మయినను కవి
వాక్యముల లోని ఉక్తివిశేషసదృశము. ఇట్టి మానము యువమన
ము సుత్పన్నమై ప్రేమసంపదకు సముత్కర్షము సంపాదించును.

మానసీమణికి మాన ముండుట యుత్తమము పురుషున కది కనీ
యాన్. ఇద్దరకు మాన ముండుట మధ్యమము. మానము చతుర్విం
శతిప్రకారము. మానవిషయాశ్రయాలంబనభేద, మానజాతి, మాన
పీశేష, విషయప్రకీర్ణ, ఆశ్రయప్రకీర్ణ, ఆంబనప్రకీర్ణ, విషయకర్మ
ఆశ్రయకర్మ, ప్రకీర్ణకర్మ, మానవికార, మానోపలక్షణస్థాన, మానో
త్పత్తికరణ, మానోపలక్షణ, మానోద్దీపన, మానవిలాస, మాన
మోట్టాయిత, మానసుఖానుభవ, మానోత్పత్తిప్రకీర్ణ, మానోపాధి
భంగ, మానభంగకారణ, మానోపశాంతి, మానోపశాంతి, మానోప
శమలక్షణ, మానభంగావధి, మానానుభవసౌఖ్యములు ఇరువది
నాలుగు. “ఇతి చతుర్వింశతిరర్థాః”

౧ మానవిషయాశ్రయాలంగీకరములు మూడును ప్రత్యేకముగా పండ్లెండు విధములు. మొత్తమివి ౩ × ౧౨ = ౩౬ ముప్పదియారు విధములు. దేని నుద్దేశించి భావ ముల్లసించునో యది విషయము ఎవరి నాశ్రయించి భావ ముండునో వా రాశ్రయము. విషయమునకు సంబంధించి భావోల్లాసమున కాధార మగునది యాలంబనము. ఇట్లు మానమునకు సంబంధించి విషయాశ్రయాలంబనభేదములు గ్రాహ్యములు.

౨ మానజాతు లిరువది నాగులు.

భామ - కోప - కోర్కె - ఉత్పాస - రోష - ఈర్ష్యానిత - మంత్రయితు - అసూయిత - వైమనస్య - ఉన్మాద - మన్య - మాత్సర్య - అభినివేశ - ఆవాక్యజ్ఞ - విషూరణ - వైలక్య - అనుశయ - కాలుష్య - ఖోభ - ఆవేగ - ఆమర్ష కోపాతీరేక - ఉగ్రత - ప్రణయకలహములు

౩ మానవిశేషము లిరువదినాలుగు.

సహజ - ఆహార్య - యావనజ - విస్మరిభజ - స్థిర-భంగుర - సమ - విషమ - ప్రకాశ - గూఢ - చండ-మృదు-ఉద్భట-మస్థణ-ఋజు - వక్ర-సాద్య-కృచ్ఛసాద్య-యాప్య అసాద్య - పురాణ జీర్ణ - పునర్నవ - నవములు.

౪ విషయ ప్రకీర్ణములు ౨౮ విధములు
 ౫. ఆశ్రయ ప్రకీర్ణములు ౮ ,,
 ౬. ఆలంబన ,, ౮ ,,

పరిహాస - ఆశంస - జిహ్వాస - కుశూహలములు

కైతవ - కారణ - ప్రేతాప - ౨ ములు

౭, ౮. విషయాశ్రయకర్మలు ప్రత్యేకముగా ౬ విధములు.

మానవైకృత - మానవితర్క - మానభంగోపాయ -
 మానపరిపఞ్చి - చిత్రచాటుక్తి - ప్రయోపాలంభములు

ఇందు మానవైకృతవిశేషములు ౧౨ విధములు

నైలక్ష్య - అనుశయ - జ్ఞానాన్యధాత్వ - చాయాభ్రంశ -

ఉత్కంఠావేశ - వైక్లవ్య - ప్రవిలాప - సంతాప - విషయ

వ్యావృత్తి - ఆరంభ - అభిశంకా రూపములు

మానవితర్క విశేషములు ౬.

సత్త - ఆనుబంధ - ప్రకర్ష - సంవర్క - అనుగమ - పునః
ప్రాచుర్యావ రూపములు.

మానభంగోపాయములు ౪ సామదానభేదపండములు. సామము
ప్రియవచనము అనువృత్తి ప్రణామ మని, భేదము శంకాన్యత్వాదన
ఇంద్రజాల చాయారూప మని, దండము ఉపేక్ష ప్రతిగోప ప్రస్థాన
రూప మని సరిగ్రాహ్యము. ప్రియోపాలంభములు ద్వాదశవిధములు.
= పక్షిర్ణకర్మలు సప్తవిధములు.

ప్రతిభోధన - సమాశ్వాసన - పరిహాస - ఉపదేశ -

ప్రతిషేధ - ఉపజాప - స్థలితగోపనములు.

౧౦. మానవికారములు ౬

జాయతే - వివర్ధతే - విపరిణమతే - అపక్షయతే - వినశ్యతి -

౧౧. మానోపలక్షణ స్థానములు ౬

హృదయ - చక్షు - వక్త్ర - వాక్ - వపుః - చేష్టితములు.

౧౨. మానోత్పత్తికారణములు ౧౨

ప్రియకరణ - ప్రియాకరణ - వారితవామత - కామచార -
స్వరూపాన్యత - శాశ్వ - ప్రతారణ - ఖండన - అవజ్ఞ - అకృతజ్ఞత -
సపత్నీ నామగ్రహణ - గోత్రస్థలనములు.

౧౩. మానోపలక్షణములు ౧౨

అవజ్ఞాన - అత్యాదర - వికృతవీక్షణ - అనాలోక - అసంభా
భాషణ - వాక్పారుష్య - అశూన్య - దీర్ఘనివాస - విలక్షణిత - వ్యాజ
నివృత్తి - అత్యంతానుకూల్య - ప్రసాధనాగ్రహణ రూపములు.

౧౪. మానోద్దీపనములు ౧౨

వయస్యావాక్య - విచక్షసన్నిధి-సఖివైలక్య - సపత్నీ ఉపహాస-
సాభాగ్యదర్శన - దాక్షిణ్యక్తి-అత్యంతోపేక్ష - ద్రిష్టవ్యప్రిలాప-
అపరాధస్మరణ - విపత్నానుకంప-ఆర్ద్రాపరాధ-ప్రియానునయములు.

౧౫. మానవిలాసములు. మానసమయమున స్త్రీల వక్రోక్తి
విశేషములు. ౧౬. మానమోట్టాయితిమములు మానవిలాసములె కా క్వా
దులచే సతివక్రిములు కాగా గలుగు పేరు

౧౭. మానసుఖానుభవములు ౬ బహుమత - జిఘ్రీత -
అనుబద్ధ - రక్షిత - ఉపద్రుత - విదృశములు.

౧౮. మానోపాధిభంగములకు సంబంధించిన ఉపాధులుపండ్రెండు
విధములు. అంగ-చక్షుః - చిత్త - చారు - ధైర్య - కార్యశక్తి -
ఆకార - దేశ-కాల - పాత్ర - సంజ్ఞారూపములు.

౧౯. మానభంగకారణములు ౧౨ మద - తాస - భయ -
ఋతూపాగమ-ఉపవనవికాస - సురభివనవాత - కోకిలాగ్యాలాప-
ప్రదోష - ప్రవాసారంభ - వివిక్తరూపములు.

౨౦. మానోపశాంతులు ౧౦ విధములు. విరోధి పాదుర్భాస -
ప్రతిపత్నాభియోగ-ప్రిత్యనీకధర్షణ - విపత్నాభిభవ - పరిభ్రంశ అన-
సృంసన - స్థలన-విఘట్టన-ఉన్మాదన - పలాయన - పునర్భావములు.

౨౧. మానోపశమలక్షణములు ౧౦. విధములు, నయననిమీ-
లన - ముఖప్రసాద - బాష్పమోక్ష - పులకోద్భేద-రోషప్రతిభేద -
అక్రిమనింద - మనోజగుప్న-మానానుశయ-మానయోగ్య - మానాను-
శయ - యోగరూపములు.

౨౨. మానభంగోపాధులు ౧౨ విధములు. నిద్ర-మద-తాస-
భయ-అజాన - శ్రింగ - ప్రమద - దేశకాల-కార్య-పాత్ర-సుస్త-
రూపములు.

౨౩, మానానుభవసౌఖ్యములు ౧౨ విధములు. పాదపతన - ప్రసవోన్మేష - హరికచగ్రహ - చుంబనబలాత్కార - పియప్రణయోక్తి - ఉపాలంభసూక్తి - స్నేహపరీక్షవిపక్షౌభిభవసతీస్లాఘబంధుబహుమాన - లాభవిశేష - శృంగారవృద్ధిరూపములు

ఇప్పటి కివి యన్నియు సంక్షేపముగా నిరూపితములు “ప్రాజ్ఞైరనుక్తమనుమీయతాం” వీని ప్రకారములను మూలలతో జెప్పట శక్యము కాదు. నాగరజలము దోసిట బట్టు వా రెవరు? ఈ మాన మేణనయనా మనఃసరమ బాంధవము.

౧౯ ప్రవాసవిప్రలంభము ప్రస్తుతము. ఇది యధ్వగవిలాసిని ముఖసరోజ సంధ్యాతపము రతీసముద్రచంద్రోదయము మోనానంతరము కరుణమునకు పూర్వము ప్రవాసము నిరూపకార్థము. దీని వలన రాగవర్ధి నతి విచిత్రత సూచిత మగును. విప్రలంభమునకు సంబంధించిన ప్రథమానురాగాదులు నాలుగును నాలుగు చిత్త వృత్తుల ననుసరించి యుండును. పితేష-చికాస - సంక్షేపములిందలి చిత్తరీతులు. ప్రవాసము మూడువిధములు. దైవప్రవాస - ధర్మ ప్రవాస - అర్థప్రవాసమని ఇవి ప్రధానభేదములు సామాన్యవిశేష రీతులతో గూడుకొనిన ప్రవాసభేదములు ౫౨ కలవు. ఇందు సామాన్యభేదములు ౨౪. విశేష భేదములు ౨౮.

సామాన్యభేదములు భూతపూర్వ - అభూతపూర్వ - సాధారణ - అసాధారణ - సహజరాగ - పిసృగ్భిరాగ - ప్రాప్తసమయ - సప్రతివిధాన - నిష్ప్రతివిధాన - సన్నికృప్త - విప్రకృప్త-సావధ - విరవధి - అల్పకాల - దీర్ఘకాల-సంస్కృప్త-అసంస్కృప్త - ప్రకాశకృత-ప్రచ్ఛన్నకృత- సోపసంహార - నిరుపసంహార - నాయికానిమిత్త - నాయక నిమిత్తరూపములు.

విశేషభేదములు దైవభగ్నార్థకృతములు మూడును ప్రత్యేకముగా నాలుగు సిధిము లయినందున ౧౨ విధముల మంశును పీని ముగ్ధిణమున ఘోషిభేదము లేర్పడును, మొత్తమివి ౨౮ భేదములు

దైవకృతిము శాప - శాప - సంభ్రమ - విభ్రమభేదములను, భర్తృకృతిము సాభిప్రాయ - నిరభిప్రాయ - సానుతాప - నిరనుతాప భేదములను, అర్థకృతిము సాభ్యుత్పన్న - నిరభ్యుత్పన్న - సోపధాన - నిరుపధానభేదములను పొందగా నివి ౧౨ విధములు.

ముగ్ధిణము నాలుగు విధములు. దైవభగ్నార్థపన్నప్రవాసము - దైవార్థాపన్నము - భగ్నార్థాపన్నము - దైవార్థాపన్నమునని, ఇంగు దైవభగ్నార్థపన్నము ప్రకృతిస్థనోమల - కరోర - పరిణాతభేదములను. దైవార్థాపన్నముగ్రామ్య - నాగర - ఉపనాగర - విప్రకీర్ణభేదములను భగ్నార్థాపన్నము హిత - అహిత - సుఖ - దుఃఖభేదములను, దైవార్థాపన్నము వివృత - ఆయత - త్యస్య చతురస్రభేదములను పొందగా నివి పనునాగు భేదము లయినవి

మొత్తమీ ౫౨ భేదములును ప్రాప్తిస్కంధ - వ్యాప్తిస్కంధ - సంపత్తిస్కంధ భేదము పొందగా $52 \times 3 = 156$ అగును. ఇవి ప్రత్యేకముగా నెనిమిది మునాంతస్థితులను పొందగా మొత్తము $156 \times 4 = 624$ భేదములు కలుగును.

ప్రాప్తిస్కంధమున ౮ ప్రకాండములు కలవు.

౧. ప్రవాసాశంక ప్రియ విప్రయోగ సంభావన ౫ భేదములు
౨. ప్రవాసారంభము నాయకుని ప్రయాపరిత్యాగయత్నము ,,
౩. ప్రియాప్రస్థానము నాయకుడు గృహమునుండి వెడలుట ,,
౪. ప్రియానుగమము సేమాంతము ప్రియురాలు ప్రేమతో ననుగమించుట

౫. ప్రియాప్రిశ్నము ప్రియజనపః త్యాగము ౫ నేడములు
౬. ప్రితినివృత్తి ప్రియాప్రితినివృత్తి ప్రియప్రిస్థానము ,,
౭. ప్రవాసచర్య ప్రియురాలి యేకాంతజీవనము ౩౨ ,,
౮. ప్రవాసవృత్తాంతము. ఇందితర భేదములు కలవు.

ఏనిలో నేడవది యయిన ప్రవాసచర్య దేశ - కాల-కార్య - పాత్ర - బౌచిత్య - శక్తి - సాధన - ఉపాయభేదమున ౮ విధములు. ప్రత్యేకము చాతుర్వ్యమున ముప్పదిరెండు విధము లగును. దేశము స్వకీయ - పరకీయ - స్వకీయపరకీయ - అనుభయరూపము. కాలము సాధారణ - అసాధారణ-ఉల్లేఖవాన్ - అనుల్లేఖరూపము. కార్యము సామాన్యవత్ - విశేషవత్ - నిత్య - నైమిత్తికరూపము. పాత్రము ఉత్తమాదిక - ఉదాత్తాదిక - ముగ్ధాదిక - ధీరాదికరూపము. బౌచిత్యము జాతి - గుణ - క్రియా - ద్రవ్యరూపము. శక్తి బౌత్సాహిక - ప్రైశిక-సాహాయక - దైవికరూపము. సాధనము ఉపానాన హేతు - కరణ - అధికరణరూపము. ఉపాయము స్వాభావిక-ప్రాయత్నిక - సార్వకౌకిక - యాదృచ్ఛికరూపము.

ప్రవాసచర్య లోని విశేషములు కొన్ని ప్రవాసవృత్తాంతము నను గలవు. ఇందలి దేశకాలాదుల నన్యవిధమున భావింపనగును. దేశము గ్రామ్యము - అరణ్యము - సాధారణరూపము. కాలము ఉపక్రాంతము-ప్రకృంతము-వృత్తికాంతమునగును. కార్యము నిర్విర్త్య వృత్త్యాదికము పాత్రము ఉత్తమ-మధ్యమ - కనిష్ఠరూపము. బౌచిత్యము స్నేహము - ఉద్యోగము - బౌత్సక్యము రూపము.

వ్యాప్తిస్కంఠము ౮ విధములు. వియక్తస్వరూప - వియక్తావస్థ - విరహోద్దీపన - విరహప్రతీకార-సహాయాశ్వాసన-సహాయోపాలంభ-ఉత్కంఠాపిసోద - సందేశాదానరూపము. ఇందలి వియక్త

స్వరూపమున విరహాగతములయిన నానావిశేషములుండును. వియం
క్తానందలో, మనసులో చింతి - అనుస్మరణము - దృశి ప్రభాగరము
విషయవ్యావృత్తి - వక్త్రీ లజ్జాప్రణాళము - ఉన్మాదము-వాచిగుణ
కోర్తనము - కలాపము - వపుషి కార్మ్యము-వ్యాధి-చేష్టాజాడ్యము -
మార్చి యని ౧౨ విధములు. మనో దృక్ వక్త్రీ వాక్ చేష్టలలో
నిది యభివ్యాప్తము. విరహోద్గీప్సన మెనిమిది విధములు. దేశ -
దేశచిహ్న - కాల - కాలచిహ్న - వస్తు వస్తుచిహ్న-కార్య-కార్య
చిహ్న రూపము అని. దీని యం దితరభేదములును గలవు స్మరణ -
ఇచ్ఛ - ద్వేష - ప్రయత్న - చిత్తారంభ - వాగారంభాదు లున్నవి.
వీని భేదసంఖ్య బహులమా శబ్దబ్రహ్మవివర్తము లయిన వ్యక్త
వ్యక్తాత్మల పర్యంత మపరిచ్ఛేయ మయినట్లు విరహోద్గీప్తి సంజాతము
లయిన వికల్పముల పర్యంత మపరిచ్ఛేయము.

ఈ వ్యాప్తిస్కంధానుబంధముగా, విరహప్రతీకారసహాయ
శ్వాసన - సహాయోపాలంభ - ఉత్కంఠావినోద-ప్రణయలేఖాత్మక
సందేశదానములును సంభవనీయములు.

సమాప్తిస్కంధము ౮ విధములు ప్రవృత్త్యాగమ ప్రవృత్తి
పరిప్రశ్న - అవధిప్రతీక్ష - మార్గోదీక్షణ-దైవసమిత్తిశకునోప శృతి-
సుస్వప్నదర్శన - సునిమిత్తానుభవ - ప్రియప్రత్యాగమములు. ఈ
యుదాహరణపద్ధతి యిట్లు నిరూపిత మయినది. “దిశానయానుస
ర్తవ్యమనుక్తమపి సూరిభిః” చెప్పకున్న నీదిశ ననుసరించి పండితు
లితరములను గూడ సంభావించి నిరూపించునది. అసంగవిహంగ
మున కీ ప్రవాసము వసతిద్రుమము. ఇది కుసుమబాణుని జీవితము.
ఇది ప్రయజనమనో హేమనికషము.

౨౦. కరుణవిప్రలంభము ప్రేమోద్యానము నందలి ప్రణయ
శరువు నందు విసంగింభ సుమనోనివాపై కాన్ధానీ సురభి రూపము.

ఇది ప్రణయపరాకాష్ఠ అనుగాక మన కరుణవిప్రలంభమునకు విశిష్ట స్థానము కలదు. దీని నిర్వచనము ప్రశిషాదన మిట్లు కావనీయుము. ఈ కరుణ మన్నది యేమి? గుర్వాయాస కారక మయినను మూర్ఖులకు మిథ్యాభినివేశము వలె, అరాధిత మయినను బ్రహ్మవిదులకు సర్వాంగపరిత్యాగమువలె, వేషమాషక మయినను సౌరసౌగంధులకు రజఃకర్ద మకీర్ణావిరోచనమువలె, బిభత్సభీషణ మయినను శూరనాహసికులకు మహాహవ మహాచిహ్నమువలె, అతిగ్రామ్యమయినను పారి హాసికులకు ప్రేమసుహృన్నన్నెర్భర్తనమువలె, అసుకుమార మయినను రాగులకు ప్రతికామినీపాస్థిప్రహరము వలె, మలీమస్య మైనను చౌర్యరతాశ్రులకు శిమిరాభిరాదికా వేషము వలె, నిశ్చిన్న మయినను నాగరికులకు చలాసినిలికించిక ప్రసందమువలె, ప్రేమి నామయికుల మనసత్యంతము దీనియందనురక్త మగుచున్నది.

కరుణ విప్రలంభమునకు శోకమునకు హేతు ఫల విషయ స్వరూపముల భేదమున్నది.

కరుణము

శోకము

ప్రీత్యైకహేతువు

ప్రీతిదయాన్యనేక హేతువు

పునస్సంగమఫలము

అపునస్సంగమఫలము

స్త్రీపుంసవిషయము

అస్త్రీపుంసవిషయము

సప్రత్యాశారూపము

నిష్ప్రత్యాశారూపము

కరుణవిప్రలంభమున ౧౨. భేదములు కలవు. ఆశ్రయ-వైవాశ్రయ - పౌరుష - దేశ - కాల - స్వరూప-పరిమాణ - అనురాగ - సంభోగ - విప్రలంభ - నాయక-నాయికారూపములు. వీవి కవాంతరభేదములుగలవు. కరుణాభివర్జనములో ననుభావములకు ప్రాధాన్యమున్నది. అనుభావములు ౧౦ కలవు. నాటకములలో నుండు పంచ

సంధులవలె నీ యనుభావములలో నయి చవస్థావిశేషములు కలవు. అవస్థకు పోడశానుభావము లున్నవి.

౧. ముఖావస్థానుభావములు. వ్యసనాభిఘాత-అంగాభిభావ - చేష్టాసమ్మిలన - మోహసమావేశ-చేతినాప్రత్యాగమ - మూర్ఛాచ్ఛిచ్ఛిద - శోకప్రత్యగ్రత - శోకావేగ - దుఃఖనిర్వాతన - దుఃఖావసాద - దుఃఖసందీపన - దుఃఖవ్యవహార - దుఃఖాతివాహన-బాష్పమోక్ష - అవస్థానుభావ - అవస్థాంతరావేశరూపములు ౧౬.

౨. ప్రతిముఖానుభావములు పరిచేవన - అనుశోచన - గుణసంస్మరణ-స్వభాగ్యగర్వణ - విలాప - ప్రలాప-ప్రవిలాప విప్రలాప-ఆత్మనింద-హృదయోపాలంభ-జీవితజగుప్స - దైవధిక్కార-శోకోన్మాద-దుఃఖసంభేద-సహాయాపేక్షణ-సహాయానునీతిరూపములు ౧౭.

౩. గర్భరీతికి ౧౭ అనుభావములు, సుహృత్పరిచేవన-సుహృత్ప్రీతిలాప - పరిజనానుశోచన - పరిజన్మాక్రంద - గురూపరోదన - గురువిలాప - సహాయాక్రందన-సహాయాభ్యుపపత్తి-సహాయభాషణ-సహాయప్రశ్న - సాహనాగ్రహ - మరణాభిచివేశ-సహాయాభ్యర్థన - సహాయశిక్షా - మరణోపక్రమ - మరణాధ్యవసాయములు.

౪. ఏమర్మరీతికి ౧౭ అనుభావములు. సమాశ్వాసన-ఉద్ధర్షణ-ప్రతిబోధన - ఉత్సాహన - అనుకంపన - విస్మంభణ - ప్రలోభన-ఉపపత్తిదర్శన - ప్రశ్వాసన-సత్వాసన-ప్రత్యాయన - ఆప్యాయన-తన్మతవ్యాజ్ఞేప - భయోపదర్శన - ఉపాలంభన - ప్రతికోపములు.

౫. నిర్వహణరీతికి ౧౭ అనుభావములు. మరణాధ్యవసాయ విన్యస - శోకతిరస్కార - శోకలాఘవ - శోకవినోద - తపస్వ్యాద్యేగ - దైవసంపద్యోగ - త్రికాలదృష్టదర్శన-తదుపదేశ-సహాయస్వీకరణ - తదధ్యవసాయ - ప్రత్యాహశమన - ప్రత్యాశానుబంధ-

సమయప్రతీక్ష - సంవిధానకప్రకార - ప్రత్యుజ్జీవన - పునస్సమాగమములు.

ఇంతగా నున్న ఈ కరుణవిప్రలంభ నిర్ణయము ఆత్మజన్మన కాబంధనము. నిరీతిశృంగారరసమునకు జీవితము. ప్రణయ పరాకాష్ఠ. ఈ భావమున నీ భోజదేవభావ సూక్తిసౌందర్యముసంభావ్యము.

తదేతదాబంధనమాత్మజన్మనః

నిరీతిశృంగారరసస్య జీవితం

పరా చ కాస్తా ప్రణయస్య జీవితా

ప్రియేణ యత్ప్రేత్య పునస్సమాగమః.

౨౦. సంభోగప్రారంభము విప్రలంభసమాప్తిలో సంభావనార్హము. చతుర్విధవిప్రలంభానంతరము చతుర్విధసంభోగశృంగారములు సంభావనీయములు. పూర్వానురాగా నంతరసంభోగము - మానానంతరసంభోగము. ప్రవాసానంతరసంభోగము - కరుణానంతరసంభోగము నని.

సంభోగపద నిరుక్తి పరిశీలనమున “భుజ్ఞాతాతువు సమ్ ఉపసర్గ ఘోష ప్రత్యయము” భాసించును. ఈ భాగము లన్నియు సంభోగపదము యొక్క నాలుగు విధము లయిన భావములకు సూచకములు. పాలనము - కౌటిల్యము - అభ్యవహారము - అనుభావ మను నాలుగు భుజ్ఞాతాత్వార్థములు. సంతేప - సంకర - సంపూర్ణ - సమ్యగ్గీతులు సమ్ ఉపసర్గార్థములు. ఘోష ప్రత్యయార్థము లెనిమిది. భావము - హేతువు - ఆరు కాలములు ప్రత్యయోత్పత్తి కాలము లెనిమిది. భూత - వర్తమాన - భవిష్యత్ - వ్యక్త-భూతవిశేష - వర్తమానవిశేష - భవిష్యద్విశేష - వ్యక్తవిశేషములు. ఇవి యన్నియు పశుభాష-వృక్షభాష - నాయకభాషలనుండి సంగ్రహములు కాలిదాస కుమారసంభవ తృతీయసర్గలో నివిసంభావ్యమాన మనోహరములు.

నైషాపాంనకౌటిల్యాభ్యవహారానుమాతిభిః

దర్శితా కాలిదాసేన ప్రేమప్రస్థానపద్ధతిః

ఈ ప్రేమ ప్రస్థానపద్ధతిని పాలన - కౌటిల్య - అభ్యవహార - అనుభూతి యనువాని విశేషమున కాలిదాసు ప్రదర్శించి నాడు.

పైన చెప్పిన విధానమున తిర్యక్సంభోగమును భావించునది. ఇదియే సామాన్యసంభోగము. నాగరికసంభోగము విశేషసంభోగము. నిరుక్తిసహితముగ నీ యుపపాదనము సంగ్రహ హ్యము.

౧. ప్రథమానురాగానంతరం హి ప్రథమం రతి చిత్పద్యతే

౨ ఉత్పన్నాచ నాయకాభ్యాం ప్రియాచరణ - విప్రియాకరణాభ్యాం పాల్యతే.

౩. తత్ర చ సంక్షిప్తానా మేవ ఆలింగనాదీనాం వికల్పితః ప్రయోగో భవతి.

౪ తతః ప్రేమగతేః స్వభావకుటిలత్వాత్ ద్వితీయావసాయాం రతిః స్వభావకుటిలతా మనంబుతే.

౫. సంకీర్ణశ్చ తత్ర ఉపచారాణాం ప్రయోగః, సంకీర్ణశ్చ నుభవా భవంతి.

౬. తత్ర ఉద్భూతాయాం కానువామతాయాం సులభాం అవమన్యతే - దుర్లభా మాకాంక్షతి. ప్రాయోవానాత్ పరంప్రకర్షమాకోహంతీకతిః తృతీయా యానుపసాయాం అభ్యవహ్రియతే. సముచ్చయేన చాలింగనాదయః ప్రయుజ్యంతే. ఏవం చ సా సంపూర్ణత్వ మాసాదయతి.

౭. చతుర్థావస్థాయాం విస్రింభోత్పత్తేః పరం ప్రకర్షమాపన్నా అనుభూయత ఏవ. న కల్పిదుపచారః తత్రాద్రీయతే. ఏవ మస్యాః సమ్యక్త్వం భవతి. ఏవం మానానంతరసంభోగాదివ్యపి.

౧. సంక్షిప్త సాల్పతే - సంకీర్తా కులీలిభవతి - సంపూర్ణా
అభ్యవహరాయతే - సమ్యగ్భూతా అనుభూయతే."

ప్రథమానురాగానంతరము మొగట రతి యుండును. అప్పుడు ప్రేయసీకీయులు ప్రేయమాచరింతురు. పక్షియు, చూచరింపదు. రతి పాలింతురు అచట సాక్షి ప్రముగా నాలింగనాదులు వికల్పితః ప్రముక్తము లగును ప్రేయగలి కుటిలము కావున ద్వితీయా వస్థలో రతి స్వభావకుటిల మగును. అప్పుడుపచారము అనుభవములు సంకీర్ణములుగా నుండును. కామవామతి యతీతయింపగా సులభ నవమానిండుట దుర్లభ నాకాంక్షించుట యుండును. తృతీయావస్థలో రతి పరప్రకర్ష పొందును ఆలింగనాదులు సముచ్చితములై ప్రయుక్తము లగును అప్పుడది సంపూర్ణరతి యగును. నాల్గవ యవస్థలో విశ్వాస ముదయించును. గావున రతిపరప్రకర్ష పొంది అనుభూతి మగును. ఏ యుపచారమున కిచ్చి చాదర ముండదు. ఇది సమ్యగ్రతి ఇట్లు మానానంతరసంభాగాదు లందును గ్రహింపవలెను. నామాన్యతః విశేషతః ఈ యంశములు రూఢము లయినవి. పూర్వానురాగానంతరసంభోగమున సంక్షేప - పాలనములు, మానానంతరసంభోగమున సంకర - కౌటిల్లములు, ప్రవాసానంతరసంభోగమున సంపూర్ణ - అభ్యవహారములు, కులీలానంతరసంభోగమున సమ్యక్ - అనుభవములు సంబంధించియుండును.

భుక్త్యాభ్యువనకు సంబంధించిన యర్థములు వైయాకరణసమ్మతములె. ఇంతవఱకు నిరూపించిన వాలన - కౌటిల్ల-అభ్యవహార - అనుభవములలో నవాంతరభేదములు గలవు. లబ్ధపరీక్షణము - రక్షితవివర్ధనము - వివృద్ధోపయోగము-అలబ్ధప్రతీక్ష యను నాలుగు పాలనభేదములు. వై పరీత్యము - వై గూత్యము - వై దగ్ధ్యము-వై చి

త్ర్యము అను నాలుగు కౌటిల్యభేదములు శ్రద్ధ - నితాంతాసక్తి -
పర్యాప్తత - కృతార్థత యనునవి నాలుగు అభ్యవహారభేదములు.
సమ్యక్జ్ఞానము - ప్రియాధ్యవసాయము - కార్యానుష్ఠానము - ఫలాధి
గమము అనునవి నాలుగు అనుభవభేదములు. ఈ నానావస్థాను
నారిముగా, అనురాగారంభము అను రాగాభివృద్ధి - అనురాగ
న్యాప్తి కలుగును. పాలనము కౌటిల్య మగును. కౌటిల్యము పాలన
మగును. ఇట్లే యితరములును పరస్పరము సంప్లవము కలవియగును.
ఈ సంఘోగశృంగారము “పుష్పధన్వనః ప్రాణితం”

౨౨. ప్రసూనానుగాగాచంతరసంభోగము చతుష్వస్థివిధానముల
నిరూఢ మగును. పిస్రీంభణము - ప్రేక్షోదీక్షణ - పరిహార-పరిహార
విలాస - కందుకక్రీడ - కేలిద్యూత - ఋతూపయమః.....
సమాయాతః - కాలావస్థానుభవ - పూర్వాహ్నిక - మధ్యాహ్నిక -
అపరాహ్నిక - అస్తమయ. సంధ్యాతప-చంద్రోదయ - జ్యోత్స్నా -
ప్రాదోషిక-నిషిద్ధ-రాత్రిపరావృత్తి - ప్రాభాతిక - వనవిహారగమన-
వనవిహార - పుష్పావచయ - శ్రీమానుభవ - ప్రచ్ఛాయాదిసేవ -
జలక్రీడ - నేపథ్యయోగ - క్షీడాపర్వతవిహార - ఏకశాల్మలి - నవల
తిక - పాంచాలానుయాన - నవపత్రిక - కదంబయుద్ధ-విసఖాదిక -
ఇంద్రోత్సవ - కౌముదీప్రచార-యక్షరాత్రిక - అప్టమీచంద్రిక -
కుందచతుర్థి - సునసంత - సహకారభంజిక - డోలావిలాస - ఉదక
క్షేపక - మదనోత్సవ - గృహప్రత్యాగమన - సహాయవ్యాపార -
ప్రసాదనగ్రహణ - గోష్ఠీవిహార - వాసగృహోపాగమన-అభిసారికా
ప్రతీక్షణ - దూతీవిసర్జన - స్వయంగమన - ఆగతోపచార - పరి
చరణ - విసర్జన - కంచుకాదీమోక్షి - రతారంభ - రత - రతాప
నాన - నిద్రానుభవములు. ఈ విస్రంభణాదులు క్రియాత్మకములు.
సంభోగ భేదావచ్ఛేద హేతువులు.

మానానంతరాది సంఘోగప్రకాశము పెరిట మిగిలిన త్రివిధ సంఘోగముల సరూపణ మవశ్యమై మపేక్షితమును. మానానంతరసంఘోగము ప్రవాసానంతర సంఘోగము కరుణానంతర సంఘోగము సంఘోగ స్వరూపావిష్కారమున సమర్థములు.

మానాగ్రహము పోవుట లోని విశేషములు ౪౮ విధముల నున్నవి. మానశైధిల్యము - మానాపగమలింగములు - మానాపహ్నవ - మానాపగమ - ప్రాణోదయ - ప్రియాభ్యుపపత్తి - ముఖాప్రతిషేధ - పరిసాంత్యన - చిత్రచాటూక్తి - స్థలితగోపన - ప్రియోత్థాపన - అశ్రుప్రమార్జన - మానశేష - అపరాధస్మరణ - ప్రేమవైమనస్యము - స్తనోత్కంఠ - నిశ్చలత - స్వేదరోమాంచ కరోలోష్ఠ స్పందన - ముఖప్రసాద - వ్యాజశిష - వక్రవిక్షేప - ఉపాలంభ - ప్రత్యుత్తిర - అజ్ఞాభంగ - ప్రేమావిర్భావ - ప్రేమాలింగన - ప్రియోపరోధ - శృంగారవృద్ధి - హాసకచక్ర - ప్రసహ్యాగ్లేష - పాణతాడన - పాదాభిఘాత - దయితాయాతన - పత్యునినయ - ప్రేమవక్రత - లజ్జాగమ - మానరామణీయక - విసంభవసంభాషణ - మానాసక్తి - మానప్రతిపాదన - సఖిపరిహాస - మానానుశయ - మాననింది - మానానుచింతన - మానప్రధ్వంస - మానాపునర్భవములు. ఈ రీతుల వలన మానసిమానము క్రిమముగా తగ్గిపోవును.

ప్రవాసానంతరసంఘోగము ప్రియని ప్రవాసవార్తా శ్రవణారంభముగా సమాగమపర్యంతము కల విశేషములతో నుండును. ఇందలి యవస్థావిశేషము లిరువది నాలుగుగలవు ప్రయాగమనవార్త - ప్రియసఖివాక్య - దిష్ట్యావృద్ధి - ప్రీత్యాది - సంభవ - అభ్యుత్థాన - ప్రియాభ్యాగమ - సందర్శన - ప్రియాభ్యుపపత్తి - పరిజనప్రమోద - మంగలసంవిధాన - మనఃప్రహర్ష - ఉత్సవ - భావనాప్రతిసంస్కార - కార్యద్యుపలంభ - ప్రహర్షోపచయ - ప్రేమపుష్టి - ప్రసాదనగ్రహణ -

వృత్తానుస్మరణ - అవస్థానివేదన - గుఃఖాదిపరివ్రజ్ఞ - దేశసంపదుప
వర్జన - స్వరూఃఖసంకీర్తన - శృంగారవృద్ధి - యను నీ యవసావిగే
షములచే సంఘోగపుష్టి కలుగును.

కరుణానిప్రబంధానంతర సాంఘోగమున గలుగు నవస్థావిశేష
ములు ౨౪ కావు. ప్రియూసందర్శన - సంభ్రామాకులత - ప్రేమోద
సృద్ధి - చిత్తనిస్కయ - ప్రియాభిభాషణ - జీవితేఅతితృప్తి - ప్రియో
పచ్ఛందన - సుహృదపేక్ష - వృత్తాంత కథన - నిస్సరింఘోత్పత్తి -
ఇతికర్తవ్యయోగ - బాంధవాగమ - ప్రియజనాభ్యుపపత్తి - గురు
జనస్నేహ - జ్ఞాతీహనాభినందన - భాగ్యప్రశంస - నైవధ్యాదిగ్రహణ -
పురస్రవేశ - నాగరికక్షోభ - గృహోపగమన - ఉత్సాహానుభవ -
దయితసహచర్య - శృంగారపుష్టి - సౌఖ్యపరంపర యనువాని నను
సరించి యితర ధేదముల నభ్యాసించునది.

అనంతరాణాం సర్వేషామయమేకః ప్రకృష్టస్తే

రతిర్విస్రంభబాస్త్విన్తి నిష్కంపత్వం ప్రపద్యతే

ఇతి గదితమశేషం విప్రలంభ స్వరూపో

సహితవిజనమృద్ధేః హ్యుశృంగారనామ్నః

రతిసముదయరూపం జీవితం పుష్పకేతోః

నివసతు సుకపీనాం సర్వదా మానసేషు.

సర్వసంఘోగములలో నీ సంఘోగమే ప్రకృష్టము. విస్రంభ
జన్మయైన రతి నిష్కంప మగును గదా! విప్రలంభములచే సమృద్ధి
మయిన శృంగారము యొక్క రతిసముదయరూపము. పుష్పకేతు
జీవిత మిట్లు నిరూపిత మయినది. ఇది సుకవుల మానసములందు
సర్వదా నివసించు గావుత.

౨౩. సంఘోగావసాప్రకాశము సర్వవికసంఘోగసౌందర్యప్రకా
శము సత్తి - అభివ్యక్తి - అనుబాధ - ప్రకర్ష రూపమున సంఘోగావ
స్థలు నాలుగు గలవు. నాయికా నాయకుల సమావేశమున రతికి

మూలముగా నుండునది. “సత్త” యగును. విభావానుభావ వ్యభిచారిభావముల వలన గలుగు రతి స్ఫుటత “యభివ్యక్తి”. విభావాదుల సంబంధమువలన స్థాయిభావమునకు గలుగు విశేషము. సముల్ల సిత మయిన రతి సర్వావస్థలలో శనుగతముగా నుండుట, విరుద్ధా విరుద్ధావభిభూతస్థితి “యనుబంధము.” రతి సముల్ల సితమై శృంగార రసస్థితి పొంది యుండుట “ప్రకర్ష” యగును. ఈ నాలు గర్థములలో “సమ్” ఉపసర్గార్థములు నాలుగు సంగతము లగును. సంభోగార్థము విశేష మగును. సత్త సంక్షిప్తముగా భోగ మావిష్కరించును. అభివ్యక్తిలో భోగము సంకీర్ణ మగును. అనుబంధములో సంపూర్ణ మగును. ప్రకర్షలో సమ్యక్త్వము పొందును.

సంభాగమున ముఖ్యభేదములు రెండు గలవు. సామాన్యము విశేషము నని - పశుపక్ష్యాదులకు సామాన్యము. నాగరికులకు విశేషము. విశేషసంహారము ౧౨ విధములు. వీనికి సంక్షిప్త - సంకీర్ణ సంపూర్ణ - సమ్యక్ అని అవస్థల సంబంధ మున్నది. సత్త సంక్షిప్త రాగము ౧౨ విధములు. నాత్వికనాయకు నందు ౪ విధములుగా నుండును. హరిద్రా రాగ - శోచన రాగ - కౌంపిల్య రాగ - రీతి రాగ ములు. రాజసనాయకునందు కుసుంభ రాగ - లాఘా రాగ - అక్షీబ రాగ మాంజిష్ఠ రాగము లుండును. తామసనాయకు నందు కర్ద రాగ - కాషాయ రాగ - సకల రాగ - నీలీ రాగములు నాలుగుండును.

అభివ్యక్తి సంకీర్ణ మను దశలో ప్రేమ ౧౨ విధములు. ఆవృత్తి వ్యాజ - అనువృత్తి వ్యాజ - పరిణత - అధ్యాహృత - కృత్రిమ - అపేక్షిత - అంతః - బహిః - ఉభయ - బహు - నిర్వాహ - సర్వ వ్యాజరూపములు.

అనుబంధ సంపూర్ణ దశలో ప్రేమ ౧౨ విధములు. ధర్మానుబంధ - అర్థానుబంధ - ధర్మార్థానుబంధ - అధర్మార్థానుబంధ ప్రముఖములు, ప్రకర్ష సమ్యక్దశలో ప్రేమరీతులు ద్వాదశవిధములు.

ప్రేమపాకములు కొన్ని సంధార్యములు. పిచుమందపాకము - కపిత్థపాకము - క్రముకపాకము - ఖర్జూరపాకము - మృద్వీకపాకము - నారికేలపాకము - అమ్రపాకము - మొదలగు పాకములు ౧౨ విధములు. కామశృంగారము నందే రతి ప్రకర్ష యున్నది.

తదేతత్కామసర్వస్వం తదేతత్కావ్యజీవితం

యఏష ద్విప్రకారోపి రసః శృంగారసంజ్ఞకః.

శృంగారరసము కామసర్వస్వము. ఇది కావ్యజీవితము. విదగ్ధులు లేని గోష్ఠి శృంగారము లేని యంగన, కిరణములు లేని సూర్యుడు, జ్వాల లేని యగ్ని, ప్రతాపము లేని ప్రభువు, శృంగారము లేని నరుడు శోభింపరు. శశిచే నిశ బాసించును. నిశచే శశి బాసించును. శృంగారముచే నంగన యంగనచే శృంగారము శోభించును. మేఘము లేని మెరుపు మెరుపు లేని మేఘము శోభింపదు. అశృంగారాహంకారము అనహంకారశృంగారము శోభింపదు. ఇది యనంగసర్వస్వము. దీనిని భావుకులు బాగుగా మనసా భావించి తదనుభవ సముత్థానంద సమ్మిలితాక్షులై పరిషత్తులలో పరితోషము పొందుదురు గావుత,

యావన్నార్థి హిమాంశుకందలభృతి స్వర్వాహినీధూర్జః

యావద్వక్షసి కౌస్తుభస్తబకితా లక్ష్మీర్మురద్వేషిణః

యావచ్చిత్తభువత్రిలోకవిజయప్రౌఢం ధనుః కౌసుమం

భూయా త్తావదియం కృతిః కృతధియాం కర్ణావతంసోత్పలం

సాహిత్యప్రకాశాఖ్య శృంగార ప్రకాశమున శ్రీ భోజదేవ యాశంసనమిట్లున్నది. చంద్రకలాధారి ధూర్జటి శిరమున స్వర్వాహిని యుండునంతవఱకు, కౌస్తుభస్తబకిత లక్ష్మీ విష్ణువక్షమున నుండు నంతవఱకు, త్రిలోక విజయ ప్రౌఢమయిన కుసుమధనువు కుసుమ

అందున కుండనుసంతవలకు ఈ కృతి కృతి బుద్ధులకు కర్మావతంసోత్పల
అనుగావుత.

“యావద్దోపాల కృష్ణార్థభావ సంతాన సంతతిః
యావన్నాథవిరాయాభ్య వాచా వై దిగ్య వై భవం
యావత్ శ్రీభోజిభూపాల వాగ్దేవీప్రభవం మహాః
యావత్సహృదయాహ్లాది సారసరస్వతం వచః”

“తావన్నే స్వపౌభాగ్యం తావన్నే మధురంవచః
తావచ్ఛృంగారి నర్వస్వంతావత్సహిత్య వై భవం”

అతీదం కవిభావానాం, భావజీవని ధోజినాం
వచః పాండిత్య వై దిగ్య, సామరస్యోపజీవినాం.

ఆత్మ ప్రకాశము

శ్రీ తాతారాయడు శాస్త్రి కష్టమైన నేను తెనాలి సంస్కృతకలాధ్యపకుడనుగా నున్నపుడు 1932 వత్సరమున శ్రీశాస్త్రిగారు వేణుగిరి బెంగళూరులో నేను నా వ్యాసంగమునకు వారి సన్నిధి జేరితిని. శ్రీ యదుగిరి రాజరాజ సంస్కృతాచార రామానుజముని చరణులు రాయడు శాస్త్రి గారికి శృంగారప్రకాశము బహుకరించిరి దానిలో 22, 23, 24 ప్రకాశములె కలవు “సద్విత్తీయడ వైన నీవు శృంగారప్రకాశము” అని 8-6-1932 నాడు నా కా గ్రంథము సిచ్చిన మారాయడు భావము నాకు తెలిసినది. అప్పుడె కలిగిన సంకల్పమును ఇంటికి వచ్చి నా కామాక్షి హైవ వతీ దేవికి చెప్పితిని అప్పుడు ప్రచారములో నున్న “జనవాణి” నా శృంగారరసము ప్రకటించినది. నేను బోజదేవ శృంగారప్రకాశము రాయడు సన్నిధిలో అధ్యయనముచేసితి నని భావుకులు భావించిరి. అది ఆంధ్రప్రకాశము కావలె ననిరి. సద్విత్తీయడనుగా సంకల్పించిన నేను ప్రస్తుత మద్విత్తీయడనుగా నిట్లు చేయగలిగితిని.

శ్రీ యదిరాజస్వామి 1919లో బోంకూతి యెన్నిట్లు గుర్తించెను. సమగ్ర గ్రంథమునకు యత్నించుచు 1926లో మూడు ప్రకాశములె ముద్రించెను. నా కది 1932లో నందినది. అప్పుడు నేను పంచవింశ వర్షప్రాయుడను. రాయడు బలమున్నది. వ్రాయగలను. మారాయడు, మిత్రులు శ్రీ కుప్పు స్వామి శాస్త్రి పాదులు షష్టిపూర్తి మహోత్సవసభాధ్యక్షులుగా విజయనగరము విచ్చేసి నపుడు వద్దించు నన్ను చూపి “ప్రస్తుతము శృంగార ప్రకాశము . . .” అనుచు పలికినది నాకు సర్వబల మిచ్చినది. వారిద్దరు నవ్వులలో చూపులు కలిపి సన్నను గహించిరి

శ్రీ సి. పి. రామస్వామి ఆయ్యరు అధ్యక్షులుగా మైసూరులో నేర్పడిన ప్రకాశ ప్రకాశక సంఘము భోజకృతిని ప్రకటించుటకు యత్నించినది 1956 లో శ్రీ గోమరం రామానుజ జ్యోతిషిక యత్నమున ఈ గ్రంథము 1-8 ప్రకాశములు ముద్రితము లయినవి 1963లో 9-14 ప్రకాశములు ముద్రితము లయినవి. మదరాసు విశ్వవిద్యాలయమున 1931 - 1934 పరిశోధన మొనరించి 1939లో శ్రీ వి. రాఘవన్ ఆంగ్లభాషా విబంధనరూపమున ప్రకాశగ్రంథము వెలయించ జేసిరి. 1963లో తన ఆంగ్లకృతిని శ్రీరాఘవన్ సర్వసందరముగా ప్రకాశిం

మొదలించిరి అనటి నా సంకల్పమునకు ఈ ప్రకాశములు సహజరింపగా నే నీ ప్రాధము నిట్లు సారస్వతేయుల కందింప గలిగితిని.

చీగలో ప్రథమప్రకాశమునకు ప్రకృత్యాది ప్రకాశ మని పేరు ఏకాదశము నకు రసావియోగ ప్రకాశ మని, ద్వాదశప్రకాశమునకు ప్రబంధాంగ చతుష్షష్ఠి చతుష్తయ ప్రకాశ మని పేరు. త్రయోదశప్రకాశమునకు రతిప్రకాశమని పేరు. పీనిని మాత్రము నామ నిర్దేశముతో సంగ్రహ పఱచి పరిమితముగా ప్రతిపాదించితిని.

శృంగారప్రకాశ మునకే సాహిత్యప్రకాశ మనియు నానుము కలదు భోజ దృష్టిలో నర్వము సాహిత్యప్రకాశమే. దానిని రాజవచనముగ దేవవాక్యముగ భావించితిని అయిన ననంతరవిషయము సాహిత్యప్రకాశ మని యనుకొనుట మిగా నెట్లు రూపించితిని! ఆ యభిప్రాయము తలపై నుంచికొని నా యీ కృతి సుకృతి కా దలచినది

అందుననే 14 - 36 ప్రకారములు సాహిత్యప్రకాశ కలాకంఠకావరణ ముననున్నవి. ఇట్లేని సూచించుటకు శ్రీరామవన్ కృతి యాధారము 1-8 ప్రకాశ పరామృష్ట విషయము లన్నియు వ్యాకరణపరామర్శ ప్రధానములు, వాని స్వరూప పరిచాయకముగ ప్రథమప్రకాశము నిరూపించితిని.

“శబ్దార్థౌ సహితౌ కావ్యం” శబ్దము ద్వాదశవిధము, అర్థము ద్వాదశ విధము, శబ్దార్థముల సంబంధరూప మయిన సాహిత్యము ద్వాదశవిధము, ఇట్లు 36 విషయములను భోజుడు పఠింపాడింప నిశ్చయించెను. ఇందు ద్వాదశవిధ శబ్దవిశేషములలో నొక ప్రకృతిని మాత్రమే నే ననుకొనిన విధమున ప్రతిపాదించితిని. అర్థవిశేషములు క్రియాదులు ద్వాదశవిధములు వానిని నేను నిరూపింప లేదు, అట్లే ద్వాదశవిధసాహిత్యరీతులలో ఏకాదశప్రకాశమున సున్న రసావియోగమునే నిరూపించితిని కాని, అభిధావనజెదుల సూచింపనే లేదు భావ ప్రకాశ నము లో కొంత నిరూపించితిని, అయిన నిందు వ్రాయవలసినదే. దోషహ నము గుఱోపాదానము, అలంకారయోగము అను వానిని నిందు వ్రాయనేలేదు. వీనిని నే నేల రూపింప లేదు? నాకు నేను ఏమి యేని చెప్పికొందును. “విషయ ప్రకాశమా: నీవు నీ భావయితలకు భావ్యము సూచింపుము.

శ్రీ సద్రా గోపాలకృష్ణయ్య గారి కనాడు మిత్రగోపిలో కొండరిల నిర్దేశించి “మేము మీ సాహిత్యశాస్త్రగ్రంథములను ముద్రింప జేసని నిశ్చయించితిమి.” అని నా సాహితీ సంతుష్ట యయినది. ఒక సంవత్సరార్థ మహాసభలో శ్రీగోపాలకృష్ణయ్య కలము సెలా కాగితములు పరికించుట నాకు సమ్మానముగ నిచ్చి శాలువలు గప్పి పూలపూజ లిచ్చి “శృంగారస్రకాశము ముద్రణమునకు తగిన విధమున వ్రాయుటకుగా నిది స్వీకరింపుడు” అనెను నే నాడు భోజదేవుని వాగ్దేవీమంటపములో నున్నట్లయినది, ఈ సాగారిణ సమర్పించ మహాసభలో శ్రీగోపాల కలాభవనమున కృతిస్వీకారము చూచి వాగ్దేవి వీణాస్వరము వెలయింపజేసినది. స్ఫూర్తిశ్రీ భాస్కరరావు ప్రరోచనము పలుకుట శ్రీ పసల సూర్యచంద్రరావు సభాధ్యక్షులై సాభిమానముగ సర్వసంవాదము సూచించుట భోజదేవునకును ఆనందము. నా యీ గ్రంథమునకు ఆ ముఖ ప్రకాశము కూర్చిన శ్రీ సూర్యచంద్రరావుగారి సచివ శ్రీ సంపత్తి నకల కలానిదానము.

భోజదేవరచిత గ్రంథము లనేకములు కలవు. కొన్ని లక్ష్యగ్రంథములు నున్నవి. రామాయణవంపువు భోజకృతి అందీ లక్షణసమన్వయము సన్వేషించి విరూపించుట సాహితీ లోకమునకు నదామోదము ఆ యా శ్లోకములలో సమన్వయమున కని భోజుడు గుణాలంకారరసభాషముల పేరు పేరున నిర్దేశించెను దెప్పినవన్నియు నందున్నవా రాజవాక్యముగ గ్రహింపవలెనా? వ్యాకరణసూత్రకార్యసమన్వయ విశేషములు కలవి యనేకములు కలవు. వ్యాకరణప్రియులు విశిష్టానుసంధానమున దానిని గుర్తింతురు కావుననే భోజరీతి సర్వ మిందు లేదు. మహాభాష్యమున పర్వోత్తరభాష్యములు వ్యామిశ్రమలై యున్నవి

ఇందలి పంక్తులు భాష్యధర్మకానుసారులు ఇందలి ప్రశ్నోత్తరధర్మకలను నేను నిరూపింపగలిగితివా? సాంప్రదాయక వ్యాకరణవిద్యా సంపేదనము కలవారు ఇందలి వాక్యకృతివిషయ ప్రస్తారమును సమీక్షించుట యావశ్యకము మొదట అసంగత మనువారును స్మృతి సమల్లాసమున సుసంగత మనగలరు. సర్వసమీక్షదహితై భోజాంతర్వాణి వాణిభావన మొనరించుట యుక్తము సాహితీ సౌందర్య సమీక్షలో చతురముగా సరసముగా ప్రవర్తించిన భోజుడు వ్యాకరణ చర్చల నిరూపించి శర్కరాసికతల గలిపినాడేమి? కవి కింత కార్యభావముండునని సూచించుట యగునా? భావుక లిట్లు భావించిననె భావుకు లగుదు రని భోజ

తేవశాస్త్రి భావించెనా? ఆ యా శాస్త్రములకు సంబంధించిన విషయముల నున్నవారి నున్నట్లు వ్రాముటలో తెలిసి వ్రాసితినో? తెలియక వ్రాసినట్లు భావించను. శబ్దగర్భమున నున్న నారమ్యాతిరమ్య విధానముల గుర్తించుట కిది యుపకరించునో! అందు ధావావేశమున వ్రాసితని ఆవిష్టమతివై తెలిసియే వ్రాసియుండును అనాదేశ్యభావమున సర్వము నాకే నవముగా నవసవముగా భాసించును. భోజదేవుడు నా యీ భూదేవదేహమున సమావిష్టుడై వ్రాసెననుటకు నేను కవినా? భోజదేవునకు వాగేవీసమావేశ మున్నది నేనును నా “వాచాందేవి” నారాధింతును. నాకుగా నేను చెప్పలేని వానినావిష్టుడనై యలవోకగా వ్రాసితినో!

శృంగారప్రకాశమునకు సంస్కృతమున వ్యాఖ్యాన మపేక్షితము భోజోదాహృతముల యౌచిత్య మప్పుడవభాసించును. కాని యీ పని యిప్పుట జరుగునది కాదు ఇందు పారిభాషిక పదములు వెలుచేలుగా గలవు. ఇవి శబ్దకోశముల లేవు. తేమల శాస్త్రపరితిలకు, తేవల కావ్యపాఠకులకు గోచరములు కావు. వేదిశాస్త్ర కావ్య నాట్య తంత్ర సర్వభోజుల కసావదానతలో గోచరింపక పోయినచో పీ గ్రంథసంభావనమున నవి సుగోచరములు కావచ్చును విభాగములను జెప్పుటలో దోజుడు “ఆదయః” అనెను. ఈ “ఆదుల” యన్వేషణ మావశ్యకము అంతిర్వాణు లాలోచనాసక్తులగుట లేదు. భోజమార్గమున సంచరింప గలవారు ఏమేని గుర్తింతురు.

అభిమానమయ-అహంకారమయ స్వరూపనివేదనమునకై దోజు డుదాహరించిన భావములు మనోమయ భూమికా విశేషములకు సంబంధించి యున్నవి. బిషభూతి భావగ్రహ సంగత మయినది. భూతి భావముల క్రోడీకరించి కూర్చిన భోజ సిద్ధాంత మేమిది? భోజునిది లక్షణము భూతిది లక్ష్యము. సమన్వయసాధనము చక్కని కార్యము. ప్రబంధములలో మహత్వరమణీయత్వములు కలవని భావించు ఆంధ్రప్రబంధప్రియులు ఇందిలి ముప్పది ప్రబంధలక్షణములను భావించి ప్రతిప్రబంధమునను లక్షణత్రింశము సరిపడునట్లు సమన్వయించి సరిచూచుట పరిభావించుట యుక్తము. ఒక ప్రబంధము నందేని భోజలక్షణ సమన్వయసంగతి చూచిన సర్వప్రబంధ సమన్వయసరణి చూడవచ్చును. రాయలాంధ్రభోజుడు కదా! భోజరాజ భాష గుర్తించి యుండును! ప్రబంధలు ప్రబంధముల తదనుగుణముగ రచించి యుందురా? పరిశీలింతము. ఈ భావముననె

ఈ శృంగారప్రకాశము నందించుచున్నాను. ఈ దృష్టితో నిందలి ఏకాదశ ద్వాదశ ప్రకాశములను సంభావించుట మన పని.

భోజుడు నిరూపించిన యీ ప్రబంధలక్షణముల ననుసరించి యొక యాంధ్ర పరిబంధమును రచించుట యుక్తకార్య మయినను శక్యకార్యము కాదు. లక్షణా సరణ పరిగల్గు మతుల కశక్యకార్యము కాదు. సర్వలక్షణసంగత కావ్య మెట్లుండునో తెలియ జేయుట కాంధ్రపరిబంధము లందున్న ఆ యా విషయముల నేర్చి కూర్చి ప్రబంధసంకలన మొనరింపవచ్చును. అది సుశ్లిష్టముగ నుండుట కగు యత్న మనుకరము కాదు. ఇట్టి సంపన్నసృష్టి వచ్చినచో నిది యందర కుపాదేయమై సర్వపరిబంధాతిశయితముగా నున్న దన్న ప్రత్యయము కలుగజేయు నదై ప్రకాశింప గలదు. అట్టి సృష్టి సాహిత్యప్రకాశము కాగలదు సాహిత్య ప్రకాశము పేరిట నొక నవీన నిబంధన గ్రంథ రచన మావశ్యకము. భోజప్రకాశములో ప్రాచీనసర్వశాస్త్ర మేలవ మున్నది అట్లు సాహిత్య ప్రకాశ గ్రంథమున నవీనశాస్త్రముల సమ్మేలనము నవీనసాహిత్యవాదముల సంకలనము నూత్ర కారికా స్వరూపమున వివరణ స్వరూపమున నిరూపించెడియుట యావశ్యకము. ఇట్టి మహాకార్య నిర్వహణమునకు నవీనభోజుడు శాలెను. నవీన మాధవవిద్యారణ్యుడు కావలెను. అభిజ్ఞులనేకు లరణ్యునిద్వీ లగుట దేశమున కుధోదర్శకము కాదు. ఈ మహాకార్య మేకవ్యక్తి సాధ్యము కాదు. షట్త్రింశ సంఖ్యాక సమీక్షాదక్షులు ఏకలక్ష్యమున సర్వవాదసామరస్యము సంపాదించ వచ్చును. అట్టి దృష్టిసృష్టికై నే నీ సాహస మొనరించిరిని. అలద్దాభోజభోజనుల కిది యొకింతగా నయిన ఊదుపశమన మొనరింప గలదు.

భోజనిరూపణములో ప్రాచీనులు ప్రతిపాదించిన నిర్వచనములకు తాత్పర్యము నిర్ణయించుటలో విశేష మున్నది స్వావీష్టార్థమును భోజుడు భావించుట, అట్లే ప్రతిపాదించుట స్వీయభావములకు వారి ప్రామాణ్యసంపాదనమున కగునా? అస్పృహస్ఫురితముగా నున్న ఆ విషయము నట్లు గుర్తించుట యుక్తమా? భోజని రససిద్ధాంత నిరుక్తి జోదిక్షమమె యగునా? అభినవ గుప్తుని సంవిచ్ఛాత్ర ప్రక్రియ ప్రత్యభిజ్ఞామహాగ్ధ మటుంచి యనుట కిందు విచారణీయ చర్చ భాసింపదు. శృంగారమాధుర్యము సర్వప్రాణిసులభ మయినందున లోకామోదమునకు భోజు డిట్లుపపాదించెనా? శాస్త్రీయసమీక్ష కిది యగునా? శాంతము సిద్ధరసము

ప్రహారము. ఇతరములు సాధ్యములు కల్పనికములు" అని యభినవు డగుట, "శాంతమున నన్నియు పుట్టును శాంతమున నన్నియు పర్యవసించును" అని భరతాభినవభాషమును సారస్వతీయులు నిశ్చయించుట భోజున కుత్సాహ ముచ్చినది. నీనిని శృంగారపరముగా నిరూపించుట భోజుని యాస్థస్వాస్థ, ఇది నమర్చినీయ మగునా? ఈ వాదమును బాగుగా పరిశీలించి పాశ్చాత్యభావసంవాద మూడించి, కొంతకాలము శాస్త్రీయముగా చర్చించి పరిష్కరించిన రూపసౌష్ఠవ మేర్పడునో? కాని అభినవుడు అభినవుడే. ఇట్లను నేను అభినవదాసుడినా? అయిన నది నాకు భూషణము. బహుజనభాష యిట్టి వానిలో నుపాదేయము కాదు, ఉన్నది కాదనుటను విశేషముగ భావించు బాలుర కబాలనులభిలత్తవరిశీలన మేల? రాష్ట్రరికులను భోజుడు రాజుగా .. ... అనెను. భోజుని అటునుండి దక్షిణాశావలంబనమున నుండివలసి వచ్చినది,

కారదాతనయుడు భాషప్రకాశనములో పలయు స్థలమున భోజు ననుసరించియు నభినవాసురాయు యయినాడు, "శృంగారప్రకాశమును భోజు చొరదే సంకలనము చేసి యుండినా? అనేకులు రాజుజ్ఞ ననుసరించిరా?" అని అనువారు భోజగౌరవభాషనుల యధికాపము పొందవలసి వచ్చును భోజు సంకటి వాని కిట్టి దశకృత్రియ కాదు. గ్రంథరచనావిధానమున ధారావాహిక పిషయ సంపత్తికి వ్యవధాయకములు కొన్ని యున్నవి అవి చిత్తశ్లేష ముచ్చినవియు సగును. అయినను రాజగౌరవమున భావుకులు వానిని వట్టించునరు? ఇందరి లక్ష్యలక్షణసమన్వయ విశిష్టతను భావించినచో అసాధారణరమ్యత భాసించును ఇట్టి కీతి నాంధ్రకావ్యముల సమీక్షించిన సత్యప్తి కలుగును. అత్యుత్తియులు గును. తృప్త్య ర్పపులను భావించిన భావుకులు సమీచీన లక్ష్యనిర్మాణమున సయత్ను లయినచో భావకులకు భావత్పత్తి కలుగును.

ఇందు నే నుపయోగించిన భాష భోజభాష, అటు సట ననుసంధానమునను వా భాష యున్నది ఇట్టి గ్రంథముల కిట్టి భాష ఇంక నిట్టి భాష యావశ్యకమని భోజు డనగలడు. నే సంతగనా వ్రాయ దలచియు నింతగనే ప్రాసితని. అనతికాలమున మరల దీని ముద్రించి నా కర్తవ్యము పాలింతును. అస్తు.

